

Akteri bez društva

Srđan Dvornik

Akteri bez društva

Uloga civilnih aktera u
postkomunističkim promjenama

Fraktura
Heinrich Böll Stiftung

Recenzenti Jaroslav Pecnik i Žarko Puhovski

Copyright © za tekst Srđan Dvornik i Heinrich Böll Stiftung 2009.

Copyright © za ovo izdanje Fraktura i Heinrich Böll Stiftung 2009.

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnog dopuštenja nakladnikâ.

ISBN 978-953-266-115-6 (Fraktura)

ISBN 978-953-98520-9-0 (Heinrich Böll Stiftung)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 720435

Sadržaj

Predgovor	7
Uvodna napomena	II
PRVI DIO	
Postkomunističke “revolucije”: stvaranje vlastite osnove	13
U čemu se sastojala promjena?	15
Imamo demokraciju, (još) nemamo društvo	34
Projekcije i zbilja	64
DRUGI DIO	
Nove zajednice Postjugoslavenske države i nacionalističke revolucije	97 120
TREĆI DIO	
Civilno društvo i samopostavljeni akteri Prostor za civilni odnos u postjugoslavenskim zemljama	159 193
Akteri bez društva	219
Umjesto zaključka	237
Literatura	239
Kazalo pojmova	255
Kazalo imena	261

Predgovor

Dvadeset godina nakon epohalne promjene 1989., koja je na postjugoslavenski prostor djelovala na posve drukčiji način nego na druge prijašnje realsocijalističke europske zemlje, ova studija predstavlja pokušaj analitičkog osvrta na dva desetljeća razvoja civilnog društva na zapadnom Balkanu. Njen autor Srđan Dvornik iz Hrvatske, u to je dobro upućen. Potpisnica ovih redaka stoga je ponosna što je i sama imala nemalog udjela u tome da ga za to motivira i da uz pomoć Heinrich Böll Stiftung omogući realizaciju ove studije.

Sa Srđanom Dvornikom povezuju me desetogodišnja profesionalna suradnja i prijateljstvo, nastalo kroz moje višegodišnje djelovanje kao direktorice Regionalnog ureda Heinrich Böll Stiftung za jugoistočnu Europu. Za Fondaciju Heinrich Böll kao jednu od njemačkih političkih fondacija, koja posredstvom svojeg zelenog partijskog zaleđa zahvaljuje okruženju civilnog društva svoj nastanak, civilnodruštveni odnos glavna je sastavnica njezina samorazumijevanja. Suradnja s civilnim akterima i podrška civilnom društvu diljem svijeta centralni je dio njezina djelovanja u inozemstvu, suradnje u političkom obrazovanju i razvoju. Moj rad kao direktorice ureda Fondacije u jugoistočnoj Europi bio je

usmjeren na postizanje sklada između interesa i načina pristupa jedne njemačke fondacije i angažmana u domaćim društvenim odnosima te da taj poseban odnos bude plodonosan kao podrška trajnome miru i demokratizaciji ove regije.

Srđan Dvornik, koji je od 1999. do 2004. bio predstavnik, to jest voditelj ureda Fondacije Heinrich Böll u Hrvatskoj, bio je idealan, rekli bismo prirodan partner za taj pothvat. U njegovoj se osobi povezuju istovremeno poznavanje teorije i prakse civilnog društva, kao i vanjskih te unutarnjih faktora njegova nastanka i razvoja u posljednja dva desetljeća u Hrvatskoj, ali i u široj regiji južne Europe. Sociolog Srđan Dvornik aktivist je od samih početaka razvoja civilnog društva u Hrvatskoj, osoba koju zaokuplja stalno promišljanje društva i politike, jednako kao i društveno-političke pozicije i značenja vlastitog aktivizma.

Stoga nije slučajno što se kroz cijeli sadržaj i u strukturi ove knjige isprepleću teorija i praksa te odnosi unutar i izvan "civilnodruštvenog" razvoja. Pitanje koje se postavlja iz perspektive djelovanja i efekata "civilnodruštvenih" aktera u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini jest prije svega ono o društvenom kontekstu u kojem su se te aktivnosti u proteklih dvadeset godina događale i još se događaju. To je svakako ono specifično pitanje na koje, kako Dvornik na početku studije tvrdi, treba prvo odgovoriti.

Razvojni put, kao posljedica balkanskih ratova koji su u devedesetim godinama prošloga stoljeća snašli postjugoslavenski prostor, ne odgovara načinu na koji je demokratska tranzicija, odnosno transformacija, bila teorijski skicirana.

Razlog prvenstveno leži u tome što je u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i u drugim društvima realsocijalizma na istoku, odnos države i društva bio bitno drugačiji od onoga u kapitalističkim društvima, iz kojih potječu teorije tranzicije. Kao drugo, razlozi se nalaze u specifičnoj, autoritarno-nacionalističkoj “transformaciji” odnosa u zemljama sljednicama Jugoslavije.

Ta razlika u odnosu države i društva imala je odlučujući utjecaj na civilna društva u nastajanju, na što Dvornik upozorava, i to na dva načina. Prvi se odnosi na veliki dio civilnih aktera po samorazumijevanju i njihovo djelovanje u vlastitu okruženju, konkretnoj društvenoj sredini.

Drugo, ta razlika uvjetuje negativan utjecaj vanjskih donatora na aktivnosti civilnog društva, kako nam autor uklanjajući iluzije o tome, jasno predočava. Mnogi od tih “demokratizatora”, sa svojim programima, orijentacijom prema projektima, “osnaživanju” ili “osposobljavanju” (*capacity building*) i ostalim mjerama dodatnog obrazovanja, donijeli su sa sobom normativno razumijevanje civilnog društva iz jednog posve drugačijega, zapadnog društvenog konteksta, kao i pogrešno razumijevanje, odnosno spremnost da se upuste u specifične lokalne odnose u kojima su djelovali. To je indirektno utjecalo na domaće civilne aktere. Preuzimanje vanjskih (zapadnih) poimanja i misaonih obrazaca poticalo je međutim gubljenje veza s vlastitim društvom, kako Dvornik pokazuje na nekoliko slučajeva. Time su vanjski pomagači nesvjesno pridonijeli i konformističkom porastu nemoći lokalnih civilnih aktera. Tako je još više oslabio njihov utjecaj na etno-nacionalističko ideologijsko homogenizira-

nje društva u uvjetima ionako ograničenih mogućnosti djelovanja.

Toj analizi, koja u argumentaciji ove knjige ima centralno značenje, može se dodati mišljenje da konformističko preuzimanje zapadnjačke normativne predodžbe o civilnom društvu kod domaćih civilnih aktera povratno djeluje jačajući shematiziranu percepciju međunarodne zajednice o društveno-političkom razvoju u južnoj Evropi.

Ovi teorijski i empirijski uvidi predstavljaju osobitu kvalitetu sumativnog vrednovanja razvoja aktivizma civilnog društva i njegova društveno-političkog utjecaja u regiji. Oni nisu negativni, nego diferencirani, osobito u odnosu na politička previranja u Hrvatskoj i Srbiji početkom ovog desetljeća, a u pogledu na budućnost i pozitivni.

Imajući sve to u vidu, ova je studija važan doprinos, dosad nedostatnim, razmatranjima o mogućnostima i ograničenjima akterâ civilnog društva u (post)autoritarnim društvima. Istovremeno ona donosi i pouku da instrumenti zapadne politike demokratizacije imaju pred sobom još dug put razvoja do točke na kojoj će posve iscrpsti svoje dosadašnje organizacijske i političke potencijale, da bi potom na nove međunarodne izazove, koje nam novi svjetski (ne)red postavlja posljednja dva desetljeća, mogli primjerenije reagirati.

dr. Azra Džajić-Weber, voditeljica Odjela za jugoistočnu Evropu, istočnu Evropu i Kavkaz, Heinrich Böll Stiftung

Berlin, u oktobru 2009.

Uvodna napomena

Ova je studija nastala dobrim dijelom na osnovi iskustava u aktivističkom angažmanu te u radu s međunarodnim fondacijama. Za njenu izradu poticaj je dala direktorica Regionalnog ureda Fondacije Heinrich Böll za jugoistočnu Evropu dr. Azra Džajić-Weber. Rad na studiji, isprva zamišljen kao prikupljanje i interpretacija iskustava najznačajnijih civilnih aktera u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, uskoro je pokazao da je potrebno propitati, pa i “dekonstruirati” temeljne pojmove koji su uokvirivali prvobitni pristup. Umjesto da se uzme da je u osnovi već riječ o izgradnji demokracije i vladavine prava te razvoju civilnog društva, pokazalo se da mnogi problemi leže upravo u takvim pretpostavkama. Najvažniji je onaj koji se sastoji u previđanju da i samo društvo u postkomunističkoj preobrazbi tek treba uspostaviti.

Stoga je rad u konačnom ishodu najvećim dijelom posvećen upravo značenju osnovnih odrednica postkomunističke preobrazbe, kako bi se unutar iznova određenog okvira sagledalo i mjesto civilnih aktera. O njima se ne govori kao o “društvu”, nego upravo kao o akterima, jer i oni svojim djelovanjem – utjecajnijim nego što bi se od marginalnih aktera

očekivalo – razvijaju društvo kao splet autonomnih odnosa, a i kao polje građanskog angažmana.

Nemoguće je nabrojiti sve sugovornice i sugovornike koji su sa mnom podijelili svoja aktivistička iskustva, analize i teorijska promišljanja. Ako vide tekst koji slijedi, mnogi će u njemu prepoznati i neke svoje misli. Svima sam im duboko zahvalan. Ono što sam iz svega toga uradio, i što se sada nalazi pred čitateljicama i čitaocima, kao i uvijek, stvar je samo autorske odgovornosti.

Rad na istraživanju i pisanju ove studije omogućila mi je velikodušna stipendija Fondacije Heinrich Böll. Zahvaljujući njoj mogao sam tokom jedne i pol godine voditi intervju s aktivistkinjama i aktivistima, steći uvid barem u dio vrlo opsežne literature te se na osnovi svega toga posvetiti pisanju rada koji se sada nudi čitateljicama i čitaocima. Stipendija mi je omogućila i da provedem mjesec dana na studentskom boravku u Berlinu i još pola mjeseca u Bruxellesu i tako se upoznam s gledištima različitih međunarodnih organizacija, političkih institucija, fondacija i drugih donatora, te istraživača koji i sami proučavaju ovo područje. Uz tu dragocjenu materijalnu i logističku potporu, bez koje ovaj rad ne bi bio moguć, važno je istaknuti da su kolegice i kolege u Regionalnom uredu Fondacije Heinrich Böll (u svim trima gradovima) te u berlinskom središnjem uredu, i u vrijeme mojeg rada u Fondaciji i nakon toga, sve vrijeme bili i ostali poticajna, kolegijalna i, što je najvažnije, prijateljska sredina.

s. d.

PRVI DIO

Postkomunističke “revolucije”: stvaranje vlastite osnove

U čemu se sastojala promjena?

Kraj postkomunizma?

Dva desetljeća od revolucija ili “revolucija” koje su označile (ras)pad nedemokratskih režima zvanih “socijalističkima”, ili – po nazivu ili ideologiji stranaka čiji su ih vrhovi kontrolirali – “komunističkima”, izvanjski je povod za mnoge poglede na pređeni put, za inventure ostvarenih promjena, pa, dakako, i za nostalgična ili neugodna sjećanja. U nekim zemljama koje su prošle kroz te promjene, već od proširenja Evropske Unije na istok 2004., zaziva se i arhiviranje same oznake “postkomunističke”, jer se smatra da su svi bitni tranzicijski poslovi obavljani ili pak da se iskustva u različitim regijama previše razlikuju da bi ih se supsumiralo pod zajedničku oznaku¹. Kao što se Italiju ili zapadnu Njemačku nije 1960. – petnaest godina nakon Drugog svjetskog rata – nazivalo “postfašističkima”,² ni Poljska, Češka i Mađarska

---

¹ Thomas Carothers, “Western Civil Society Aid to Eastern Europe and the Former Soviet Union”, *European Constitutional Review* 55/1999, str. 55.

² Kako argumentira Andras Bozoki, *The End of Postcommunism* (presentation summary, Meeting Report 306, Woodrow Wilson International Center for Scholars, 24.9.2004. <http://www.wilsoncenter.org/topics/pubs/MR306-Bozoki.doc>).

nakon desetljeća i pol transformacije ne nose više značajnija obilježja režima pod kojim su živjele do 1989. Za druge se pak zemlje – od Lukašenkove Bjelorusije do nekih postsovjetskih država u srednjoj Aziji – postavlja pitanje koliko se bitnih promjena uopće dogodilo.

Optimizam onih koji objavljuju “kraj postkomunizma” oslanja se ponajviše na normativne i institucionalne, ali i na strukturalne promjene – od izgradnje liberalne demokracije preko definiranja granica nacionalne države i državlanske pripadnosti političkom tijelu do odvajanja vlasništva i upravljanja ekonomskim resursima od političke vlasti. Moguće je da su te promjene u trima navedenim zemljama (i još nekim, poput Slovenije, možda i Estonije, Slovačke, Litve...) provedene u tolikoj mjeri da zaista više nema razloga za njihovo zadržavanje u “tranzicijskom” kontekstu (ostavljajući za kasnije ideološki samog pojma tranzicije).

Doduše tradicije, koje ne mogu, a da ne uključuju i preko četiri desetljeća pod komunističkim režimima, nisu ipak svedive samo na ekonomsko i političko ustrojstvo društva, i kao povijesni procesi dugog trajanja ostavljat će traga i u svijetloj budućnosti konsolidiranih demokracija i ukorijenjenih tržišnih privreda. Vjerojatno najistaknutija značajka te tradicije jest povezanost kulturnih implikacija komunističkih režima i prethodno zatečenih, predmodernih kulturnih obrazaca u tim društvima, povezanost koja će se zadugo očitovati u pojavama kao što su kolektivizam, autoritarnost, etnocentrizam, nesnošljivost...

No kako takve pojave, na drukčijim podlogama i u drukčijim kontekstima, iskrsavaju i diljem “stare”, dugo već gra-

đanski civilizirane i po još donedavnim predodžbama tolerantne Evrope, ni ti ni drugi repovi ne posve dovršene modernizacije post-postkomunističkih zemalja jamačno neće biti smetnja njihovu daljem integriranju u elitni klub Evropske Unije. To je tako sa svakim društvom, svako ima neka ograničenja i nosi biljege prošlosti, i moguće je da su, i pored tih tragova, neke zemlje prekoračile određeni prag preobrazbe koja je dovela do stabiliziranih struktura liberalno-demokratskoga kapitalizma i omogućila im ulazak u integraciju sa zemljama od kojih su se petnaest (sada već dvadeset) godina prije toga bitno razlikovale.

Proučiti sve bitne komponente i faktore te transformacije bilo bi za nas krajnje poučno i korisno. Naime, živeći u onom dijelu nekada komunističke Evrope koji je uz postkomunističke promjene proživio i rat, mi iz zemalja s hipertrofijom prefiksa “post-” (*postjugoslavenskih, postkomunističkih i postkonfliktnih*) možemo s priličnom sigurnošću procijeniti da taj transformacijski prag, ako i jest prekoračen u navedenim zemljama, ovdje nije dosegnut. I stoga bi bilo od velike pomoći vidjeti kako su u uspješnijim, ili sretnijim slučajevima savladane neke poteškoće kojima smo još svjedoci. Kako je primjerice – ako jest – ostvareno ograničavanje moći političke elite u odnosu na privredu? Što je dalo snagu pravnim normama i institucijama političkog sistema da počnu i zbiljski djelovati kao instrumenti predvidljivog i odgovornog funkcioniranja vlasti? Kako je pomireno konstituiranje civilizirane nacionalne države i pretežno etničko identificiranje političke zajednice? I tako dalje, a sve pod pretpostavkom

da se uopće može pozitivno odgovoriti na pitanje svih pitanja – je li za sve te promjene doista bilo dovoljno petnaest godina zahvatâ koji se obično sažimaju kao konstituiranje nacionalne države, izgradnja demokratskih institucija, uspostavljanje tržišne privrede i stvaranje civilnog društva?

Omeđivanje područja i komparativni pogled

Međutim, ma koliko važno i korisno, proučavanje “success stories” transformacije ne može biti tema ovoga rada, jer on kani, u granicama razumnog opsega te vremena i resursâ raspoloživih za istraživanje, sagledati što se s postkomunističkom transformacijom događalo u nekim postjugoslavenkim zemljama (Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji) te koje je u tome bilo mjesto aktivno angažiranih domaćih aktera. Kako su u nekima od tih zemalja, kao i u susjedstvu, već prvih mjeseci nakon formalnog “uvođenja demokracije” – prvih slobodnih i višepartijskih izbora – izbili duboki etnički konflikti na granici oružanog nasilja, a nepunu godinu nakon toga i sve žešći i pogubniji ratovi, mnoge su promjene po “tranzicijskom planu” gurnute u stranu, onemogućene, ili provođene na jako modificiran način.

U literaturi o promjenama nakon pada komunističkih režima u kojoj se komparativno pratilo preobrazbu različitih zemalja i društava, Jugoslavija i produkti njezina raspada (ili, pristojnije rečeno, zemlje sljednice) ubrzo su izbačeni s popisa za komparaciju, jer ih je rat bio prebacio u drukčiji, teško usporediv kontekst. Ipak, gledano unatrag, iskustva nekih

od postkomunističkih zemalja iz ranih godina – otprilike do druge polovine devedesetih – mogu biti izvor zanimljivih spoznaja, pa i kriterija pomoću kojih se može baciti dodatno svjetlo na ono što se događalo i u našoj regiji, jer pokazuju pojave i procese koji su usporedivi, a nisu kontaminirani masovnim nasiljem koje ih je ovdje prigušilo, izobličilo ili odgodilo.

Zbog toga ću narav promjena koje su obuhvaćale raskid s komunističkim režimom te uspostavljanje glavnih političkih i društvenih oblika neposredno nakon toga, promatrati u kontekstu srednje i istočne Evrope, koristeći se spoznajama o promjenama u toj regiji za jasnije uočavanje i objašnjavanje onoga što se događalo u postjugoslavenskim zemljama.

Okosnica cjelokupnog pristupa jest nastojanje da se ustanovi *u kojoj je mjeri, i na koje načine, samo društvo imalo udjela u promjenama*, odnosno pitanje o uvjetima preobrazbe koji sežu *onkraj formalnog – pravnog i institucionalnog – preoblikovanja*. Bitna je izvedenica tog pristupa i pitanje koliko je riječ o izgradnji formalnih rješenja “odozdo” i “iznutra”, a koliko o usvajanju postojećih modela, o načinu njihova prenošenja i usađivanja te o domašaju njihova djelovanja na društvenu sredinu u koju su usađena.

Ta pitanja težište ponovo vraćaju na pitanje o naravi promjena, ali sada ne samo deskriptivno nego i “generativno” – kao pitanje o nosećim snagama i motivima promjene. Nasuprot sklonosti nekih struja u socijalnim znanostima da u fokus stavljaju “strukture” ili pak “aktere”, uzimam da nijedno od toga nije dano kao već formirano i prisutno, nego

su to tek konstrukti promatrača koji pomoću njih pokušava prepoznati i zaustaviti neke konfiguracije u – ako nije preuzetno reći – povijesnom toku. Drugim riječima, da se i jedno i drugo – i strukture (bilo utjelovljene u institucijama i formalnim normama, bilo socijalne i ekonomske) i akteri – *proizvode* u samom djelovanju.

Pouka je iz tog promatranja, kako će se pokazati, da se vrlo malo toga smije uzeti zdravo za gotovo ako se pokušava shvatiti što se u postkomunističkim promjenama događalo, a pogotovu ako se nastoji s razumijevanjem sudjelovati u tim promjenama. Pojmovi poput “društva”, “civilnog društva”, “demokracije”, “države”, “prava” i drugih, koji su formirani refleksijom iskustva razvoja društva, privrede i politike modernog Zapada posljednjih nekoliko stoljeća, nisu neposredno prenosivi i primjenjivi. Naglasak je međutim na “neposredno”, a ne na “nisu”. Ovisnost društava postkomunističke transformacije o početnom stanju i specifičnim putanjama razvoja u ovom dijelu svijeta valja uvažiti, ali bi je bilo apsurdno apsolutizirati – jer čemu onda uopće govor o preobrazbi, koja se evidentno događa? Dakle ti pojmovi nipošto nisu bez značenja u ovim egzotičnim krajevima, ali to značenje valja *rekonstruirati* iz navlastita konteksta društava o kojima je riječ, služeći se samo za usporedbu onima koja su nastala konstrukcijom iz drugih, drukčijih – ako treba reći: i naprednijih i razvijenijih konteksta.

Govoreći o konstruktima, važi i obrnuto: ne smije se izostaviti utjecaj predodžba što ih mnogi promatrači sa Zapada – kako mnogobrojni istraživači i znanstveni interpreti “tranzicije” tako i nekada mnogobrojni, a sada sve rjeđi pomagači

u izgradnji demokracije i ostalim sastavnicama transformacije – prešutno preuzimaju iz svojih društvenih konteksta i s dvojbenom umjesnošću primjenjuju u promatranju i/ili modificiranju postkomunističkih promjena. Ono što je ovdje važno nisu, dakako, idiosinkratske i kontingentne methodske i logičke pogreške i iskrivljenja, nego sistematski utjecaji konteksta iz kojih se promatra. Kao i sama sociologija i politologija, i temeljni pojmovi o društvu i politici nastajali su u suočavanju s jednom posebnom društvenom zbiljom – zbiljom modernih društava Zapada, društava koja su spoznata kao zaseban fenomen na osnovi nekih dovršenih ili visoko uznapredovalih povijesnih promjena: razvoja društva nasuprot zajednici, razlučivanja (političke) države i (građanskog) društva, razvoja političkoga kapaciteta građanskog društva kroz javnost i demokraciju, i općenito stanovite razine modernizacije. Načini na koje temeljne sociologijske i politologijske kategorije “putuju na istok” tema su teorijski intrigantnih rasprava, a ovdje će se pokazati na nekim primjerima mnogo praktičnijeg značaja i kraćeg dometa.

Ishodište promjene – revolucija?

Premda je iz živog događanja već prešao u noviju povijest, koju se historiografski obrađuje i političko-simbolički komemorira o dvadesetoj godišnjici, niz prevrata koji su 1989. (uz slijeganja tla sljedećih godina) iznenadili svijet rušenjem naizgled nepomičnih komunističkih režima još nije spremljen u sjećanje pod općeprihvaćenom zajedničkom oznakom.

Govori(lo) se o revolucijama, mnogo češće o padu starih režima, a možda se najčešće sve to metaforički sprema ili skriva iza jednog zida – doduše također srušenog, berlinskoga. Često i s velikim “B”.

Višeznačnost naziva nije uvjetovana samo raznolikošću zemalja u kojima su se te značajne promjene dogodile nego i višeznačnošću samih promjena. Jedna je njihova, ujedno i najupadljivija značajka bila to što su akcije građana fundamentalno odstupile od dugo i duboko ukorijenjenog obrasca ponašanja podanikâ totalitarnih režima i dovele do nagle promjene – pada poretka vlasti koji je desetljećima uspijevao u samom začetku potisnuti svaku opoziciju. Kao rapidne i radikalne promjene one s pravom nose ime revolucija.

Druga je, u mnogome suprotna značajka tih promjena to što zapravo nisu na svjetsku scenu iznijele nikakav nov poradak, nikakvu novu koncepciju društvenog uređenja, a njihovi su akteri i izrijeком smisao svoje akcije izražavali bilo kao uvođenje onoga što je svijet liberalne demokracije već odavno prakticirao, bilo – u početku rjeđe, kasnije učestalije – kao obnovu identitetâ i tradicija što ih je represivni komunistički režim bio potisnuo pola stoljeća ranije. Utoliko su za njih primjerenije bile pomalo bezlične oznake poput “postkomunističkih promjena”, ili pak šaljive i ironične: “nadoknadne”³ revolucije ili “refolucije”⁴.

³ *Nachholende* (ili čak i *rückspulende*, “ona koja vrti unatrag”), *catch-up*. Jürgen Habermas, *Die nachholende Revolution*. (*Kleine politische Schriften*, 7), Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 1990.

⁴ Ne kao aluzija na naš kolokvijalizam “fol”, nego spoj “reforme” i “revolucije”. R. Dahrendorf, *Betrachtungen über die Revolution in Europa, in einem Brief, der an einen Herrn in Warschau gerichtet ist* 1990, Deutsche Verlags-

Što se dakle dogodilo? Premda je od tada prošlo već dosta vremena, a kasnije su promjene svojom dubinom vjerojatno i nadmašile one početne, spektakularne ali kratkotrajne, narav te povijesne smjene kojom su 1989. i 1990. uklonjeni komunistički režimi u srednjoj i istočnoj Evropi govori nam nešto o društvenim promjenama čije se posljedice osjećaju i danas.

Nije to, dakako, priča o pojmu i o značenju riječi “revolucija” samoj po sebi, ni propitivanje jesu li “revolucije” iz 1989. bile “prave”. Ne može se dokazivati ili opovrgavati “istinitost” načina upotrebe ili definicije nekog termina, jer termini su (prešutna, upotrebna ili pak autoritativno definirana) konvencija o značenju, a ne tvrdnja o “stvarima”. Ako ni definicije ni načini upotrebe nisu opće usvojeni, semantičko tjeranje maka na konac neće donijeti mnogo koristi. Pitanje oko kojega se vrijedi potruditi naprosto je *što se dogodilo?*, a riječi s nekim običajno usvojenim značenjima mogu pomoći da se uoče i okupe neke važne značajke.

Riječ “revolucija” tu međutim neće mnogo pomoći u svoj širini svoje suvremene upotrebe⁵. Kako razmatranje o značenju postkomunističkih revolucija započinje Zygmunt Bauman, više nije moguće konzimirati ni dnevnu dozu te-

---

Anstalt, Stuttgart, 1992. Prijevod: *Razmatranja o revoluciji u Evropi, u pismu koje je 1990. upućeno jednom gospodinu u Varšavu*, prev. I. Prpić, Antibarbarus, Zagreb, 1996.

⁵ O širokoj (zlo)upotrebi riječi “revolucija” v. Z. Bauman, “A Post-Modern Revolution?”, u: J. Frenzel-Zagorska, (ur.), *From a One-Party State to Democracy: Transitions in Eastern Europe*, Rodopi, Amsterdam i Atlanta, 1993., str. 3. (Taj je Baumanov prilog zapravo malo prošireno poglavlje “Communism: a postmortem” u njegovoj knjizi *Intimations of Postmodernity*, Routledge, London i New York, 1992., str. 156–174.)

levizijskog programa, a da se usput ne proguta i kakva vijest o revolucionarnoj četkici za zube ili hidratantnoj kremi; on se stoga zadovoljava trivijalnim atributima “prekida rutine” i “nagle promjene” te prednost daje istraživanju razlika, a ne sličnosti raznih načina upotrebe, i to na planu “političkih revolucija”. Na toj podlozi uvodi distinkciju “političke” i “sistemske” revolucije, o kojoj će biti riječi. Sabrina P. Ramet pak svoj interpretativni pregled “razmišljanja o Jugoslaviji” oslanja na definiciju Sigmunda Neumanna, koju sugerira kao vjerojatno najšire prihvatljivu. On revoluciju definira kao “sveobuhvatnu, fundamentalnu promjenu političke organizacije, socijalne strukture, kontrole ekonomskog vlasništva i prevladavajućeg mita društvenog poretka, koja time predstavlja krupan prelom kontinuiteta razvoja”.⁶ Ta je definicija doista plauzibilna jer – osim ukazivanja na obuhvatnost i temeljnost promjena – obuhvaća bitna područja društvenog života: političko, socijalno, i ekonomsko, te kulturno (kao način “mitskog” osvještavanja odnosa u navedenim oblastima). Stoga neka ona i ovdje posluži kao malen, provizorno usvojen konvencionalni okvir.

Ono što u vezi s prelomnim događajima oko pada komu-

---

⁶ Sigmund Neumann, “The International Civil War”, *World Politics* 1, no. 1 (April 1949), str. 333–334; Sabrina P. Ramet, *Thinking About Yugoslavia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., citira ga na 42. str. po: Michael McFaul, *Post-communist Politics*, Center for Strategic and International Studies, Washington, 1993, str. xiii.

(Autor moli čitaoc da ovo višestruko posredno citiranje, koje bi za znanstveni rad bilo nedopustivo, uzmu kao malen pokazatelj tegoba s kojima se suočava svatko iz ovog dijela svijeta tko, neuključen u profesionalne znanstvene mreže, nastoji doći do izvora u literaturi.)

nističkih režima odmah upada u oči jest parcijalnost promjena. Burnim akcijama, zgusnutima u vrlo kratka razdoblja obavljena je smjena vlasti i promijenjeno njeno ustrojstvo; promijenjeno je i javno prevladavajuće shvaćanje o poželjnoj i opravdanoj naravi društvenog poretka. Izvršena je dakle politička revolucija. Tome pak nije prethodila, niti je odmah nakon toga uslijedila ikakva spomena vrijedna promjena ekonomske i socijalne strukture. Štoviše, pokušao li se identificirati glavne društvene nosioce te političke revolucije, njih nije moguće definirati ni u kakvim socijalno-ekonomskim odrednicama. Na sceni su, u središtu pozornosti, bile disidentske skupine koje su se bile formirale deset-dvadeset godina ranije, i opstajale u tajnosti, neke, štoviše, i svjesnim “antipolitičkim” izborom (posve razumno) izbjegavajući svaki pokušaj javnog političkog konfrontiranja. Osim njih, u osamdesetima su započela i trajnija okupljanja građana za mir, ljudska prava ili zaštitu okoliša.⁷ Sada su, iznenadnim stjecajem okolnosti, postale vrh masovnog protestnog okupljanja. U paradoksalnoj situaciji u kojoj je trebalo pregovarati – jer režimi su, srećom, uglavnom odustali od upotrebe još uvijek nadmoćne policijske i vojne sile – a nije bilo mehanizama i procedura za biranje pučkih predstavnika, te alternativne skupine, koje su se i bile okupljale kako bi kritički raspravljale o nedemokratskom režimu i njegovoj alternativi, u toj su se konstelaciji našle u ulozi “prirodnoga”

---

⁷ Usp. Gideon Baker, *Civil Society and Democratic Theory*, Routledge, London, 2002., osobito I. dio “The parallel polis. Central-East European models of civil society”.

govornika u ime cijelog potisnutog, nezadovoljnog društva⁸.

Izuzetak je bila Poljska, u kojoj se sindikat Solidarnost već početkom desetljeća bio razvio kao velika nerežimska sindikalna organizacija te postao jezgra okupljanja i izražavanja nezadovoljstva režimom, a pod kraj osamdesetih vratio se, preživjevši progone izvanrednog stanja i vojno-partijske diktature, na javnu scenu. Međutim i Solidarnost je za to vrijeme prerasla iz ilegalnog sindikata u “općenarodni” pokret, pa su njeni – unutar tog pokreta izabrani – predstavnici također i bez općih izbora nastupali u ime cijele nacije.

Drugi je izuzetak – tamo gdje je došlo do mirnog prelaza na izbornu demokraciju – bila SFR Jugoslavija. U njoj su režimska vodstva po republikama, nakon manjeg ili većeg skanjivanja, uviđajući da će trend demokratizacije u slučaju otpora samo pojačati masovno nezadovoljstvo, i bez pregovora odlučila ozakoniti parlamentarni sistem na osnovi direktnih izbora i političkog pluralizma, tj. ukidanja zabrane osnivanja i djelovanja političkih partija. To se međutim nije

---

⁸ U svim zemljama srednje i istočne Evrope osim Rumunjske i Jugoslavije vođeni su razgovori za okruglim stolovima kao način pronalaženja barem provizorno legitimnih institucionalnih rješenja (samo se u Čehoslovačkoj nije pregovaralo o institucionalnom aranžmanu, već samo o izborima – J. Elster, C. Offe i U. Preuss, *Institutional Design in Post-communist Societies*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998., str. 57). U Rumunjskoj je kao reakcija na erupciju masovnog nezadovoljstva, po svemu sudeći, izvršen državni udar, a u Jugoslaviji je pak tranzicija započeta pristankom ili odlukom republičkih čelništava Partije.

odnosilo na razinu savezne države, iz razloga i s posljedicama o kojima će još biti riječi.

No u svim je tim slučajevima – kao i u onima gdje je u previranjima oko održavanja ili rušenja režima primijenjena sila (kao u Rumunjskoj, ili s pokušajem državnog udara u tada još postojećem Sovjetskom Savezu) – bila uočljiva jedna zajednička crta. Nosioci promjena bile su nezadovoljne mase i male alternativne, uglavnom intelektualno-disidentske i gdjegdje novorođene “civilne” elite, ponegdje i vrhovi ili dijelovi vladajućih elita, ali – starinski rečeno – nigdje nije bilo neke *revolucionarne klase*. Ni u jednoj od zemalja u kojima je do kraja osamdesetih ili početka devedesetih vladao “socijalizam” – “realni”, “samoupravni” ili neki treći – nije bilo nikakve društvene grupacije u usponu čija bi ekonomska moć došla u sukob s restriktivnim političkim okvirom te koja bi bila i zainteresirana i dovoljno snažna da povede promjene. Štoviše, barem desetak godina ekonomske stagnacije, pa i nazadovanja, uz kontinuirani političko-stranački i ideologijski monopol, bilo je dovelo do okretanja k privatnom preživljavanju te do široke depolitizacije i “uravnavanja” društava u kojima se nikakav alternativni interes nije mogao formirati.

Utoliko prevrati u zemljama pod komunističkim režimom nisu slijedili obrazac povijesno paradigmatičkih, buržoaskih revolucija. One su se prvo postupno i gotovo nevidljivo, čak stoljećima, događale u privredi i društvenim odnosima, bile pripremane u teorijama o građanskom društvu, društvenom ugovoru i vladavini putem zakona, posredovane do šire društvene svijesti komuniciranjem u građan-

skoj javnosti koja se postupno razvijala, i onda, od kraja 17. do sredine 19. stoljeća, erumpirale političkom akcijom za svrgavanje apsolutističke i uspostavljanje izborne vlasti. Taj politički akt u danom društvu nipošto nije bio završni, jer su slijedile mnoge dileme, previranja, sukobi i borbe oko ustrojstva praktički tek “izumljenog” demokratskog oblika države, ali svaka je od tih političkih revolucija označila onaj Neumannov prelom utoliko što je potvrdila da novo političko ustrojstvo mora biti u funkciji osiguravanja pravâ slobodnih građana i njima odgovorno. Njihove su sloboda i autonomija međusobnih društvenih (prije svega tržišnih) odnosa bile konstituirane izvan same političke strukture, u vlasništvu nad vlastitom osobom i imovinom te u njenoj produktivnoj upotrebi. Politička revolucija bila je potvrda revolucije koja se već dobrim dijelom bila dogodila (premda nikada nije prestala) u privredi.

“Revolucija” i implozija

Prevrati u zemljama pod komunističkim režimima također su bili politički. Bili su usmjereni na obaranje dotadašnjih vlastodržaca i političkog ustrojstva koje im nije odgovaralo, te na uspostavljanje novoga, također demokratskoga i zasnovanoga na vladavini prava. Ali u njihovoj podlozi nije ležao rast ničega novoga; nisu im prethodile postupno kumulirane promjene načina proizvodnje ni uspon novih društvenih snaga. Štoviše, položaj svih segmenata društva po-

goršavao se, kao i njihova nemoć da ga u okviru dodijeljenih im sistemskih uloga poprave. Te “revolucije” nije sama proizvela čak ni negativna društvena energija u obliku masovnog nezadovoljstva. Ono je postojalo već dugo, čak povremeno i izbijalo u pobunama, ali ga je režim uvijek držao pod kontrolom ili ga pod nju brzo vraćao. Rušenje režima ne može se shvatiti kao izraz neovisne snage društva, jer ono u pravom smislu nije ni postojalo. Režim nije bio uspješan u organiziranju proizvodnje, ali jest u onemogućavanju svih autonomnih horizontalnih društvenih odnosa – dakle samog društva.⁹ Dugo je bio uspješan i u ideologijskom zatvaranju spoznajnoga horizonta, preventivno onemogućavajući ne samo širenje nepoželjnih informacija ili ideja nego i uspostavljanje samih kriterija suđenja po mjeri ljudskih potreba ili slobode.¹⁰

---

⁹ Ferenc Mészáros, *Illusions and Realities. The metamorphosis of civil society in a new European space*, Savaria University Press, Szombathely, 1999., str. 159–160.

¹⁰ Žarko Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Školska knjiga, Zagreb, 1990. Isti, “Wizard...”, loc. cit., t. 2.4, str. 14–15.

Česlav Miloš, *Zarobljeni um* (prev. P. Vujičić), BIGZ, Beograd, 1987.

Nadežda Mandeljštam, *Strah i nada*, Znanje, Zagreb, 1988., daje dojmljiv primjer ljudi koji se i u doba najteže staljinske represije tješe mišlju kako je ljudima u kapitalizmu još teže.

Elster, Offe, Preuss, *Institutional Design...*, govore o “podrugljivim i ponižavajućim uvjetima komuniciranja i udruživanja te, posljedom toga, široko rasprostranjenom ‘semantičkoj nekompetentnosti’ i ‘sumnji u sebe’ koje su stajale na putu formiranju sposobnosti za djelovanje, i koje su dovodile do toga da je većina ljudi najvećim dijelom vremena zapravo surađivala u vlastitoj represiji” (str. 13).

Protivno “zapadnoj paradigmi”,¹¹ nezadovoljstvo, čak i masovno, ne pretvara se u politički pritisak i akciju iz interesa za promjene. Ono je trajalo desetljećima,¹² a da nije urodilo takvim pritiskom i akcijom. Premda je veoma privlačno gledajući unatrag “otkriti” neki nužan povijesni tok k slomu i prevratu i “naći” neke sile koje su k tome neumitno gurale, realističnije je ipak primijeniti Occamovu britvu i pogledati u oči općem društvenom raspadu pod socijalističkim režimima i njegovim implikacijama. Presudni čimbenici koji su se podudarili tijekom osamdesetih godina bili su mahom *negativni*¹³ i našli su se u kontingentnom stjecaju. Nesposob-

¹¹ Sabrina P. Ramet, *Thinking About Yugoslavia*, loc. cit., str. 40, smješta svoju interpretaciju literature o postkomunističkoj transformaciji i Jugoslaviji unutar suprotnosti između “elitocentričnog” i “sociocentričnog” pristupa, ističući zaslugu potonjega što je ozbiljno uzimao društvo kao izvor promjena i uvažavao da nijedna vlast ne može beskonačno ostati neosjetljiva na nezadovoljstvo i pritiske odozdo. Ostaje međutim otvoreno pitanje naravi te snage društva onkraj nezadovoljstva, difuznog ili koncentriranog, izražavanog bilo kroz neoficijelne kulturne obrasce, bilo masovnim protestnim okupljanjem.

Mary Kaldor suprotstavlja se u članku “Who Killed the Cold War?”, *The Bulletin of the Atomic Scientists*, July/August 1995., str. 57–60) shvaćanju kako su “revolucije” u srednjoj i istočnoj Evropi bile u osnovi samo spontani izrazi želje da se živi kao na Zapadu, bez utemeljenosti u vlastitim društvima i bez novih ideja. Jedna od takvih novih ideja, rođenih u dijalogu zapadnih i istočnih pokreta za mir, bila je i ona transnacionalnoga civilnog društva. Svoj stav ona zasniva na bliskom poznavanju alternativnih pokreta u tim zemljama tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća, na suradnji i dijalogu s njima, ali također ne može pokazati kako su te grupe i organizacije izražavale htijenja širih segmenata društva ili utjecale na njih.

¹² To jest, kako piše Dahrendorf, “komunizam nikada nije funkcionirao” (*Razmatranja*, loc. cit., str. 21).

¹³ J. Elster, C. Offe i U. Preuss, *Institutional Design in Post-communist Societies*, loc. cit., str. 52, ističu tri glavna zajednička uzroka: 1) golemu ekonomsku neefikasnost, 2) potpunu propast ideologijske legitimacije sistema i 3) strukturalnu nesposobnost prilagođavanja novim problemima zbog nedostataka institucionalnih mehanizama za uočavanje i učenje.

nost režima da osigura iole efikasnu proizvodnju i zadovoljavanje barem osnovnih potreba, a uz nastojanje da i dalje sve kontrolira, značila bi da zapravo nije u stanju vladati.¹⁴ Bio je međutim ideologijskom i informacijskom blokadom dugo u stanju sprečavati izvlačenje te konsekvencije te i dalje sam sebi osiguravati legitimitet.

Kumuliranjem negativnih signala onkraj sposobnosti reagiranja, jer ni sam režim posvemašnje kontrole nije bio kadar realno detektirati signale o ekonomskoj izvedbi,¹⁵ vrh režimske nomenklature upušta se u pokušaje liberalizacije i time pokazuje podanicima da nema potpunu kontrolu.¹⁶ To je, u Gorbačovljevim reformama u SSSR-u, bio znak dubo-

---

¹⁴ Niže se nešto konkretnije prikazuje sistematska antiekonomičnost socijalističke društvene formacije.

¹⁵ Offe (*Institutional Design*, Introduction, str. 2) upozorava kako su ti režimi posvemašnje kontrole zapravo imali vrlo slabe informacije o realnom stanju svojih kritičnih varijabli. I Dahrendorf (op. cit., str. 25) piše: "i sada znamo da u komunističkim zemljama nije postojao i ne postoji uredan ukupan nacionalnoprivredni račun."

Njihova se kontrola nije sastojala u orvelovskoj svevidećoj sveprisutnosti, nego u preventivnom sprečavanju neovisnog organiziranja i komuniciranja – onome što Ž. Puhovski naziva proizvodnjom viška moći – čime se unaprijed onemogućuje formiranje svake djelotvorne alternative.

Kako kaže Adam Przeworski, diktaturu ne ugrožava odsutnost legitimnosti, nego prisutnost opozicije (navedeno u: Sten Berglund, Tomas Hellén, Frank H. Aarebrot, (ur.), *The handbook of political change in Eastern Europe*, str. 5; odnosi se na knjigu *Democracy and the market: political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Studies in rationality and social change*, Cambridge University Press, 1991.).

¹⁶ O Gorbačovljevu eksperimentu s liberalizacijom koji je otišao predaleko, i koji je i mogao biti pokrenut samo zato što se nije moglo sagledati njegove posljedice v. Offe i dr., *Institutional Design...*, loc. cit., str. 12–13. Gorbačovljevu "revoluciju odozgo" karakterizira se kao jedini izlaz za režim koji je počivao na tome da spriječi čak i reformu odozdo, a bojao se komplikacija i destabilizacije posljedom vlastitih reformi odozgo – Claus Offe, "Capitalism by Democratic Design...", str. 502.

kog preokreta u samom centru politike socijalističkih režima (osim – što se Evrope tiče – Albanije i Jugoslavije). On je osobito ohrabrujuće djelovao na nezadovoljnike u srednjoevropskim socijalističkim režimima, pogotovu kada je vodstvo SSSR-a stavilo do znanja da više ne kani vojnim pritiscima i intervencijama određivati politički put dotadašnjih dominiona. Uz to, nešto se ranije sa suprotne strane hladnoratovske podjele, pored ratne retorike, bilo počelo baratati i ideolojskim oruđem s jasnim univerzalnim porukama – ljudskim pravima. Njihova institucionalizacija u obliku Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji, koliko god bila formalna, deklarativna i bez stvarne moći, djelovala je kao ohrabrenje alternativnim grupama u nekim socijalističkim zemljama.¹⁷ Raspršivanjem straha pred apsolutnom nadmoći režima, a u kontekstu u kojem u mnoge zemlje “realnog socijalizma” ipak prodiru informacije o drukčijem životu na Zapadu, koji se nudi kao privlačna alternativa,¹⁸ režim se pojavljuje poput razotkrivenog čarobnjaka iz Oza¹⁹ – čovječuljka iza privida koji ga je samo prikazivao svemoćnim, a

---

¹⁷ Bez nje bi sigurno teže došlo do istupanja kakvo je bila Povelja 77 u Čehoslovačkoj.

¹⁸ Napose pod utjecajem toga što je Zapad kojih četvrt stoljeća ranije bio prešao s modernistički usmjerene ekonomije na “postmodernističku” (potrošačku), na kojoj Istok nije imao nikakve takmičarske šanse. “Pokazalo se da je taj postmoderni izazov vrlo djelotvorno širio pad komunizma i osiguravao pobjedu antikomunističke revolucije u njezinom silno važnom, a ipak preliminarnom, političkom stadiju.” (Z. Bauman, “A Post-Modern Revolution?”, str. 17.)

¹⁹ Žarko Puhovski, “The Wizard of Oz unveiled”, u: *Politics and Economics of Transition*, ur. Ž. Puhovski, I. Prpić, D. Vojnić, CSTE i Informator, Zagreb, 1993., točka 2.2, str. 13.

doista je bio moćan samo dotle dok su ga drugi takvim doživljavali.²⁰

Radilo se dakle o stjecaju okolnosti u kojem je stanovništvo prestalo “surađivati” putem vlastita straha,²¹ a taj je strah, sukladno endemskoj paranoji nedemokratskih vladalaca, pounutren i usmjeren prema samoj vladajućoj nomenklaturi, koja se nije usudila primijeniti silu. Masovni protestni skupovi i pregovori s “predstavnicima civilnog društva” dovršili su posao. Režim nije srušila jača društvena protumoć; on se *urušio*, implodirao²² uslijed unutrašnje blokade, pojačane djelovanjem privlačne alternative sa zapadne strane granica. Nezadovoljstvo koje se tih mjeseci 1989. zgušnjuto izrazilo nije bilo kulminacija razvoja što bi uspostavio neku protuelitu, koja bi povelala revoluciju i nametnula alternativan “projekt” (pre)uređenja države po mjeri već preobraženog društva. Ni elite ni takvog projekta nije bilo.

---

²⁰ Ž. Puhovski, op. cit., točka 4, str. 17. O promjeni “definicije situacije” koja se velikom broju podanika komunističkih režima u kratkom roku pokazala u drugom svjetlu – upravo kao razotkriveni čarobnjak Puhovskog – v. Jeffrey C. Goldfarb, “1989 and the Creativity of the Political”, *Social Research*, Vol. 68, No. 4 (Winter 2001).

²¹ Dahrendorf citira neimenovanu osobu koja duhovito govori o dolasku mlađe generacije, čiji pripadnici “nisu znali da je nemoguće” (str. 19), pa su pokušali oboriti režim, i uspjeli.

²² George Schöpflin također ukazuje na kontingentan stjecaj okolnosti, u kojem je komunistički režim pao “jer je ustvari postalo blokirano njegovo unutrašnje funkcioniranje, njegova sposobnost održavanja koherentnosti. Više nije bio sposoban za samoreprodukciju, izgubio je sposobnost samolegitimacije te, što je od središnje važnosti za *same vladaoce, samolegitimacije*. Sve u svemu, elite su izgubile volju da vladaju.” G. Schöpflin, “Liberal Pluralism and Post-Communism”, u: Will Kymlicka i Magda Opalski, (ur.), *Can Liberal Pluralism be Exported*, Oxford University Press, Oxford-New York, 2001., str. 109, kurziv S. D.

Imamo demokraciju, (još) nemamo društvo

Naknadno stvaranje vlastite osnove

Te nedvojbeno političke revolucije stoga, kako sugerira Z. Bauman, treba gledati u drukčijem svjetlu, u kojem se, iznenađujuće, pojavljuju neke značajne sličnosti s revolucijom koja je na kraju bila urodila upravo onim režimom što ga je 70 godina kasnije trebalo srušiti – komunističkim. Naime i boljševička revolucija u Rusiji 1917. provedena je tako što je mala grupa revolucionara iskoristila golemi val masovnog nezadovoljstva, a ne kao politička kruna prethodnoga socijalnog i ekonomskog razvoja. I ona je neposredni cilj osvajanja vlasti vidjela kao sredstvo ne samo za političke nego i sveobuhvatne ekonomske i društvene promjene. Bauman za takve revolucije predlaže naziv “sistemske”, jer se ne zadovoljavaju političkim promjenama, nego, nakon uspješno obavljene političke etape, tek moraju provesti duboku promjenu cijeloga društveno-ekonomskog sistema.

Razlike, dakako, odmah upadaju u oči: u boljševičkom slučaju postojala je dobro organizirana revolucionarna partija, koja se pripremala na preuzimanje države, dok su u “de-

mokratskim revolucijama” male skupine intelektualaca samo iskazale opće raspoloženje u obliku osnovnih načela demokracije i ljudskih prava, i tek se djelomice bile spremne uključiti u političku borbu za vlast. Nadalje, boljševici su namjeravali u ruskom društvu izvršiti promjene koje bi ga ne samo uključile u tok modernizacije (utoliko je i to bila svojevrsna “catch-up” revolucija, pokušaj hvatanja priključka) te time približile zemljama razvijenoga kapitalizma nego i pripremile za globalnu inovaciju: svjetsku proleterku revoluciju. Nasuprot tome, “demokratske revolucije” nisu počivale ni na kakvom inovativnom rješenju za svoja društva, nego su za cilj imale uvođenje civilizacijskih stečevina koje su u razvijenim i prosperitetnim zemljama Zapada već dugo bile na snazi.

Ipak, zajedničko im je ono što valja osobito imati na umu kada se interpretira značenje i posljedice postkomunističkih revolucija: to su politički prevrati u ime nečega čega u danom društvu još nema. Novo političko vodstvo ima za to privremen legitiman mandat jer je a) u pravom trenutku široko, gotovo opće nezadovoljstvo izrazilo kao konkretan skup političkih zahtjeva i b) u načelnim crtama formuliralo htijenja znatnih dijelova društva kao pozitivan program. S tim se mandatom politička moć usmjerava na ekonomske i društvene strukture koje kani temeljito preobraziti, i na tom je putu očekuju teške krivine i poteškoće.²³

---

²³ “U istočnoj i srednjoj Evropi zadatak je osobito težak jer, za razliku od zapadne Evrope, on nije u tome da se oživi demokraciju i institucije građanskog društva, nego da ih se stvori.” Ferenc Miszlivetz, *Illusions and Realities. The metamorphosis of civil society in a new European space*, Savaria University Press, Szombathely, 1999., str. 82.

Premda plauzibilna jer ukazuje na realnu i relevantnu osebujnost postkomunističkih revolucija kao “sistemskih” te na to da one, nasuprot povijesno poznatim demokratskim revolucijama, nastupaju bez vlastite društvene podloge, Baumanova sugestija podjele na “političke” i “sistemske” revolucije ipak sadržava jednu “kvaku”. Civilizacijske stečevine kojima bi te revolucije trebale prokrčiti put u društva oslobođena komunističkih režima sastoje se od triju bitnih komponenti: demokracije, vladavine prava i tržišne privrede. Demokracija, ako se i ne može naivno razumijevati kao vladavina puka, ipak označava poredak u kojem puk nad državnom vlašću ima neizravnu kontrolu putem direktnog biranja zakonodavnog tijela, kao svojeg predstavništva, formiranja političke volje u javnosti i raznih kanala utjecaja posebnih interesnih grupa. Vladavina prava ograničava djelovanje vlasti putem općih i za sve jednako važećih zakona te ga čini za građanke i građane preglednim i predvidivim. Tržišna privreda pak implicira slobodu autonomnog donošenja poslovnih odluka, formiranja cijena i investiranja kapitala prema tržišnim signalima, kako ih u svojem najboljem interesu tumače oni koji su ovlašteni upravljati ekonomskim resursima, bilo kao vlasnici ili menadžeri.

Ukratko, slobodnim pluralističkim izborima uspostavljena vlast trebala bi raditi na razvoju normi i institucija kojima će sebi putem demokratskih mehanizama nametnuti kontrolu puka; trebala bi, nadalje, vladavinom prava i diobom vlasti oduzeti sebi mogućnost arbitrarne primjene moći; i konačno, u korist tržišne privrede imala bi sebe lišiti kontrole nad ekonomskim resursima koju je u punoj mje-

ri uživala dotadašnja, komunistička vlast. Zbog čega bi nove, makar i slobodno²⁴ izabrane vlasti učinile sve to? Zbog kontrole birača, društva, javnosti?

Ali da je ta kontrola postojala, ne bi ni trebalo govoriti o demokratskoj revoluciji. Jedino što imamo kao početnu snagu promjene jest to da se dotadašnji režim totalne kontrole države totalno diskreditirao. Odatle međutim mogu u osnovi voditi dva puta: zbiljska transformacija u demokraciju, vladavinu prava i tržišnu privredu ili “recikliranje” kontrole uz djelomične liberalne ustupke, klijentsku privatizaciju i formalnu demokraciju u kojoj i dalje nemoćno društvo može samo potvrđivati autoritarnu vlast. Upravo je zbog tog poročnoga kruga i potrebno ovo razmatranje. Treba pokazati o kakvoj je vrsti “revolucije” riječ, kakve su je “snage” provele, čime je urodila i koliko je još onoga što je imalo biti prevladano ostalo na snazi.

Skupa u “trećem” loncu: neusporedivo razaranje društva u komunističkom režimu

Još na jedno važno razlikovanje treba upozoriti. Ne samo u publicistici nego i u znanstvenoj literaturi, demokratizacija postkomunističkih zemalja srednje i istočne Evrope i bivšeg

---

²⁴ Kako još nije bio uspostavljen institucionalni i normativni demokratski sistem, ni početni izbori ne mogu se nazvati demokratskima, ali ako su se birači mogli opredjeljivati bez prisile i prijetnji, izbori su, u najmanju ruku, bili slobodni.

SSSR-a krajem osamdesetih i devedesetih smješta se u tzv. treći val demokratizacije, kako je te promjene periodizirao Samuel Huntington.²⁵ Prva dva vala odnosila su se na demokracije nastale nakon Prvoga odnosno nakon Drugoga svjetskog rata, a “treći val” obuhvaća, u najmanju ruku, tri velike grupe. Prva su zemlje tzv. južne Evrope, Portugal, Grčka i Španjolska, koje su se sedamdesetih oslobodile vojnih odnosno političkih diktatura; druga su zemlje Latinske Amerike, koje su se vojnih diktatura uglavnom oslobodile u osamdesetim godinama, a treću čine postkomunističke zemlje, koje se počinju demokratizirati od 1989.

Smještanje tako različitih situacija i procesa u jedan te isti “val” znak je da se u demokratizaciji vidi proces uspostavljanja jednog formalnog – institucionalnog i normativnog – aranžmana, koji po nekom “prirodnom” ili predestiniranom toku prije ili kasnije čeka svako društvo (ili barem društvo pripadno “zapadnoj” civilizaciji), bez obzira na uvjete koji u njemu vladaju. Od autora *Sukoba civilizacija* takvo pojednostavnjivanje možda i nije neočekivano, ali široka rasprostranjenost te površne, formalističke podjele ipak je simptom sistematskog, ideološkog iskrivljenja u promatranju i interpretaciji. Prvu i drugu od treće grupe unutar “trećeg vala” dijeli naime bitna razlika. Prije promjena prema demokraciji, prve su dvije bile pod *autoritarnim* režimima, a treća pod *totalitarnima*. Autoritarni režimi, za razliku od totalitarnih, ne isključuju svaki oblik pluralizma, ne do-

---

²⁵ S. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman i London, 1991.

kidaju privatno vlasništvo i ne pretvaraju ga bez ostatka u državno, ne dokidaju tržište i ne nameću monopolnu ideologiju.²⁶ Stoga, i kada prelaze u demokraciju, te zemlje polaze od nekog stupnja slobodne tržišne privrede²⁷ i ne posve razorenog društva, s interesno profiliranim društvenim grupama koje u novouspostavljenome demokratskom poretku mogu djelovati kao autonomni akteri spram države.

S druge strane, komunistički totalitarizam bio je na najtemeljitiiji način prodro u sve društvene veze, nametnuo se kao posrednik i kontrolor u svim horizontalnim odnosima, a svijest o društvenoj zbilji podredio monopolnoj ideologiji. Upravljanje svim proizvodnim resursima podređeno je pla-

---

²⁶ Juan José Linz, *Totalitarian and authoritarian regimes*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2000., str. 159 i dalje.

²⁷ Claus Offe, “Capitalism by democratic design”, *Social Research* 4/1991 (58), str. 504, smatra da bi uključiti postkomunističke revolucije u tu skupinu bilo “neprikladno i varljivo”. Bitne su razlike među njima: 1) S izuzetkom zapadne Njemačke, prelaz u demokraciju nakon Drugoga svjetskog rata (Italija, Japan i zapadna Njemačka), u zemljama južne Evrope sedamdesetih (Portugal, Grčka i Španjolska) i u Latinskoj Americi osamdesetih (Argentina, Brazil, Urugvaj, Čile i Paragvaj) nije za sobom povlačio promjene teritorija i veće migracije stanovništva. U postkomunističkim zemljama bilo je i teritorijalnih sporova i migracija, sukoba oko manjina i nacionalnosti, secesionističkih težnji. 2) Mnogo važnije, promjene u prvim trima grupama modernizacijski je proces strogo političkoga i konstitucionalnoga karaktera (tiče se forme vlasti te odnosa države i društva), dočim je na završetku socijalizma glavni zadatak reforma *privrede* – stvaranje cijele nove klase poduzetnika, političkom odlukom.

U članku “Political liberalism, group rights, and the politics of fear and trust”, objavljenom deset godina kasnije (*Studies in East European Thought* 53: 167–182, 2001.), Offe eksplicira da je (pored uglavnom nespornih državnih granica) u demokracijama pravog “trećeg vala” i prije demokratskih promjena već postojala kapitalistička tržišna privreda (dok je privatizacija poduzeća u državnom vlasništvu bila u tijeku), tako da on postkomunističke zemlje svrstava u “četvrti val” (str. 168).

nu i dirigiranju s vrha političke hijerarhije. U distribuciji nije bilo mjesta ni za kakve autonomne odluke o kupnji i prodaji. Socijalne su usluge postojale, ali nisu pružane kao pravo, nego diskrecijski, kao pokroviteljski akt režima, s imperativnim očekivanjem uzvratne lojalnosti. Strah od odstupanja od obvezatne ideologije, od izricanja kakve “kri-ve” riječi, o kojoj će netko od sugovornika ili prisutnih revno izvijestiti “nadležne” instance, protezao je kontrolne pipke režima i u najintimnije prostore privatnosti. Pritom su i revnosni potkazivači djelovali iz istog straha, jer prešućivanje je sudioništvo. Sámó je društvo sudjelovalo u vlastitom tlačenju.

Uništenjem autonomije horizontalnih odnosa među ljudima – kako poslovnih tako i osobnih – efektivno je razoreno društvo. Riječ “razaranje” nije pretjerana, nije upotrebljena radi efekta. Istina, ona ima i konotacije fizičkog rušenja i uništavanja, ali o razaranju je riječ i bez toga. Nakon konsolidacije Staljinove vlasti u SSSR-u tridesetih godina te uspostavljanja satelitskih režima nakon Drugoga svjetskog rata, to razaranje nije pogađalo fizičke objekte. (To je doduše činila nefunkcionalna planska ekonomija, nesposobna primjeriti proizvodnju potrebama, koja je uz to prezir režima spram konkretnog pojedinačnog života izražavala i pogubnim izrabljivanjem i zagađivanjem prirode.) Razaranje o kojem je riječ bilo je usmjereno na društveni “softver” – odnose i duh ljudi. Društvo se naime – prema pregnantnoj formulaciji Karla Marxa – ne sastoji od pojedinaca, nego od njihovih odnosa. Ako se međusobni, horizontalni odnosi među članicama i članovima društva ne mogu uspostavljati

i praktimirati autonomno, bez autorizacije, posredništva i kontrole političkih moćnika, društvo ne funkcionira, a populacija na području domašaja te političke moći čini “društvo” onoliko koliko i krumpiri u vreći – ponovo Marx – čine vreću krumpira.

Istini za volju, mnogi su od tih totalitarnih režima u većoj ili manjoj mjeri do osamdesetih godina prešli u ono što Juan J. Linz i Alfred Stepan u svojoj periodizaciji označavaju kao “posttotalitarizam”²⁸. Kao ni mnoge oznake sačinjene predmetkom “post-”, ni “posttotalitarizam” ne označava nekakvo stanje *nakon* totalitarizma, podrazumijevajući da je totalitarizam dovršen i prestao, nego njegovu kasniju fazu. Za razliku od “punog” totalitarizma, u njemu su smanjeni intenzitet i širina terora, i selektivno se dopušta neke prostore za benigno slobodno (premda uvijek nadzirano) djelovanje. U Mađarskoj je usvojeno i stanovito otvaranje prema privatnoj inicijativi.²⁹ U Jugoslaviji je režim u kojem su se država i komunistička stranka bile formalno posve povukle iz upravljanja ekonomijom i društvenim djelatno-

---

²⁸ *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore i London, 1996. (prijevod: *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa* /prev. Đurića Krstić/, Filip Višnjić, Beograd, 1998.).

²⁹ Ferenc Miszlivetz, *Illusions and Realities. The metamorphosis of civil society in a new European space*, Savaria University Press, Szombathely, 1999., str. 83, o tome piše kao o istočnoevropskoj “paternalističkoj državi” u razlici spram “totalitarne diktature”. I paternalistička država zadržava monopol političkog odlučivanja, ali ostavlja individualne slobode koje ne ugrožavaju tu privilegiju.

stima bio razvijan gotovo četrdeset godina, i sve je to vrijeme svaki razvoj društvene autonomije bio uspješno sprečavan. S druge strane neki su režimi ostali u stanju “zamrznutog” totalitarizma, premda se po intenzitetu represije moglo činiti da su i oni ublažili teror.³⁰ Bitna je značajka međutim ostala posvuda na snazi: moć političkog režima da dirigira svim bitnim segmentima društvenog života, odnosno, gledano s druge strane, nepostojanje uporišta za bilo kakvu autonomnu moć društva.

Ta razlika dolazi do izražaja upravo kada zemlje iz ove ili one grupe nastoje uspostaviti demokratski poredak. Na formalnim “testovima” konsolidacije to se čak i ne mora manifestirati u svim slučajevima (što možda više govori o metodama i kriterijima ispitivanja konsolidacije),³¹ ali nezaobilazna je činjenica da ni Španjolska, ni Portugal, ni Grčka, niti mnoge latinoameričke zemlje nisu morale rješavati pitanje uspostavljanja tržišne privrede ni iz čega, koje se često sastojalo u kvadraturi kruga – kako političkom odlukom izvući iz političkog zagrljaja nešto što od državnoga gospodarstva treba tek postati slobodnom privredom, i čemu uz to tek

---

³⁰ U autorovu intervjuu s Reinhardom Weißhuhnom, prije dvadeset godina aktivistom istočnonjemačke Inicijative za mir i ljudska prava (sada vanjskopoličkim referentom Zelenih u Bundestagu), sugovornik je rekao da je represija u osamdesetima bila tako usavršena da više nije morala biti brutalna.

³¹ Pa se tako pokazuje da su neke postkomunističke zemlje svoje nove demokracije konsolidirale brže nego neke latinoameričke. Usp. W. Merkel, “Plausible Theory, Unexpected Results: The Rapid Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe”, *Internationale Politik und Gesellschaft/International Politics and Society*, *Newsletter der Friedrich-Ebert-Stiftung*, http://www.wzb.eu/zkd/dsl/pdf/o3_a_merkel_gb.pdf no. 2/2008, str. 12.

treba "stvoriti" privatne vlasnike. U literaturi o transformaciji postkomunističkih zemalja gotovo je opće mjesto kako su ne samo pripadnici nove političke elite nego i stare nomenklature, služeći se mrežama kontakata te poznavanjem ustrojstva i djelovanja uprave (koju, za razliku od parlamenta, nije moguće ni kadrovski ni organizacijski potpuno promijeniti u nekoliko mjeseci), pretvorili svoj (formalno čak i bankrotirani) politički kapital u onaj doslovni, ekonomski.

Samo po sebi to nije presudan problem (osim možda za moraliste) ukoliko se radi o "prvobitnoj" akumulaciji. Ne bi to bili ni prvi ni zadnji što su se domogli bogatstva na način koji bi u legalnom stanju teško prošao. Trajniji problem nastaje kada sprega političke i ekonomske moći ostane strukturalna. To jest, kada se ona nastavi održavati u daljnjem razvoju na srednji, pa već i na dug rok, kada se zadrži odnos u kojem vlasništvo nad kapitalom nije samo stečeno zahvaljujući političkim vezama i povlasticama nego se jedino u ovisnosti o političkoj eliti može i zadržati, odnosno ekonomski koristiti. To je značajka koja je već postala trajnom sastavnicom odnosâ u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, te se pokazala otpornom i na tako duboke promjene kao što su rat, poratna normalizacija i, konačno, već desetak godina reformi pod značajnim međunarodnim utjecajem, napose onim Evropske Unije.

Zemlje u kojima je tržišna privreda već djelovala, čak i kada su trebale smanjiti obujam poduzeća u državnom vlasništvu, imale su na raspolaganju minimalne uvjete, tj. ono okruženje normi, institucija i procedura koje skupa s trži-

štem čini “ekonomsko društvo”:³² i mjerila vrijednosti određena konkurencijom, i institucije i mehanizme trgovanja dionicama i prenošenja vlasništva, i upravno i pravosudno institucionalno okruženje, te barem dio slobodnoga kapitala koji se u to moglo investirati, ili pak kanale za ulazak inozemnoga. Ništa od toga nije moralo funkcionirati ni blizu razini poželjnih standarda, ali je postojao minimum *pluralističke društvene strukture*, s diobom funkcija te sferom vlasništva koja autoritarnim vlastodršcima nije bila na neposrednoj dispoziciji.³³

³² Taj pojam metodički kroz komparativnu analizu promjena upravo među zemljama “trećeg vala” demokratizacije (u širem značenju) provode Linz i Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore i London, 1996. (prijevod: *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa* /prev. Đurica Krstić/, Filip Višnjić, Beograd, 1998.), passim.

O važnosti tog institucionalnog podsistema bez čije “podrške” ne može djelovati ni “slobodno” tržište (apliciranoj i na Hrvatsku) v. Maja Vehovec, “Evolucijsko-institucionalni pristup razvoju poduzetništva”, u: Drago Čenčić i Maja Vehovec, (ur.), *Poduzetništvo, institucije i sociokulturni kapital*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2002., str. 15 i dalje.

³³ Jedna anegdota dobro ilustrira tu razliku. U intervjuu s predstavnikom jedne evropske fondacije koja slovi kao konzervativna, a djeluje i u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, na moje pitanje o procjeni aktivnosti i utjecajnosti civilnih aktera u ovim zemljama sugovornik, koji je nedugo prije toga bio preuzeo odgovornost upravo za ovu regiju, odgovorio je da mu se angažman i ostvareni utjecaj čine premaleni. S obzirom na konzervativni imidž fondacije, koja doista puno radi s elitama i državnim institucijama, taj me odgovor iznenadio. Raspravljajući podrobnije, došli smo i na to da je sugovornik prethodno godinama radio u jednoj od latinoameričkih ispostava fondacije te da je stekao sasvim drukčije predodžbe o načinu djelovanja civilnih aktera. Osnovna je razlika bila u tome što tamošnja društva, premda često znatno siromašnija i s većom prisutnošću direktnog nasilja, zahvaljujući dobrim dijelom i nikada posve ugušenom privatnom kapitalizmu (čak i kada je koruptivnim vezama bio duboko isprepleten sa

Tranzicija i demokracija kao ideologija

Ono što je simptomatično u previđanju te duboke razlike moglo bi se doista najbolje protumačiti preduvjenjem da “demokracija” ima neku snagu kojom se prije ili kasnije potvrđuje kao jedini prikladan politički oblik, pa stoga i kao nužan ishod povijesnog razvoja svake zemlje, koji prije ili kasnije mora nastupiti. Tako i može biti svejedno kako djeluju, te djeluju li i postoje li uopće, društveni preduvjeti za izgradnju nečega što bi trebalo biti ni više ni manje nego sistem utjecaja društva na državu i odgovornosti države spram društva. Iz te se perspektive i rodio termin koji je postao najčešćom oznakom postkomunističkih promjena – “tranzicija”³⁴. Kako leksički označava naprosto prelaz ili premosnicu, taj termin i u tako sažetom obliku ukazuje na to da se procesu započetom u raspadu komunističkih režima već unaprijed “zna” kraj. Prelazu se, jasno, zna i polazište i određište.

Demokracija je – tamo gdje se odavno prakticira kao sam po sebi razumljiv, “prirodan” način političkog života – nastala zbog toga što su se neki ljudi, nekada, tijekom određenog vremena, bili izborili za nju. Taj trag ona nosi i danas, i to ne samo kroz borbu partija koje se takmiče za mjesta u parlamentima i, posredno, u vladi nego i kroz raznolike i mnogobrojne načine na koje se u društvu javno formira po-

---

sferama političke moći), nikada nisu djelovala potpuno zatvoreno, ostavljajući mnoge procjepe i prostore za okupljanje i javno djelovanje.

³⁴ Thomas Carothers, “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, Vol. 13 Issue 1, January 2002.

litička volja i na koje razni njegovi dijelovi šalju “signale” o svojim interesima – bilo državnim tijelima, bilo javnosti. Taj “trag” nije neki zaostali nedostatak, neki neprobavljeni i neprevladani ostatak prethodnoga, nedemokratskog uređenja, nego upravo sam krvotok demokracije, igra (kao metafora nenasilne borbe) između posebnih interesa radi zadobivanja nenasilne, na slobodnim uvjerenjima državljana-birača zasnovane pre-vlasti, te igra usklađivanja između posebnih interesa i zajedničke politike nužne radi održavanja cjeline.

U društvima kakva su izašla iz višedesetljetnih razdoblja komunističkih režima i kratkih političkih revolucija nije bilo tog potencijala kojim bi se izborilo za demokratske institucije. Zna li se doduše kako je širok konsenzus postojao u korist usvajanja demokratskih ustava, ustavnih i zakonskih garancija građanskih i političkih prava, u korist vladavine prava donesenoga u demokratski izabranom parlamentu, teza o nedostatku potencijala može djelovati, u najmanju ruku, paradoksalno. Demokracija međutim nije samo stvar opredjeljenja, skup načela i institucionalna forma koje se po sklonosti odabire nego skup načela i institucija koje se aktivno prakticira, odnosno kojima se dani akteri služe: načela koja se efektivno prevode u pravna jamstva slobode te institucija što služe kao okvir djelovanja na donošenju i provođenju normi i političkih mjera.

Čijih sloboda? Čijeg djelovanja? Onog istog društva koje je do jučer tako temeljito i sistematski razarano? Kao što se teško odolijeva ideologijskom vjerovanju da je demokracija prirodan cilj povijesnog napretka, tako se, izgleda, lako zapa-

da i u drugu predrasudu, da su društva komunističkih režima zapravo bila još-ne-razvijena, pod teškim režimskim pokrovom stiješnjena, ali “u biti” – kapitalistička društva, k tome s liberalno-demokratskom potencijalnom energijom, čiji će – opet! – “prirodni” modus povezivanja, tržište, i isto tako “prirodan” način ljudskog djelovanja, poduzetništvo i tržišna razmjena, izrasti čim se ukloni “neprirodni” totalitarni pokrov. A s njima će se razviti i interesi koji će osigurati onu nužnu motivacijsku energiju za demokratske institucije društvene kontrole i pravnog ograničavanja državne vlasti.

Komunistička (de)konstrukcija društva

Društvo međutim nije po prirodi tržišno-kapitalističko, niti je neutralna podloga na koju se po volji može superponirati različite sisteme, nego cjelina. Tako je i vladavina socijalističkih režima stvorila društveno ustrojstvo *sui generis*.³⁵ Učinjeno je to naizgled protuslovno, preventivnim i aktu-

---

³⁵ Pogreška je ne shvatiti da “takozvani realsocijalizam, to jest sistem koji se formirao u Sovjetskom Savezu i evropskim socijalističkim zemljama, predstavlja društveni sistem u punom značenju te reči; taj sistem ima svoje sopstvene mehanizme ravnoteže, sopstvenu dinamiku i sposobnost da reprodukuje svoje konstitutivne karakteristike.” Edmund Mokrzycki, “The Legacy of Real Socialism, Group Interests, and the Search for a New utopia”, u: Walter Connor and Peter Ploszajski, (ur.), *Escape from Socialism: The Polish Route*, Varšava, 1992., str. 269, citirano u: J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, prijevod, loc. cit., str. 294.

alnim uništavanjem samog tkiva autonomnih društvenih odnosa, ali upravo je zbog toga bilo dubinski djelotvorno.

U ekonomiji je postignuta ne tek izvanjska kontrola, nego izvorna ovisnost o političkom posredovanju, do mjere u kojoj nastaje *integralan političko-ekonomski*, zapravo gospodarstveni³⁶ sistem reprodukcije *sui generis*.³⁷ Režim politike planskoga gospodarstva duboko je uobličio cijeli sklop proizvodnje, razmjene, raspodjele i potrošnje te ga pretvorio u zasebnu političko-ekonomsku formaciju u kojoj dominira prvi – politički – član sintagme³⁸, ne zbog toga što bi koman-

³⁶ Stoga bi upravo za takav sistem bila primjerena oznaka “gospodarstvo”, koja je u hrvatskom jeziku samo iz nacionalističke potrebe za stvaranjem razlika spram drugih oblika po sistemskoj osnovi istog jezika nametnuta kao zamjena za “privredu”. Naime dok se “privreda”, i samom tvorbom evidentno, odnosi na ono što iskazuje glagol “privrijediti”, odnosno “steći/stvoriti (dodatnu) vrijednost”, pa je primjerena upravo tržišnoj ekonomiji, “gospodarstvo” je bliže izvornome, antičkom društvenom značenju ekonomije kao οἶκος, zatvorene kućne ekonomije u kojoj su svi – današnjim rječnikom – resursi neposredno na raspolaganju gospodaru. Zbog toga se i seoska gospodarstva zovu upravo tako, a na imanjima se izdvajaju “gospodarske zgrade”. U zatvorenim komandno-planskim ekonomijama “realnog socijalizma”, neosjetljivima na tržišne signale, riječ je, preneseno na nacionalnu razinu, upravo o gospodarstvu.

³⁷ Ž. Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Školska knjiga, Zagreb, 1990., tako okosnicu reprodukcije socijalističkih poredaka određuje kao proizvodnju ne viška vrijednosti, nego viška moći: budući da ti režimi nipošto nisu mogli sve izravno kontrolirati nekom vrstom monstruoznog sistema praćenja, objedinjavanja i obrade svih informacija o svemu što se u društvu čini i događa, težište su stavili na preventivno onemogućavanje nerezimskog mišljenja i djelovanja. To se postizalo ne samo sveprisutnim nadzorom (ili održavanjem zastrašujuće predodžbe o njemu) i stalnim strahom od neproračunljivih represalija nego i, na prvome mjestu, zatvorenom ideologijom.

³⁸ “...pod društvenim uslovima sovjetskog sistema ekonomija ne sadrži niti stvara bilo koji princip vlastitog dinamizma – pri čemu je dinamizam bitno određen voljom politokratije.” Ferenc Feher, Agnes Heller, György Markus, *Dictatorship over Needs* (prijevod: *Diktatura nad potrebama*, prev. Ivan Vej-

dno gospodarstvo doista funkcioniralo u skladu s doktrinom plana i integracije cijeloga gospodarstva iz najvišega političkog centra, nego upravo zbog toga što plan nikada ne može biti realističan,³⁹ pa cijeli “sistem” ovisi o kombinaciji političkog pogađanja i mreže neformalnih veza za “guranje”.⁴⁰ U njemu je djelovanje jedinstvenog, iz društva i ekonomije izdvojenoga političkog aparata moći nužnost.⁴¹ Do punog izraza ta nerazmrsiva povezanost političkog režima planskoga gospodarstva i proizvodne sfere dolazi u tzv. trećoj ekonomiji. Naime, osim oficijelne, planske ekonomije državnih poduzeća, socijalistički režimi dopuštaju i ograničenu “drugu” ekonomiju, koja djeluje na tržištu (uglavnom ograničenom na usluge i proizvodnju obrta ili vrlo malih poduzeća) te služi kao nužna dopuna “prve”. Međutim, radi popunjavanja praznina u organizaciji oficijelne, “prve” ekonomije, uspostavljena je i “treća”, koja se provodi sistematskim zaobilaženjem oficijelnih kanala ugrađenim u realno funkcioniranje “prve”.⁴² Kako bi ostvarili nerealistično postavljene planske zadatke, rukovodioci državnih poduzeća stalno pribjegavaju odnosima koji su, kako kaže G. Markus,

---

voda, Kosmos, Beograd, 1986.), posebno dio čiji je glavni autor G. Markus, “Korporativna svojina i komandna ekonomija” (citata je sa str. 95).

³⁹ Isto, str. 92 i dalje.

⁴⁰ *Diktatura nad potrebama*, str. 135–136.

⁴¹ “...kada tržište ne igra nikakvu ulogu u uspostavljanju ravnoteže, korektivna delatnost centralnog aparata je jedina u stanju da svaki put iznova uspostavi relativnu suglasnost između prethodno razdvojenih oblasti ekonomije” (ibid., str. 150). “Na ovaj način ukidanje uravnotežavajuće uloge tržišta stvara jedinstvenu ekonomsku osnovu za društvenu dominaciju aparata...” (str. 151)

⁴² *Diktatura nad potrebama*, str. 158.

“bolje poznati iz oblasti ekonomske antropologije nego iz opisa modernih društava”, a sastojе se u osobnim, neformalnim odnosima pripadnika birokratskog aparata putem kojih se rješavaju nestašice i drugi poremećaji.⁴³ “Treća ekonomija” k tome posreduje i u povezivanju prvih dviju, tj. angažiranju malih privatnih poduzeća u popunjavanju praznina u oficijelnoj planskoj ekonomiji. Na taj se način neformalno institucionalizira sistem koji se oslanja na mreže osobnih kontakata daleko kompleksnije od onih koje bi se moglo iskazati kao “korupciju”, i koji omogućuje da se kompleksne aktivnosti organiziraju i integriraju u sferi paralelnoj oficijelnim institucijama. Ti će odnosi igrati značajnu ulogu i nakon promjene političkog režima, tj. implozije komunizma – bilo kao prodor organiziranoga kriminala na privrednu scenu u Rusiji ranih devedesetih, gdje se on pokazao iznenađujuće spremnim za preuzimanje poslovnih aktivnosti, bilo kao već spomenuta kontinuirana, strukturalna isprepletenost političke moći i ekonomskih interesa u defektnim postkomunističkim demokracijama.

---

⁴³ Isto, str. 158–159.

Krajem sedamdesetih ili početkom osamdesetih novine su povremeno objavljivale egzotične izvještaje o posebnoj, neoficijelnoj “profesiji” u sovjetskom gospodarstvu, zvanoj “gurači”. Kada bi se direktor nekog socijalističkog poduzeća našao pod posebnim pritiskom da isporuči planski predviđene proizvode, a istodobno je sam ovisio o isto tako nerealistično planiranim sirovinama, komponentama, rezervnim dijelovima ili opremi, morao je iz tog procjepa pronalaziti neformalna rješenja. “Gurači” su tako, navodno, putovali zemljom s torbama gotova novca i “pridobivali” druge direktore, u tvrtkama čije su isporuke bile potrebne. Premda nisu provjerenе, takve priče, zaista srodne nekoj “ekonomskoj antropologiji”, barem ilustriraju “model” o kojem je riječ.

Jugoslavija se od modela režima pod sovjetskom dominacijom razlikovala znatno višom autonomijom poduzeća te znatno većom ulogom tržišta u integriranju ekonomije, premda je tržište bilo mnogo slobodnije na području roba, usluga i (koliko je omogućavala niska mobilnost stanovništva) radne snage nego na području investicija. Sistem je naime dugo prije “otkrića” “posttotalitarizma” razvijan na način da za ukupnu kontrolu nebitne odluke delegira na decentralizirane instance (bilo teritorijalno, bilo proizvodno-funkcionalno, kroz sistem radničkog samoupravljanja u poduzećima) te da stvarna mjesta kontrole zamagli i prikrije umjesto da ih direktnom komandnom dominacijom jasno izloži. Tako je, za razliku od netom spomenutih tržišta, tržište kapitala, ukoliko je postojalo, bilo tek od drugorazrednog značenja u usporedbi s političkim arbitriranjem na planu investicija. Ipak, unatoč višem stupnju autonomije donosilaca poslovnih odluka u odnosu na politički aparat, politička je kontrola bila prisutna u manje formalnom obliku – djelovanjem mreže Saveza komunista u pozadini formalnoga institucionalnog paravana “samoupravljanja” u svim društvenim poduzećima i ustanovama.

Ta je partija (koliko se partijom može zvati organizacija koja obuhvaća cjelinu, a nije tek dio i/ili strana pluralističnoga političkog spektra) utjecala kako na izbor rukovodilaca tako i na poslovne odluke (osobito na kapitalne investicije i druge krupnije mjere), a uvijek je imala na raspolaganju i izvanredna sredstva (u obliku “prinudne uprave”) u slučajevima u kojima bi došlo do prevelikog raskoraka između autonomnog poslovanja i interesa lokalnog ili republičkog

političkog centra. Zbog toga se – unatoč znatno većem kapacitetu autonomnoga tržišnog poslovanja, što je pobudilo i očekivanja nekih sociologa i ekonomista – ni u Jugoslaviji nije mogla uspostaviti zasebna poslovna elita emancipirana od dominantnoga političkog utjecaja. Budući da je i promjena vlasti, osim što je promijenjen način njezina uspostavljanja putem višepartijskih slobodnih izbora, obavljena kao smjena dominantne političke elite, privredni upravljači nisu iz svoje pozicije u relativno autonomnim poduzećima mogli postati jezgra potencijalne buduće kapitalističke klase.⁴⁴ Nakon promjena na vlasti (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) ili (u slučaju Srbije) promjene osnove legitimiteta, politička elita otvoreno preuzima vlasničke ingerencije i prelazi na klijentsku “privatizaciju” – dodjelu vlasništva političkim saveznicima ili ovisnicima – te nameće neemancipiranoj poslovnoj eliti nove gospodare.

I u “realnoj” i u “samoupravnoj” izvedbi socijalistički režim nije omogućavao da se različite pozicije u društvu i ekonomiji profiliraju kao interesi. Premda su seljaci, menadžeri, industrijski radnici, činovnici i ostali imali prilično različite životne probleme i tome sukladne potrebe, da bi se

---

⁴⁴ O tome kako su i novi, “demokratski” (i doista slobodno izabrani) vladodršci učinili sve da onemoguće stvaranje takve neovisne elite piše Vesna Pusić, *Vladaoci i upravljači*, Novi Liber, Zagreb, 1992., osobito 3. dio, “Što su vladaoци učinili upravljačima”, str. 129 i dalje. O izravno koruptnim i kriminalnim postupcima v. Darko Petričić, *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi*, Abakus, Zagreb, 2000. Tako je čak i nakon formalnog uvođenja demokracije i prelaska na privatno vlasništvo i tržišnu privredu nastavljeno razaranje autonomnih autoregulativnih mehanizama društva koji su bili djelomice uspostavljeni, ali istodobno i stalno gušeni i ometani, u socijalizmu.

one oposebnile kao prepoznatljivi i za djelovanje sposobni interesi društvenih grupa, bilo bi nužno autonomno povezivanje ljudi u sličnom položaju, komuniciranje o potrebama, poteškoćama, njihovim mogućim uzrocima i uvjetima za poboljšanje. Ukratko, proces društveno relevantnog osvještavanja, bez kojega iz potreba i ne nastaju interesi.⁴⁵ Bez pravnih uvjeta slobode okupljanja, udruživanja i javnoga komuniciranja, kao i bez nužne infrastrukture u obliku otvorenih i neovisnih medija, svijest o (nezadovoljenim) potrebama naprosto je potiskivana ili je ostajala zarobljena u frustraciji i resantimanu, ne dovodeći ni one što ih je na isti način pogađala ni u kakav međusoban odnos. Istodobno, režim je, budući “socijalistički” i zasnovan na ideologiji pravâ radničke klase i njene emancipacije, kroz sastanke, rasprave, kontrolirane sindikalne aktivnosti i “teorijske” analize efektivno okupirao polje moguće društvene kritike i apsorbirao volju za djelovanje. To što se među socijalnim znanstvenicima, filozofskim piscima, književnicima i pripadnicima srodnih profesija našlo (riječju Don Fernanda iz Marinkovičeva *Kiklopa*) “senzibilnih jedinki” koje su takve prilike počele zaista rabiti za kritički diskurs, bio je neželjeni nusprodukt koji se, ovisno o lokalnim posebnostima danog režima, “rješavalo” različitim metodama – od rezervatske izolacije preko zastrašivanja javnom harangom i premještanja na poslove s kojih se ne može kvariti mladež do progonstva i težih kazni.

---

⁴⁵ Ti su temeljni pojmovi izvedeni u: Ž. Puhovski, *Interes i zajednica*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, edicija “Razlog”, Zagreb, 1974.

Druge “rizične” profesije – znanstvenici na prirodnim i tehničkim područjima, tehnički stručnjaci i menadžeri – koje bi se, kao i u slučaju “inženjera ljudskih duša”, mogle oteći kontroli na osnovi posebnih, a potrebnih znanja, koja režim nije mogao podvrgnuti totalnoj kontroli, a da ih ne učini neupotrebljivima disciplinirane su povremenim kampanjama protiv “tehnokracije”. Pritom se uvijek iznova pokazivalo da je režimu lakše ugroziti funkcioniranje tehničkih sistema negoli žrtvovati dio kontrole. Ta “tehnokracija”, dakako, nije imala ničega zajedničkoga s pojavom da neke struke stječu realan utjecaj na vlast, pa čak i dobivaju udio u njoj putem ekspertnih agencija na koje razvijene intervencionističke države Zapada delegiraju nadležnosti u odlučivanju kojima ni politička tijela ni profesionalna birokracija nisu dorasli.⁴⁶ Za komunističke je režime kao “tehnokracija” moglo biti prokazano svako stručno, sistemu potrebno znanje koje se nije dalo intrinzično kontrolirati, pa je to valjalo činiti kombinacijom zastrašivanja i potkupljivanja povlasticama.

Demokratski potencijali?

Što to znači za uspostavljanje demokracije? Ona je, kako je već rečeno, s jedne strane praktički bila predmet konsenzusa. Simbolizirala je suprotnost samovoljnoj, spram društva neodgovornoj vlasti socijalističkih režima. U masovnoj pre-

---

⁴⁶ Usp. npr. Sheila Jasanoff, *The Fifth Branch: Science advisers as policymakers*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1990.

dodžbi bila je nerazlučivo asocirana sa slobodom i ljudskim pravima te, još važnije, s tržišnom privredom, slobodom privatne inicijative i ekonomskim prosperitetom. Za stare elite ona je doduše implicirala odustajanje od vlasti (premda su neke i uspješno preživjele prve slobodne izbore), ali ako se to obavi na miran, sporazuman način, odustajanje od vlasti dolazilo je uz najmanju realno ostvarivu cijenu – bez izlaganja nasilnim frustracijama desetljećima ponižavanih društava. Novih elita nije još ni bilo, a za njihove jezgre u nastajanju, političke klubove koji su se spremali postati partijama, demokracija je bila s jedne strane šansa da dođu na vlast, a s druge uvjet međunarodnog priznanja i podrške sa Zapada. Ukratko, demokracija se kao poželjan oblik postkomunističkih država naprosto podrazumijevala, a da bi se odredilo kako bi trebala izgledati u konkretnoj izvedbi, bilo je dovoljno pogledati okolo: postojalo je obilje ustavâ i zakonâ za preuzimanje (uz adaptaciju ili čak i pukim prepisivanjem), obilje literature kako o temeljnim zasadama tako i o komplikacijama praktičkog provođenja, a nudile su se i mnogobrojne konzultantske usluge.

Demokratski poreci tako su doista uspostavljeni iznenađujuće brzo i uspješno, gotovo u skladu s Dahrendorfovom figurativnom projekcijom po kojoj će za donošenje demokratskog ustava i najvažnijih zakona (“trenutak pravnikâ”) biti dovoljno šest mjeseci, za prelazak na tržišnu privredu (“trenutak političarâ”)⁴⁷ šest godina, dok je za prâvo utemeljenje novog poretka razvojem njegovih socijalnih osnova,

---

⁴⁷ *Razmatranja o revoluciji u Evropi*, loc. cit., str. 77.

“posredstvom kojih ustav i narodna privreda postaju od institucija za lijepo vrijeme institucijama za svako vrijeme, koje mogu odoljeti svim vanjskim i unutrašnjim olujama (...) šezdeset (...) godina jedva dovoljno da se polože ovi temelji”.⁴⁸

Ta brzina, uzimajući da je posao obavljen kvalitetno, solidno i uspješno, može značiti samo dvije stvari. Prvo, demokracija nije razvijena iz interesâ samog društva, zapravo njegovih različitih grupnih ili kolektivnih aktera. U društvu koje se rješava komunističkog režima demokracija je prihvaćena na način *ideologije*.⁴⁹ Ali ne kao ideologija neke određene interesne grupe, nego kao oponašanje uzornih modela i

---

⁴⁸ Ibid., str. 83. Indikativno je, i zavređuje posebnu elaboraciju, što se Dahrendorfovou obuhvatnu oznaku *socijalnih osnova* stabilnog i legitimnog važenja “ustava i narodne privrede” već dugo interpretira na reduktivan način, kao *političku kulturu*, odnosno, u daljnjem razvoju teorije, kao *socijalni kapital*. Teza o redukciji ne odnosi se na izvođenje Clausa Offea, koji u članku (tekstu predavanja) “Political liberalism, group rights, and the politics of fear and trust”, *Studies in East European Thought* 53: 167–182, 2001., uz svaki korak u progresiji od građanskih preko političkih do socijalnih prava pokazuje tome odgovarajuće “moralne resurse”: povjerenje, toleranciju, odnosno solidarnost.

⁴⁹ “...Izgleda da je nova konstrukcija započela apstraktnim shvaćanjem demokracije i tržišne privrede.” Ž. Puhovski, “Wizard of Oz...”, loc. cit., str. 18.

“Stanje u kojem se danas nalaze svi postkomunistički režimi, razapeto u praznini između posuđenih modela koje ne podupiru domaći interesi i domaćih interesa bez realističnih političkih programa, jest stanje u kojem se *sve može dogoditi, a ipak se malo može učiniti*...” Z. Bauman, “A Post-modern revolution?”, str. 18. U tom ranom (u oktobru 1992. dovršenom) članku, kojim je jasno pokazao mnoge probleme koji će se u potpunosti očitovati sljedećih desetljeća, Bauman inače i sam pokazuje malo previše vjere u prepuštanje socijalne integracije slobodnoj tržišnoj igri privatnih sila, ili hvali to što se ljudi na Zapadu “iskupljaju” iz socijalnih usluga zaštitničke države.

legitimacija novog poretka. “Umjesto pojmova, strategija, kolektivnih aktera i normativnih načela, tu su osobe koje djeluju i njihova trenutačna otkrića s namjerno nejasnim semantičkim sadržajem. Među njima su i krilatice *glasnost*, *perestrojka* i metafora ‘zajedničkog evropskog doma’.”⁵⁰ Demokracija kao ideologija jest i ideja vodilja za djelovanje, i simbolički izraz htijenja koja sva nisu nužno koherentna, niti je ona iz njih izvedena racionalnom analizom – upravo po definiciji: i iskrivljena svijest i autentična svijest iskrivljene zbilje. A iskrivljena se zbilja sastoji u tome što demokratskom igrokazu ne manjka ni dramskih pisaca, ni gledalaca, niti šaptača, ali mu manjkaju glumci, akteri u doslovnom smislu. Ako je demokracija (uz mnogo toga drugoga) na određeni način uređeno naponsko polje između društva, kao ne baš harmoničnog ansambla osviještenih i politički aktivnih posebnih interesa s jedne i države zadužene da donosi popoćive, obavezujuće i za cijelo društvo kao “zajednicu” povoljne norme i političke mjere s druge strane, onda toj jednadžbi nakon izlaska iz režima koji je u korijenu ugušio svako neovisno formiranje interesa (o javnom artikuliranju te organiziranom zagovaranju i zastupanju da se i ne govori) *manjka cijela jedna strana*.

Drugim (manje dramatičnim) riječima, kao što razorena, disfunkcionalna “društva” pokidanih autonomnih, horizontalnih veza nisu iz sebe proizvela neki vlastiti “projekt” novog poretka, nisu proizvela ni reprezentativne kolektivne aktere. Komunistički je režim naime (“u oštroj suprot-

---

⁵⁰ Offe, “Capitalism by democratic design”, str. 503.

nosti spram svih ranijih slučajeva prelaza u demokraciju”) “uspješno sprečavao pojavljivanje socijalno-ekonomskih podjela (kao što su selo nasuprot gradu, radnici nasuprot poslodavcima, oligarhija nasuprot siromašnima) koje bi sada pružile plodno tlo za formiranje reprezentativnih kolektivnih aktera”.⁵¹ (Ne)postojanje takvih aktera razumljivo je na podlozi samog “društva”, koje naprosto ne funkcionira kao građansko društvo modernog doba, tj. kao sfera u kojoj se izvan političkih struktura i spram njih autonomno konstituira moć građanskih aktera, klasično s uporištem u privatnom vlasništvu (kapitalistički krugovi), potom i u znanju (profesije), organiziranoj solidarnosti (sindikati), mrežama povjerenja i uzajamne podrške (građanske udruge, organizacije manjina) itd.⁵² Sve se to u modernoj, zapadnoj demokraciji već dva stoljeća *podrazumijeva*, a kao neispunjena pretpostavka *previđa* u euforičnoj postkomunističkoj “demokratizaciji” kao mitskom povratku tamo kamo su sva ta podjarmljena društva “oduvijek” pripadala (ali gotovo nikada, ili

⁵¹ Elstrer, Offe, Preuß, *Institutional Design...*, str. 25, kurziv S. D. (vidjeti i C. Offe, “Capitalism by democratic design”, str. 510).

“U odsutnosti konsolidirane strukture vlasništva nad kapitalom ili potpuno razvijenog tržišta radne snage, usporena je društvena diferencijacija, a linije društvenih podjela slabo su određene. U središtu politike interesnih grupa umjesto toga su sukobi i problemi što nastaju iz procesa prelaza na tržište.” S. Padgett, “Organizing Democracy: Economic Interest Groups in Post-Communist Germany”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 15, No. 3, September 1999, str. 8.

⁵² U postkomunističkim društvima postoji “praznina upravo tamo gdje se nalaze klasne organizacije, interesne grupe i dobrovoljne organizacije liberalnog demokratskog građanskog društva” – David Ost, citiran u: Martin Krygier i Adam Czarnota, “Rights, civil society, and post-communist society”, u: András Sajó, Katharine Lauer, (ur.), *Western Rights?: Post-communist Application*, Kluwer Law International, Haag, 1996., str. 129.

vrlo dugo, nisu to istinski *bila*). Naime zemlje istočne Evrope izašle su iz procesa pokrenutog “staljinističkom revolucijom” kao “homogenizirana, jednostavna politička tijela”.⁵³ S privredom koja se tek mora osamostaliti u odnosu na državu (što nije svedivo na privatizaciju, nego pretpostavlja istinsku samostalnost vlasnikâ u odnosu na političku elitu,⁵⁴ a uz to iziskuje institucionalni i politički ambijent u kojem poslovni subjekti mogu autonomno odlučivati, kao i da tržišni signali, premda neizbježno modificirani vladinom ekonomskom i socijalnom politikom, ne budu posve iskrivljeni ili zatomljeni), sa stanovništvom kondicioniranim na ovisnost o državnoj redistribuciji, bez snažnih društvenih organizacija i etabliranih nepolitičkih elita, demokratskoj “jednadžbi” doista nedostaje druga strana – moć društva nasuprot državnoj moći.

Demokratski defekti

Druga se implikacija brzog uspostavljanja demokratskih porredaka odnosi na kvalitetu novouvedenih aranžmana. Oni su, u čudnom konsenzusu novih elita i zapadnih savjetnika,

---

⁵³ “Zbog jednostrane raspodjele moći vladaoци tih sistema nikada nisu mogli prihvatiti nikakav značajniji stupanj socijalne autonomije i doista su dosljedno razarali sve pojavne oblike nekontrolirana društvenog mišljenja i djelovanja, posebice u organiziranoj formi.” George Schöpflin, “The end of communism in Eastern Europe”, 28. II. 1989., *International Affairs*, Jan. 90, Vol. 66 Issue 1, str. 4.

⁵⁴ Političko okruženje sistematski orijentirano na individualni subjekt – Ž. Puhovski, “Wizard...”, t. 4.3.I, str. 19.

koncipirani minimalistički, tj. formalno i proceduralno, i svode se uglavnom na slobodne pluralističke izbore te opće i jednako aktivno i pasivno biračko pravo.⁵⁵ To je i “tranzitolozima” bilo dovoljno da te *izborne (elektoralne)* demokracije ubroje u opći (gore već diskutirani “treći”) val demokratizacije u dvadesetom stoljeću.

Primjerice u studiji o ulozi Ustavnog suda u razvoju vladavine prava u Mađarskoj Catherine Dupré zapaža kako “narav zapadne ekspertize uvodi i potiče ‘institucionalni optimizam’. Ta je ekspertiza bila uvelike zasnovana na posebnom poimanju demokracije, naime na formalnoj i proceduralnoj demokraciji. Drugim riječima, ono u biti počiva na skupu institucija i formalnih uvjeta. Rođeni i obrazovani u tom modelu, zapadni ga stručnjaci (nesvjesno?) promoviraju u postkomunističkoj Evropi.” Osim što taj model ni sam po sebi nije takav da bi ga bez daljnega trebalo nekritički usvojiti, u zemljama primateljicama nisu za nj ispunjene neke bitne pretpostavke. No kako je “recept za demokraciju krajnje kompleksan i, u krajnjoj liniji, pomalo tajnovit, izbor institucionalne perspektive bio je vjerojatno najlakši i najbrži način poučavanja o njenim osnovnim sastojcima.”⁵⁶

---

⁵⁵ Primjer jednog takvog određenja demokracije (citiran u: C. Dupré, *The Importation of Law*, str. 58, b. 51) predstavlja završna konstatacija Karen Darwisha u uvodu knjige K. Darwisha, B. Parrot, (ur.), *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997., str. 40: “Uzima se da će ljudi na vodećim pozicijama izabrani na slobodnim i fer izborima, općim pravom glasa odraslih, biti potaknuti da svoje ponašanje modificiraju tako da budu spremniji reagirati na želje i zahtjeve puka nego vođe autoritarnih država.”

⁵⁶ Catherine Dupré, *Importing the Law in Post-communist Transitions*, Hart Publishing, Portland, 2003., str. 59.

Eksplicitna je pretpostavka elektoralne demokracije "da će ljudi na vodećim pozicijama izabrani na slobodnim i fer izborima, općim pravom glasa odraslih, biti potaknuti da svoje ponašanje modificiraju tako da budu spremniji reagirati na želje i zahtjeve puka". Prešutna je premisa međutim nešto šira: da će "želje i zahtjevi puka" biti osviješteni i artikulirani, da će biti prikladnih organizacijskih resursa, znanja i vještine da ih se dovoljno energično i efektivno iznese u arenu javnosti i ubaci u politički proces, da će biti otvorenih kanala javne komunikacije itd. Sve su to pretpostavke koje očevidno daleko premašuju ne samo institucionalne i proceduralne okvire nego i okvire političkog sistema uopće, ali time ništa manje ne spadaju u uvjete demokracije.

Takav je model dakle odgovarao i zapadnim "pomagačima demokracije" i postkomunističkim elitama.⁵⁷ Nakon prvih desetak godina ustanovljeno je međutim da se najveći dio novih demokracija nalazi u svojevrsnoj "sivoj zoni", gdje više ne pripadaju među totalitarne, pa ni autoritarne režime, ali pate od teških deficita demokracije. Interesi građana loše su zastupljeni, njihovo sudjelovanje u političkom životu (osim glasanja) slabo je, državni funkcionari često krše zakon, nije sigurno da su izbori zakoniti, djelovanje države je loše...⁵⁸ Po kriterijima koji su nešto razrađeniji od onih koje primjenjuje Freedom House, samo je 50% postkomunističkih demokracija u Evropi i Zajednici neovisnih država

---

⁵⁷ Bill Lomax, "The Strange Death of 'Civil Society' in Post-Communist Hungary", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 40-41/1997, str. 42.

⁵⁸ Th. Carothers, "The end of the transition paradigm", str. 9-10.

liberalno, a trećina je iliberalna.⁵⁹ Ukratko, slobodni izbori, višepartijska konkurencija i opće pravo glasa nisu dovoljni. Wolfgang Merkel, koji je opsežno istraživao defektne demokracije, navodi pet sastavnica koje bi, barem unutar granica institucionalne arhitektonike, osigurale ukorijenjenost demokracije u jednom društvu. Osim demokratskih izbora, valja osigurati politička prava, građanska prava, horizontalnu odgovornost između državnih institucija te garancije efektivne moći vladanja.⁶⁰ Postoje, dakako, i uvjeti izvan političkog sistema. Tako slaba društveno-ekonomska razvijenost (uz velike socijalne razlike) dovodi do “državljanstva niskog intenziteta”, što zapravo znači da značajan dio populacije efektivno nema ništa ni od formalno valjano osiguranih političkih prava. O drugom, vrlo kompleksnom uvjetu – razvijenosti građanskog društva – ovisi pak koliko će pojedinci biti zaštićeni od proizvoljnosti državne vlasti, da li će društvo biti protuteža državnoj vlasti, koliko će državljanke i državljanici imati prilike za učenje demokracije i odgovarajućih građanskih vrlina te koliko će se važeća politička volja kreirati i oblikovati kroz javnu deliberaciju.⁶¹

Sve to pokazuje da i sistemi koji po osnovnim značajkama izgledaju demokratski mogu to u zbilji biti u većoj ili manjoj mjeri. Moguće je da – obično različitim trikovima s državljanjskim statusom – pravo glasa, premda ustavno i zakonski “opće”, bude uskraćeno nekim kategorijama stanovništva.

---

⁵⁹ Wolfgang Merkel, “Embedded and Defective Democracies”, *Democratization*, Vol. II, No. 5, December 2004, str. 35.

⁶⁰ Merkel ih naziva “parcijalnim režimima”: *ibid.*, str. 36–42.

⁶¹ *Ibid.*, str. 45–47.

Opće i jednako pravo glasa ne mora pak biti praćeno doista efektivnim garancijama osobne slobode i drugih građanskih prava. Moguće je da politička prava budu priznata ili stvarno omogućena tek djelomično, pa primjerice mogućnost biranja nema podršku u jednakoj otvorenosti medija za sve, čime su okljaštrena prava javnoga komuniciranja i djelovanja. U mnogim slučajevima nisu problematična samo ljudska (građanska i politička) prava nego i dioba i međusobna kontrola različitih grana vlasti – najčešće izostaje kontrola pravosuđa nad djelovanjem zakonodavne i izvršne vlasti, ili se izvršna vlast praktički osamostaljuje u odnosu na zakonodavnu i pravosudnu. Konačno, moguće je i da neki dijelovi državne strukture (tipično vojska ili policija) prisvoje neku domenu u kojoj djeluju izvan svake kontrole.⁶² Ukratko, demokracija koja se svodi samo na korektne izborne procedure još ne jamči ozbiljne promjene.

---

⁶² Premda valja napomenuti da su – osim Sovjetskog Saveza i SFR Jugoslavije – vojske prigodom antikomunističkih demokratskih “revolucija” pokazale iznenađujuće malo volje da sprečavaju promjene.

Projekcije i zbilja

“Prirodna” nužnost demokracije

Činjenica da je tako mnogo novih demokratskih država ostalo na razini “umanjene” ili defektne demokracije ne bi trebala biti neočekivana već i zbog banalne okolnosti da normativni i formalni institucionalni sistem nije isto što i građenje institucija i provođenje normi u tzv. realnom životu. Dakako, važnije je konkretnije objašnjenje da minimalistički postav novih demokratskih država nije sadržavao sve one dodatne “parcijalne režime” neophodne za autoreprodukciju demokracije kao sistema kontrole državljana nad državom, djelotvornosti odlučivanja i vlasti te odgovornosti države. Začuđuje to što se nitko nije upitao kako to da minimalističko – formalno i proceduralno – shvaćanje demokracije važi kao posve primjereno na Zapadu, koji ne pati od takvih deficita demokracije? Takva bi usporedba odmah ukazala da presudne razlike ne treba tražiti u eventualnoj manjkavoj konstrukciji ili izvedbi demokratskih sistema, nego u društvenom kontekstu. Odgovor je djelomice impliciran već u nabrojenim uvjetima za potpunu demokraciju: ne samo kompletna institucionalna struktura (koja štiti osobnu au-

tonomiju, omogućuje javno djelovanje i osigurava kontrolu sistema) nego i razvijeno građansko društvo kao protuteža državi.⁶³

U etabliranim demokracijama zapadne i sjeverne Evrope i Sjeverne Amerike nije upitno *djeluje li* građansko društvo, nego kojim se proceduralnim putevima i u okviru kojih institucija suočavaju, sukobljavaju ili usklađuju različiti interesi te kako se dolazi do odluka što uvažavaju i načelo vladavine većine i postulat prihvatljivosti za sve. Društvo je doseglo dovoljan stupanj socijalne integracije kroz pounutrene norme i pravila igre, a društveni akteri i unatoč sve većoj kompleksnosti sistema i političkoj apatiji puka imaju i interesa i načina da uzmu udjela u formiranju političke volje. Ništa se od toga ne može bez daljnega uzeti kao od početka dano u postkomunističkim društvima.

Među kritičnijim zapadnim interpretima postkomunističke transformacije već je primijećena tendencija da im analizu ometa vlastita “kulturalna prtljaga”, vlastita “doxa”⁶⁴ – prešutne pretpostavke o svijetu liberalne demokracije u kojem žive, uzdignute do neupitna mjerila za ocjenu (ne)-uspješnosti demokracije u postkomunističkim zemljama.⁶⁵ Trebalo bi dodati da takve prešutne pretpostavke mogu navesti i na to da se u društva u transformaciji “učita” i ona svojstva i potencijale što ih ona u zbilji nemaju. Upravo je o

---

⁶³ O tome usp. i Jorge Nef and Bernd Reiter, *The Democratic Challenge. Rethinking Democracy and Democratization*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009., 4. poglavlje.

⁶⁴ Pojam Pierrea Bourdieua iz *The Field of Cultural Production*, Polity, Cambridge, 1993.

⁶⁵ G. Schöpflin, “Liberal Pluralism...”, str. III.

tome riječ u olakom apliciranju minimalističkoga koncepta demokracije na postkomunistička društva, kao što se primjerice od elektoralne demokracije očekivalo da sama, periodičnim kompetitivnim izborima, pokrene i neke druge procese,⁶⁶ ili što se uzima da se “svaku zemlju koja se *udaljava* od diktatorske vladavine može smatrati zemljom u tranziciji *prema* demokraciji”.⁶⁷ Na taj se način broj “tranzicijskih” zemalja u svijetu popeo na više od sto.⁶⁸

To bi međutim bilo pogrešno promatrati kao “kolonijalni” utjecaj Zapada, koji svoje modele izravnim uplivom na ustavna i zakonska rješenja “nameće” postkomunističkim zemljama namjesto njihovih autentičnih rješenja. Ne samo što je demokratizacija bila, a dobrim je dijelom i dalje široko usvojen lik poželjnoga političkog poretka u samim društvima o kojima je riječ, nego upravo njeno puko formalno-proceduralno izdanje odgovara i domaćim novim elitama. Upravo ono što te sisteme čini defektnim demokracijama, za te elite funkcionira kao polje veće slobode, a formalni je minimum najčešće dovoljan uvjet za međunarodno priznanje (i može služiti kao kvalifikacija za razne potpore). Tako se niz zemalja udobno smješta u kategoriju “slobodnih”, kako ih primjerice klasificira indeks *Freedom in the World* organizacije Freedom House, a da se demokracija sastoji samo u tome što postoji pravo organiziranja većeg broj partija, što se te

---

⁶⁶ Carothers, “The end of the transition paradigm”, str. 7.

⁶⁷ Ibid., str. 6.

⁶⁸ Ibid., str. 6–7.

W. Merkel postavlja umjesno pitanje metode po kojoj je od ukupno sedam bodova 5,5 rezervirano za zemlje koje se smatra u većoj ili manjoj mjeri slobodnima, a samo 1,5 bodova (od 5,5 do 7) za neslobodne zemlje. W. Merkel, “Embedded and Defective Democracies”, str. 55, b. 7.

partije natječu na redovitim slobodnim izborima i što postoje opće aktivno i pasivno pravo glasa te građanska prava.

Usvojimo li sud da ni u demokraciji ni u tržišnoj privredi nema ničega “prirodnoga”, pa one nisu ni zajamčen ni povijesno nužan ishod društvenih promjena, nameće nam se paradoks da se svim postkomunističkim društvima praktički ipak kao jedini izbor nàdaju upravo demokracija i tržišna privreda. I doista, radi se o nužnosti, ali nužnosti u kojoj nema ničeg metafizičkoga ni povijesno neumitnoga; to je neizbježnost integriranja u poredak koji je globalno dominantan i koji je time zaposjeo sve mogućnosti razvoja, a to je upravo zapadni kapitalizam.⁶⁹ Nema nikakve, ni teorijski razrađene ni praktički ponuđene realističke alternative nekog “trećeg puta”, budući da su u razvijenim zemljama i socijaldemokrati prihvatili neoliberalnu politiku.⁷⁰ Globalni kapitalizam međutim ne nameće više od minimalistički koncipirane demokracije, a i nju se danas preferira iz legitimacijskih, a ne iz suštinskih razloga.⁷¹ Za ono što je za taj poredak suštinski značajno, a to je globalni obuhvat tržišta

---

⁶⁹ Mladen Lazić, *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd, 2005., str. 122.

⁷⁰ Ashley Lavelle, *The Death of Social Democracy. Political Consequences in the 21st Century*, Ashgate, Aldershot-Burlington, 2008., str. 19 i dalje.

⁷¹ Ne zaboravimo, u vrijeme Hladnog rata za zapadne demokracije, napose Sjedinjene Američke Države, nije bilo ničega nespojivoga s demokracijom u podršci diktatorima, pod uvjetom da su antikomunistički orijentirani. To ilustrira i navodna izjava Franklina D. Roosevelta o Anastasiju Somozi Garciji, nikaragvanskom diktatoru 1939.: “He may be son of a bitch, but he is our sun of a bitch” (“Možda je kurvin sin, ali je naš kurvin sin”).

Slijepom slučajnošću, koju smo u iskušenju zvati ironijom sudbine, udar na newyorški Svjetski trgovinski centar i Pentagon 11. rujna 2001. izveden je upravo na godišnjicu rušenja jedne demokratske izabrane vlade i predsjednika Salvadora Allendea u Čileu oružanom silom koju su sponzorirale, a, po svoj prilici, i potaknule vlasti i zainteresirani poslovni krugovi SAD-a.

kao polja konkurencije, plasmana i profitabilnog investiranja, potrebna je liberalizacija, uklanjanje političkih barijera, ali ne i demokratski sistem vladavine na svakome mjestu.

Pitanje snage za promjene što sežu onkraj tranzicije, tj. formalne demokratizacije i izgradnje institucija, i dalje je otvoreno.

“Problem” redoslijeda i usklađivanja reformi

Tijek “sistemskih revolucija”, uključujući razvoj demokracija bez društvenih pretpostavki, stavljao je promatrače pred mnoga pitanja koja se u ranijim desetljećima razvoja teorija demokracije nisu postavljala. Jedno je od njih i pitanje redoslijeda reformi, odnosno problem njihove istovremenosti.⁷² Premda se nakon više od deset godina istraživanjem konsolidacije postkomunističkih demokracija pokazalo da je bila riječ o nerealnu “problem”, te je konstatirano da postavka o dilemi međusobnog interferiranja između izgradnje demokratskih institucija i politički kontroliranog uvođenja

---

⁷² Vjerojatno je prvi tu dilemu formulirao Jon Elster, “When Communism Dissolves”, *London Review of Books*, 25 January 1990, 12 (2): 3–6 (dostupno na <http://www.geocities.com/hmelberg/elster/AR90WCD.HTM>). Potom i Jon Elster, “The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform”, u: Pjotr Polszajski, (ur.), *Philosophy of Social Choice*, IFiS Publishers, Varšava, 1990., 309–316.

Diskusiju veze problema istovremenosti reformi s konsolidacijom demokracije v. u: Wolfgang Merkel, “Plausible Theory, Unexpected Results: The Rapid Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe”, u: *Internationale Politik und Gesellschaft/International Politics and Society*, Newsletter der Friedrich-Ebert-Stiftung, no. 2/2008, pp. 11–29; pdf-file http://www.wzb.eu/zkd/dsl/pdf/03_a_merkel_gb.pdf.

kapitalizma nije izdržala empirijsku provjeru, odnosno da je se može smatrati "iscrpljenom",⁷³ između njezina prvog iznošenja i tog zaključka prošlo je osamnaest godina – gotovo čitavo razdoblje postkomunističkih preobrazbi. To i samu "dilemu istovremenosti" čini simptomom (ne)shvaćanja naravi, sadržaja i strukture tih promjena, što omogućuje da se kontrastno istakne ono neshvaćeno. U svakom slučaju, nije riječ o pukoj zabuni.

Što čini postkomunističke reforme legitimnima? Na kojoj osnovi vlasti izabrane na prvim slobodnim i pluralističkim izborima mogu očekivati suglasnost ili, u najmanju ruku, mirno podnošenje političkih mjera koje bitno mijenjaju ne samo ustavno ustrojstvo države i njen ekonomski sistem nego i ekonomsku i socijalnu sigurnost svakog pojedinca i pojedinke u društvu? S jedne strane – tako glasi obećanje demokracije i vladavine prava – podanici se pretvaraju u građane i državljane, koji stječu pravo da sudjeluju u političkom životu, javno iskazuju svoje interese, povezuju se s drugima, utječu na formiranje političke volje te na izborima suodlučuju o opstanku ili smjeni onih na vlasti. S druge, nove vlasti kao jednu od prvih zadaća imaju ekonomsku reformu kojom treba uvesti slobodnu tržišnu privredu. To ne mora nužno značiti (premda najvećim dijelom praktički znači) privatizaciju vlasništva nad poduzećima, ali svakako znači da se poslovne odluke – donosili ih menadžeri državnih ili privatnih tvrtki – počinju ravnati prema kriterijima efikasnosti po vrijednosti realiziranoj na tržištu u skladu s ne-

---

⁷³ W. Merkel, "Plausible Theory, Unexpected Results", loc. cit., str. 28.

smiljenim zakonom ponude i potražnje. Za mnoga poduzeća to donosi potpunu propast, ali i ona koja prežive moraju znatno smanjiti potrošnju resursa po jedinici proizvoda, uključujući i "ljudske resurse". Ako i uspiju zadržati svoje tržište i dotadašnji obujam proizvodnje, mnoga radna mjesta ipak se ukidaju.

Kako prividna visoka, čak i puna zaposlenost koju je održavalo politički dirigirano gospodarstvo "realnog socijalizma" nestaje pod pritiskom tržišne konkurencije, sve je više onih kojima reforme donose i pad životnog standarda i gubitak sigurnosti. Za ljude generacijama navikle na to da komandno-planski određen okvir egzistencije uzimaju zdravo za gotovo (čak i kada su – kao što je najčešće bio slučaj – imali razloga za duboko nezadovoljstvo njegovim ekonomskim učincima) to nije samo gubitak sigurnosti izvora egzistencije nego i izvjesnosti vlastita mjesta i uloge u društvenom okruženju, od obitelji i prijateljskoga kruga do apstraktnijega društvenog statusa. Kao birači oni će – očekuje se – na sljedećim izborima kazniti reformatore. Sa svoje strane, vlade se, suočene s takvim izgledima, neće ni usuditi provesti reforme koje ih vode u političko samoubojstvo. Ne budu li činile ništa, nastavit će se ekonomsko propadanje, ljudska će sigurnost i na taj način biti ugrožena, pa će se vlade ponovo morati suočiti s masovnim nezadovoljstvom. Tako bi novouvedena demokracija potkopala isto tako nužne ekonomske tržišne reforme, ili bi se pak radi njihove provedbe moralo pribjeći metodama koje bi na duži rok i mogle donijeti ekonomski boljitak, ali bi potkopale legitimnost demokratskih institucija. Uz to, u mnogim se zemljama moraju

baviti i trećom vrstom promjena, koja zapravo prethodi navedenim dvjema, a odnosi se na konstituiranje same političke zajednice, tj. nacionalne države: njenih granica, državljanjskog statusa itd. To uvodi dodatne potrebe i napetosti, a vladama još više otežava nošenje s reformama.

Stoga su na samom početku postkomunističke preobrazbe upućeni promatrači⁷⁴ izražavali ozbiljne sumnje u mogućnost takvih istodobnih reformi.⁷⁵ Z. Bauman (u citiranom članku “Postmoderna revolucija?”) upozorava na proturječnost između “postmodernoga” karaktera sistemskih anti-komunističkih “revolucija” (pri čemu se “postmodernost” sastoji u tome što je kapitalizam prešao s kvantitativne ekspanzije za zadovoljavanje zatečenih potreba na proizvodnju novih potreba, što je rezultiralo atraktivnim obiljem, čime je komunizam izgubio tlo za takmičenje), koje su bile motivirane nezadovoljstvom što se ne sudjeluje u toj obilnoj potrošnji, i još starog modernističkog imperativa akumulacije u prvom razdoblju uspostavljanja postkomunističkog socio-ekonomskog sistema (jer sistemske revolucije ne mijenjaju politički poredak kako bi ga uskladile s novim, ali već unutar staroga političkog sistema razvijenim socio-ekonomskim sistemom, nego mijenjaju politički sistem da bi tek

---

⁷⁴ J. Elster, “When Communism Dissolves”, loc. cit., i Claus Offe, “Capitalism by Democratic Design. Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe”, *Social Research*, 4/1991 (58).

⁷⁵ Offe, “Capitalism...”, str. 513, upozorava da, premda je uvođenje tržišta u dugoročnom interesu cijelog društva, za većinu stanovništva ono neposredno znači samo bogaćenje stare i nove elite te ne samo relativno nego i apsolutno pogoršanje njihova ekonomskog položaja.

stvorile i novi socio-ekonomski sistem i njegove aktere, no-sioce “transformativnih interesa”).⁷⁶

Valja napomenuti da je u toj “nemogućnosti” simultanog provođenja inače nužnih reformi bio značajan još jedan faktor, ali ne svojim udjelom u problematičnim zbivanjima, nego upravo svojom odsutnošću. Legitimitet reformi – ili demokratskih institucija koje inzistiraju na njihovu provođenju – ugrožen je ne samo padom životnog standarda i porastom siromaštva nego i drastičnim porastom socijalne nesigurnosti. Ona međutim nije uvjetovana samo prelazom iz gospodarstva komunističkog (post)totalitarizma u (proto)-demokratsku tržišnu privredu, u kojoj ni radna mjesta ni opstanak poduzeća nisu zajamčeni nikakvim planom iza kojega stoji politički autoritet. Nesigurnost je, kako reko, uvjetovana i nečime čega nema – nerazvijenošću, nefunkcionalnošću i neprikladnošću sistema socijalnih službi i in-

---

⁷⁶ “Upravo je ta [postmoderna, potrošačka – S. D.] kultura nanijela zadnji udarac propalim komunističkim nadama u konkurenciju s kapitalističkim rivalom. A upravo je neodoljiva žudnja da se (i to odmah) uzme udjela u užicima postmodernog svijeta mobilizirala masovno odbacivanje komunističkog ugnjetavanja i neefikasnosti. (...) Ta bi se prednost, međutim, mogla preokrenuti u ozbiljan hendikep u fazi systemske transformacije. I to po dvjema osnovama: prvo, relativna oskudica puritanskih stavova koji su navodno neophodni u fazi prvobitne akumulacije kapitala; drugo, mogućnost da budu frustrirane velike nade iz kojih je bilo izvedeno povjerenje unaprijed poklonjeno postkomunističkim vladama što bi nepovoljno djelovalo na institucije mlade demokracije koje su jedva počele puštati korijenje. Frustracija može povratno udariti u svojim uobičajenim sublimacijama, među kojima su najneugodnije traženje žrtvenih jaraca, lov na vještice i totalitarna netolerancija. Može ispasti da je društveno-psihologijska klima koja iz toga slijedi plodno tlo za rast hibridnih političkih formacija koje baš ne sličje liberalno-demokratskim nadama intelektualnih vođa revolucije.” (“A Post-modern Revolution?”, str. 17)

stitucija, koje u razvijenim kapitalističkim zemljama prate razvoj tržišne privrede i korigiraju one njene učinke što bi za gubitnike u utakmici mogli biti pogubni. U prilagođavanju ili mijenjanju institucija “zaštitničke” komunističke države socijala je uglavnom ostala u drugom planu u odnosu na građanska i politička prava, a socijalne institucije nisu dovoljno prilagođene novim izvorima nesigurnosti.⁷⁷ Kako je u socijalizmu vladala politika pune, makar i umjetne (ili ekonomskom neefikasnošću uvjetovane) zaposlenosti, ti režimi, premda su se inače dičili socijalnim “pravima” navodno superiornima Zapadu, nisu imali nikakve institucionalne mehanizme za potporu nezaposlenima, burze rada i sl. No dok su za uvođenje nesmiljene tržišne utakmice i za “šok-terapije” mogle sa Zapada računati na obilnu pomoć (jer “konzultanti” na tom polju, na kojem se kolportiralo “rješenja” u skladu s Washingtonskim konsenzusom, još manje nego inače, uopće nisu bili ponukani udubljivati se u specifičnosti svakoga od tih društava), u odnosu na socijalnu zaštitu i politiku novim su vlastima često nuđene mjere koje su više bile u funkciji notornog “smanjivanja javne po-

---

⁷⁷ Na to je još rano upozorio Z. Bauman: “Jedan scenarij, koji je izazov svim povijesnim presedanima (i to najmanje plauzibilan scenarij, ako presedani išta znače), jest povezivanje univerzalne političke slobode i parlamentarne vladavine s demontažom onoga što Francuzi nazivaju *l'état providence*, Englezi *welfare state*, a Poljaci *panstwo opiekuńcze* (država koja brine) u situaciji u kojoj se sve manje i manje članova političke zajednice može pobrinuti za vlastiti opstanak pomoću nepristranih usluga potrošačkog tržišta.” (“A Post-modern revolution?”, loc. cit., str. 19)

“...uvelike nedostaju posredujuće institucije i akteri koji bi bili kadri individualne troškove i rizike tranzicije učiniti subjektivno prihvatljivim teretom te garantirati da će boli i terete ekonomske tranzicije na kraju nadoknaditi pravični dobiti.” (Offe, “Capitalism...”, str. 519)

trošnje” negoli u funkciji garancija minimalne prihvatljive socijalne sigurnosti.

Značajno je, prema tome, što se tržišna tranzicija događa unutar specifičnoga međunarodnoga konteksta, u kojemu su inozemni uzori za preuzimanje modela demokratskog sistema, vladavine prava i tržišne privrede već bili temeljito kontaminirani neoliberalizmom.⁷⁸ Tako novi demokratski režimi nisu iz okruženja dobivali ni odgovarajuće poticaje ni pomoć u uspostavljanju sistema socijalne sigurnosti, osim sugestija za barem djelomično privatiziranje nekih njegovih dijelova, poput zdravstvenog i mirovinskog osiguranja. (Kao po prešutnom sporazumu, “javna potrošnja”, koju treba smanjivati, nikada se ne odnosi ne posve neproduktivne troškove kao što su vojska i dijelovi birokracije, nego na socijalnu zaštitu, mirovine ili javno zdravstvo.) Očekivani raskorak između posljedica uvođenja kapitalizma i ugrožavanja legitimnosti demokratskih institucija doista nije bio nelogičan kada je amputiran treći, socijalno-sigurnosni faktor, koji u razvijenim zemljama – nasuprot ideologiji tržišta kao regulativnog modela za sve – nikada nije uklonjen.

Tijek događaja pokazao je da odnos između tih triju reformi nije tako jednoznačan. Neke od njih i nisu morale biti istovremene, ili pak nisu u jednakim periodima manife-

---

⁷⁸ Posebna primjena tog pristupa na postkomunističke zemlje dobro je prikazana u analizi studije Svjetske banke iz 2002., *Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Washington, World Bank, www.worldbank.com u radu Branimira Krištofića “Tranzicija i modernizacija”, *Sociologija*, Vol. XLIV (2002), N° 2, str. 161–174.

stirale sve učinke, a čak se pokazalo i da se ne moraju međusobno potkopavati.⁷⁹ Nakon pada realsocijalističkih režima, i nove elite i mase običnih ljudi gledale su na pojave kao što su pad BDP-a, porast nezaposlenosti i inflacija kao na prolazne i prelazne poteškoće, neizbježne ako se želi promijeniti ekonomski sistem, pa krivica za to nije prebačena na demokratski politički sistem.⁸⁰ Čak i kada su u nekima od zemalja srednje Evrope nakon nekoliko godina, sredinom devedesetih, na izborima pobijedili reformirani komunisti ili novi socijaldemokrati, i to upravo zbog nezadovoljstva nesigurnošću i padom životnog standarda, to nije ugrozilo ekonomske reforme, premda ih je mjestimice usporilo, a uopće nije dovelo u pitanje demokratske institucije. Štoviše, bila je to još i dodatna potvrda konsolidacije demokracije jer, eto, ni bivše “poražene snage” više ne kuju urote za vraćanje

---

⁷⁹Tako H. J. Linz i A. Stepan, op. cit., str. 554, smatraju da simultanost nije nužna. Thomas Carothers u članku “Western Civil Society Aid to Eastern Europe and the Former Soviet Union”, *European Constitutional Review*, 55/1999, str. 55, na osnovi analize desetogodišnjih iskustava iznosi zaključak kako ekonomske i političke reforme prolaze ili padaju skupa, ali se uzajamno ne potiru, nego potiču. Elster i Offe, *Institutional Design...*, str. 272 i dalje, šest godina kasnije priznaju da istraživanje koje su proveli nije potvrdilo njihove pesimistične hipoteze.

⁸⁰ Elster i dr., *ibid.*, str. 273.

Istraživanje Pamele Waldron-Moore iz 1991. i 1992., izloženo u: “Eastern Europe at the Crossroads of Democratic Transition: Evaluating Support for Democratic Institutions, Satisfaction With Democratic Government, and Consolidation of Democratic Regimes”, *Comparative Political Studies*, Vol. 32 No. 1, February 1999, str. 32–62, pokazuje da za *demokratske institucije* u šest postkomunističkih zemalja (Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Poljskoj, Rusiji, Ukrajini i Litvi) postoji dovoljno visoka difuzna podrška da specifičnije (*ne*) *zadovoljstvo demokracijom* kao sredstvom za ekonomsku efikasnost i distributivnu pravdu vjerovatno na duži rok ne ugrožava demokraciju.

komunizma. Ili, frazom koja je tako draga “konsolidolozima”, i na taj se način potvrdilo da je demokracija “the only game in town”.

Ono u čemu su predviđanja poteškoća istodobnih reformi ispala previše pesimistična zapravo se sastojalo u jednom odveć *optimističnom* očekivanju: naime “dilema simultanoosti” počivala je za promatrače koji rezoniraju u odrednicama liberalne demokracije, posve prirodno na prešutnoj premisi o političkom efektuiranju socijalnog i ekonomskog nezadovoljstva. Ljudi pogođeni padom realnih dohodaka i porastom cijena i/ili ugroženi nezaposlenošću i siromaštvom prevest će svoje strahove, frustracije i opće nezadovoljstvo u kritične stavove spram vladine politike i u zahtjeve za promjene te ih prenijeti u arenu javnosti, u kojoj će se bliski stavovi i zahtjevi agregirati i djelovati kao masovan impuls za političko suprotstavljanje vladajućim garniturama.

Tako to međutim ne djeluje u društvima koja su prošla kroz više desetljeća “obrade” komunističkih režima. Put od brige za egzistenciju ili frustracije zbog osiromašenja do opozicijske političke opcije koja ulazi u izbornu utakmicu za vlast obuhvaća spremnost i sposobnost barem dijela nezadovoljnih da svoje nezadovoljstvo javno iskažu, pretpostavlja postojanje i djelovanje udruženja koja će im pomoći da se okupe i pojačaju svoj glas te da s većom težinom nastupe u javnosti, sindikat ili sličnu organizaciju koja zna na osnovi iskazanih tegoba formulirati realistične zahtjeve za odgovarajuće mjere socijalne i ekonomske politike i, konačno, opozicijske partije dovoljno osjetljive da se za te zahtjeve založe ili dovoljno pragmatične da ih iskoriste za pridobivanje podrške socijalno ugroženih.

Pa premda se u više zemalja našlo političkih partija koje su radi boljih izbornih rezultata uvrstile i te poteškoće u svoje kampanje, nisu postojale i djelovale sve one druge posredujuće aktivnosti i organizacije koje bi osigurale stalnu prisutnost interesa tih društvenih grupa na javnom “dnevnom redu”. Riječ je naime o onoj osnovnoj značajki društava koja su uobličena (ili obezličena) pod komunističkim režimima; to su društva u kojima se autonomno ne formiraju posebni interesi, niti je razvijena moć njihova organiziranoga javnog i političkog zastupanja. U apatiji i političkoj pasivnosti koja je nastupila nakon kratkotrajne masovne mobilizacije prilikom rušenja starog režima,⁸¹ nije bilo ni pritisaka odozdo koji bi političke aktere barem nastojali prisiliti da donesu mjere solidarne socijalne korekcije tržišnih učinaka i odgovorno ih provode.

Ta se pojava inače odnosi i na gotovo sve druge interese različitih društvenih kategorija, uz svega nekoliko izuzetaka, organizacija poput dominantnih crkava ili profesija poput liječničke ili advokatske. Stoga kada se zagovornici neoliberalnih “šok-terapija” pozivaju i na to da nije bilo većih protesta protiv takvih mjera,⁸² treba imati na umu da to nije znak zadovoljstva, nego slabosti društva – zaokuplje-

---

⁸¹ “Nakon kratkog razdoblja pučke mobilizacije što je uslijedio nakon pada režimâ državnog socijalizma, duboko ukorijenjene navike formirane pod komunističkom vladavinom kombinirale su se s poteškoćama ekonomske transformacije i proizvele široku građansku anomiju ili cinizam spram vlade i masovno povlačenje iz sudjelovanja u politici.” (Ewa Morawska, loc. cit., str. 178)

⁸² B. Krištofić, *ibid.*, str. 173.

nosti preživljavanjem i nesposobnosti za organizirani otpor.⁸³

Prema tome, “dilema” upuštanja u reforme uz rizik da efekti tržišno-ekonomske reforme ugroze dostignuća demokratsko-političke bila je postavljena na odveć reduciranim premisama, među kojima nije bilo mjesta za cijeli jedan stup razvijenih demokratskih kapitalističkih država – stup odgovorne i kompetentne socijalne države. Uza sav neoliberalni i neokonzervativni udar od kasnih sedamdesetih godina 20. stoljeća pa sve donedavno, socijalna država nije toliko reducirana da bi prestala igrati značajnu ulogu u održavanju ljudske sigurnosti i moderirati socijalne napetosti, a shvaćanja o socijali kao pukoj potrošnji i teretu bila su, kao i mnoge druge mjere Washingtonskoga konsenzusa, značajnim dijelom ideologija za vanjsku upotrebu.⁸⁴

⁸³ Elster, Offe i Preuß (*Institutional Design...*, str. 273–274) nedvosmisleno konstatiraju kako čak i (demokratske) pravne forme predstavljanja ili zastupanja interesâ, kada su i uspostavljene na primjeren način, stoje u upadljivom kontrastu s činjenicom da se “sami ti interesi u najboljem slučaju nalaze u nastajanju, i to još uvijek u više-manje početnom formiranju. Domene djelovanja prilično su oštro razgraničene, ali na sceni nema dje-latnika voljnih ili sposobnih igrati odgovarajuće uloge i funkcije... Nove elite, koje imaju punu kontrolu nad simboličkim formama reprezentiranja interesa (...), još su uvijek u potrazi za interesima koje bi reprezentirale.” To pak ima i naličje, o kojemu ćemo govoriti na drugome mjestu: prevlast “kategoričkih” sukoba oko “identiteta” nad interesnim sukobima, pri čemu se prvi ne mogu riješiti racionalnim pregovaranjem i kompromisom, i ugrožavaju konsolidiranje demokracije (274).

⁸⁴ Fareed Zakaria, u nedavno objavljenoj knjizi *The Post-American World* (usp. moj prijevod *Svijet nakon Amerike*, Fraktura, Zaprešić, 2009.), o takvim mjerama u predgovoru piše: “Sjetimo se kako su tijekom azijske financijske krize Sjedinjene Države i druge zapadne zemlje zahtijevale da Azijci poduzmu tri koraka – puste loše banke da propadnu, drže [javnu] potrošnju pod kontrolom i zadrže visoke kamatne stope. U vlastitoj krizi Zapad na svim tim trima frontama čini upravo suprotno.”

Po strani od te ideologije, odvajanje ekonomske moći raspolaganja resursima od političke moći raspolaganja sredstvima legitimne prinude – čiji je neophodan sastojak i privatizacija – dugoročno je, ipak, od presudne važnosti i za demokratizaciju⁸⁵ jer stvara podlogu za, makar i spor, razvoj društvene moći neovisne o političkim strukturama.

“Zapadna” optika i “istočna” transformacija

Reformatore je, ukratko, od političkih posljedica socijalnih tegoba izazvanih uvođenjem kapitalističkog tržišta “spasila” s jedne strane autoritarnost njihovih društava, a s druge strane visok stupanj konsenzusa u očekivanjima, koji je uvjetovao spremnost na podnošenje ekonomskih tegoba koje se smatralo prolaznima. Međutim samo postavljanje pitanja o “dilemi simultanosti”, sama percepcija da postoji “problem” (ne)istovremenosti reformi prešutan je izraz shvaćanja u novoj “znanosti” o tranziciji da nove političke elite imaju tek “apstraktan” legitimitet implementatora, provoditelja tranzicije k demokraciji i tržišnoj privredi. Njihov je legitimitet vezan uz ostvarivanje tih “ciljeva” kao željenoga društvenog oblika, jednog *predmeta žudnje* koji nije izveden iz konkretnih interesa i političkih akcija aktera prisutnih u danom društvu niti je konkretno definiran tim zahtjevima. Stoga se pokazuje da je i sam pristanak društava o kojima je

---

⁸⁵ M. Steven Fish, Omar Choudhry, “Democratization and Economic Liberalization in the Postcommunist World”, *Comparative Political Studies*, 2007., 40; 254–282.

riječ fragilan, jer bi sudar sa zbiljom puta do željenoga, “ciljnog” stanja mogao razbiti čaroliju.

Drugim riječima, “tranzitolozi” su, ako većina toga i nije bila svjesna, znali da za konstrukciju koju su gradili bilo u svojim teoremima, bilo praktički (ukoliko su sudjelovali u analizama kojima se vodila politika zapadnih vlada ili u konzultantskim uslugama novim postkomunističkim vladama), konstrukciju demokracija-tržišna privreda-vladavina prava, nisu ispunjene pretpostavke kakve su povijesno bile i jesu na djelu u društvima iz kojih su te konstrukcije izvedene. To bi moralo imati neke konsekvencije i po same modele, jer nije isto razvijati poredak institucija i procedura kroz suočavanje organiziranih društvenih aktera, svjesnih svojih interesa i sposobnih za njihovo javno i političko zastupanje, i, nasuprot tome, graditi novi poredak iz revolucije koja to u socijalno-ekonomskom smislu zapravo i nije bila. Pred onima koji su se nakon nje našli na vlasti – jer to je jedino što se za početak promijenilo – stajale su promjene u privredi (točnije, k privredi), promjene socijalnih institucija, pravnog sistema, obrazovanja...

Jasno je da je to praktički bilo uklapanje u globalno dominantan sistem, modelsko usvajanje i usađivanje njegovih pravila i institucionalnih formi, jer odakle bi te nove elite iznutra mobilizirale društvene resurse za tako duboke promjene? Kao malen mentalni eksperiment koji bi to mogao bolje ilustrirati, upitajmo se kako to da se pitanje nužnosti i nemogućnosti političkih i privrednih reformi nije postavljalo, recimo, u vrijeme i nakon Francuske revolucije. Interesi, prava i političke opcije ni tada nisu bili u prestabiliranoj

harmoniji, i premnogi su glavom platili trvenja među njima, ali je revolucija uspostavila *hegemonističku društvenu snagu*, koja dominira i politički i socijalno-ekonomski i u javnoj svijesti. “Problem” simultanosti ne bi se dakle javio ne zbog toga što rizici neusklađenosti ne bi postojali, nego zbog toga što bi, da se radilo o revoluciji kao radikalnoj promjeni proizvedenoj iz društva, na djelu bio hegemon (poput buržoaske klase krajem 18. i u 19. stoljeću, ili komunističke partije prvih godina u Rusiji i Jugoslaviji) s moći i autoritetom, koji bi – za dobro ili zlo – održao okvir u kojemu bi se divergencije morale uskladiti.

Koliko god iliberalno i nedemokratski zvučao taj argument, ne treba se zavaravati da i u okviru stabilnih i odavno “konsolidiranih” demokratskih sistema i njihovih normi, institucija i procedura nema društvenih snaga koje imaju presudnu moć kako nad donošenjem odluka tako i nad predodžbama što ih društvo o tome ima.⁸⁶ Već sama činjenica da se smatralo potrebnim tematizirati nužnost i (ne)mogućnost simultanog reformiranja privrede, pravnog i političkog sistema ukazuje ne samo na to da nova elita nije eksponent društvenih interesnih grupacija s dovoljnom “težinom” da osvoje (i podrže) vlast demokratskim izbornim putem nego i da djeluje u “misionarskoj” ulozi operacionalizacije jednog dođuše općeprihvaćenoga htijenja, za koje međutim ni “projekti” ni njihovi nosioci nisu bili formirani u društvu prije samog prevrata. Budući da ta misija u početku uživa masov-

---

⁸⁶ Prisjetimo se samo knjiga poput *The Power Elite* C. Wrighta Millsa.

no povjerenje, od nje se i ne očekuju značajni ekonomski dobiti u najkraćem roku – sve dok drži otvorenom perspektivu promjena na bolje.⁸⁷

Premda naizgled usko specifična i, kako se pokazalo, ne presudna za postkomunističku transformaciju u cjelini, “epizoda” s pitanjem (ne)mogućnosti simultanih reformi pokazala je kako “tranzitologijsko” promatranje koje u taj proces implicate učitava neke elemente kapitalističkih društava i liberalno-demokratskih poredaka⁸⁸ može dovesti do pogrešnih dijagnoza i prognoza te proturječnih zaključaka. S jedne strane, kako smo vidjeli, pretpostavke o tome da bi učinci ekonomskih reformi mogli ugroziti političke reforme, pa i demokratsko ustrojstvo države kao njihovu temeljnu svrhu, počivale su na predodžbama o nekoj zapadnoj vladi koja, na podlozi već aktivnog društva i javnosti te jasno artikuliranih grupnih interesa, mora brzo “isporučiti” ono što je konkretno obećala. Drugim riječima, pretpostavlja se društvo koje ima pluralna interesna uporišta u sebi samome, a na toj osnovi i moć da utječe na formiranje političke volje, odluka i policy-mjera i programâ. S druge strane percepcija prvih demokratski izabраниh vlada i parlamentarnih većina kao toliko “ranjivih” na nezadovoljstvo što se u društvu širi zbog nepovoljnih efekata ekonomskih reformi, potvrđuje shva-

---

⁸⁷ Linz & Stepan, *Problems of democratic transition and consolidation: southern Europe, South...*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996., str. 441 i dalje.

⁸⁸ Tom Carothers, “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, Vol. 13, Issue 1, pp 5–21, January 2002, osobito već spomenuta prva od pet pretpostavki: “...svaka zemlja koja se udaljava od diktatorske vladavine može se smatrati zemljom u tranziciji prema demokraciji” (str. 6).

ćanje da se te vlasti zapravo ne mogu osloniti ni na koju značajniju društvenu grupaciju koja bi na osnovi svojeg položaja u ekonomskoj i socijalnoj distribuciji resursâ i moći, iz svojih interesa podržavala transformaciju i u njoj imala jasan “ulog”, nego se mogu naći na meti potmulog nezadovoljstva “društva” kao amorfne mase.

Trebalo je biti od početka evidentno da drukčije društvene pretpostavke moraju dovesti do toga da preneseni modeli ispadnu drukčiji u zbiljskoj izvedbi. Svjetska hegemonija liberalno-demokratskoga kapitalizma osigurala je da se modeli usvoje i dobrim dijelom provedu, a drukčiji društveni kontekst uvjetovao je sve ono što je kasnije dijagnosticirano kao njihovi defekti. Te bi defekte međutim bilo pogrešno gledati kao “greške u izvedbi”. Oni su posljedica toga što institucije i proceduralne mehanizme ne podržava društvena struktura u kojoj, s jedne strane, diferencirani akteri imaju socijalno-ekonomski utemeljen utjecaj, a s druge većina državljanke i državljana, neovisno o stratifikaciji i ostalim razlikama, ima interesa za stabilno funkcioniranje institucija i priznaje sistemu legitimitet. Odatle u društvima koja još nisu posve prevladala rezultate totalitarnog razaranja formalni demokratski sistem može poslužiti kao legitimacija autoritarne vlasti i politike. Tako su nakon stanovitog vremena “otkrivene” i “iliberalne” i “delegativne” i druge forme “demokracije”, za koje bi se s normativnoga gledišta modela moglo tvrditi da su oblici “izrođavanja” demokracije, ali bi bilo daleko poučnije promatrati ih kao novu društveno-političku realnost, u kojoj se moć formira na novim

osnovama, a u modelskim normativno-institucionalnim konstrukcijama pronalazi i sebi primjerene oblike.

Značenje socijalnih prava: društvo pod ustavnim kišobranom i društvo u akciji

Osim te “optičke” pogreške, uvjetovane implicitnom primjenom nekih “zapadnih” strukturalnih obrazaca na društva koja su u postkomunističke promjene stupila iz formacije koja nije bila tek politička diktatura nanescena na društvo u osnovi srodno kapitalističkome, uočili smo i jednu političku – usvajanje neoliberalne paradigme i zanemarivanje socijalne politike i institucija kao trećeg faktora, koji može u velikoj mjeri olakšati pomirenje ekonomske i političke reforme i pospješiti transformaciju bez opasnih konflikata i prevelike štete po ljude.

Za taj bi previd mogao postojati i jedan dublji, načelan razlog. Područje socijalnih prava bitno se razlikuje i od prava što leže u osnovi demokratske vladavine i od pravâ u osnovi tržišne privrede, a za njihovo je ostvarivanje, slijedom toga, nužna i drukčija politika. Kontroverzija nastaje oko pitanja treba li njihovo temeljno jamstvo počivati u ustavu, kao što je učinjeno u mnogim postkomunističkim ustavima, ili u (zakonodavnoj i provedbenoj) politici.⁸⁹

---

⁸⁹ Rasprava se o tome vodila u časopisu *East European Constitutional Review* 1992. i 1993. Sajóv zbornik *Western Rights? Post-communist Application* (vidjeti dolje) posvećuje tom pitanju jedan od ukupno šest dijelova.

Demokratizacija se pravno zasniva na ustavnim garancijama političkih prava svake pojedinke i pojedinca. Ona im jamče slobodu okupljanja, organiziranja te javnog iskazivanja mnijenja i informiranja. Tu političku participaciju kompletira i opće aktivno i pasivno pravo glasa. Građanska prava na osobnu slobodu, uključujući slobodu kretanja i raspolaganja vlasništvom, nepovredivost doma i privatne komunikacije itd., štite autonomiju pojedinca od političkog presizanja. I građanska i politička prava, osim što za sobom povlače to da drugi imaju obavezu ne zadirati u njih, znače i da njihov nositelj/nositeljica, tj. svaka osoba, ima moć odlučivanja o njihovu provođenju.⁹⁰ Ona su “negativna” – ne, dakako, u vrijednosnom smislu, nego po tome što slobodu pojedinca štite *zabranama* da je se ometa, a propisi koji ih jamče i štite upravo u ime te slobode ne mogu ni određivati ništa “pozitivno”, jer bi propisivanje onoga što sa slobodom valja činiti bilo negacija slobode. U afirmativnom smislu negativna su prava “samoizvršiva” – jer su stvar osobne slobode te se provode samim time što čovjek slobodno djeluje – a i njihovo je “negativno” provođenje (zabrana uskraćivanja, zadiranja i ometanja) jasno određivo iz samog prava. Dovoljno je na proceduralno valjan način ustanoviti da je došlo do zadiranja u neko pravo i iz toga slijede mjere restitucije, odštete i kažnjavanja počinioca. Kao temeljna prava ona ne mogu biti uvjetovana nikakvom protučinidbom svojih “korisnika”;

---

⁹⁰ Ulrich Preuß, “The conceptual difficulties of welfare rights”, u: Andrés Sajó, (ur.), *Western Rights? Post-communist Application*, Kluwer Law International, Haag-London-Boston, 1996., str. 211–223.

društvo je, posredstvom pravne države, odgovorno za zaštitu pravâ, ali nositelji i nositeljice tih prava nisu zauzvrat odgovorni za društvo.⁹¹

Isto važi i za prava koja su značajna za uvođenje tržišne privrede. To je, prije svega, građansko pravo raspolaganja vlastitom osobom i imovinom, na osnovi čega slijede prava vezana uz ugovorne odnose i sva ostala značajna za uključivanje u tržišnu proizvodnju i razmjenu. Pojedinka ili pojedinac slobodan je činiti sa sobom i svojim stvarima što hoće (dok ne povrijedi istu takvu slobodu drugih), a državna tijela odgovorna za zaštitu prava moraju spriječiti i kazniti one koji osobu u tome ometaju.

Kako zbog svoje jednoznačnosti tako i zbog temeljnog značenja za poredak slobode i demokracije, “negativna” se građanska i politička prava može i mora jamčiti ustavom, jer ona ne smiju biti na raspolaganju jednostavnoj parlamentarnoj većini koja je dovoljna za donošenje zakonâ.

Nasuprot tome, socijalna su prava “pozitivna” – i opet ne u vrijednosnom smislu, nego po tome što se ostvaruju ne *protiv* zadiranja države i drugih pojedinaca, nego *pomoću* određenih državnih i/ili javnih institucija. Njihova provedba stoga ne znači da država i njene institucije imaju obavezu pustiti građanina/građanku na miru, nego moraju za njih nešto konkretno učiniti – pružati im određene usluge ili isplaćivati potporu i sl. Te se obaveze utvrđuju stupnjevano, na osnovi kompleksnih kriterija. Njihovo određivanje nezostavno uključuje politički izbor i procjene, kao što je od-

---

⁹¹ Ibid., str. 216.

ređivanje prava za stjecanje prava na potporu i kriterijâ za socijalne usluge. Te se odredbe može dovesti do visokog stupnja jednoznačnosti, tako da se i o njima može dobiti pravorijek suda, ali se ne mogu na jednostavan te političkim i ekonomskim konjunkturama nepodložan način formulirati kao temeljno ustavno pravo. Ako se takvo pravo unese u ustav, nastaju poteškoće jer ono po svojoj naravi nije i ne može biti neposredno osobno pravo, nego je posredovano određenim institucionalnim garancijama. Ustanovljivanje je li nekome uskraćeno primjerice “pravo na život dostojan čovjeka”, koje bi trebalo ležati u osnovi prava na potporu, smještaj ili neku drugu uslugu, nije nešto što se može propisati tako jasno kao primjerice je li prekoračena granica neke osobne slobode. Naime u svakom je pozitivnom pravu uključen i konkretan sadržaj; ono zahtijeva djelovanje države koje nije potpuno određeno samim tim pravom.⁹²

Protiv uključivanja pozitivnih prava u ustav izneseni su i argumenti da bi se time zadiralo u tržišne odnose i slobodnu alokaciju resursâ, čime bi se omelo i uspostavljanje građanskog društva.⁹³ Nadalje, unošenjem pozitivnih prava ustav bi bio preopterećen onime što bi trebala biti obaveza samog pristojnog društva, a zbog nemogućnosti njihove jednoznačno provedive ustavne formulacije ta bi prava generirala prenesane neprovedivosti i pridonosila iz komunističkog doba baštinjenom ciničnom odnosu spram ustava kao više dekla-

---

⁹² Preuß, *ibid.*, str. 211.

⁹³ Cass R. Sunstein, “Against positive rights”, u: A. Sajó, (ur.), *Western Rights...*, str. 228.

ratornog nego pravnog dokumenta.⁹⁴ Prisutnost takvih prava u ustavu djeluje suprotno potrebi da se “smanji osjećaj ovlaštenosti na državnu zaštitu i potakne individualna inicijativa”.⁹⁵ K tome, budući da je funkcija socijalnih prava (koja obuhvaćaju većinu pozitivnih prava) kompenziranje nejednakosti ljudi, ona mijenjaju karakter pravnih normi, koje od apstraktnih i općih postaju sve konkretnije i specijalnije, čime gube na konzistentnosti i postaju selektivne,⁹⁶ što je teže pomiriti s karakterom ustava nego zakona. Končno, time se izaziva sve grupe da pokušaju svoje posebne interese preobraziti u prava.⁹⁷

Suprotni argumenti⁹⁸ upozoravaju na to da ustav nije samo pravni dokument nego i dokument kojim jedno društvo iskazuje svoja temeljna opredjeljenja i utvrđuje svoje prioritete, te koji služi kao politički, socijalni i moralni temeljni instrument za strukturiranje i usmjeravanje najviše vlasti.⁹⁹ Njegova načela imaju funkciju davanja smjera u slučaju dilema između konkurirajućih prava.¹⁰⁰ K tome, u mnogim se ustavima etabliranih demokracija već nalaze mnoga pozitivna prava – među najpoznatijima je sigurno pravo na besplatno obrazovanje – a da to ne šteti ni jednoznačnosti ni sudbenoj provedivosti ustavnih odredbi. Dakako, u usta-

---

⁹⁴ Ibid., 229.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Preuß, *ibid.*, str. 219.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Herman Schwartz, “In Defense Of Aiming High”, *East European Constitutional Review*, jesen 1992., str. 25–28.

⁹⁹ Str. 25.

¹⁰⁰ Str. 27.

vu nije mjesto specifičnim odredbama (primjerice koliko treba trajati radni tjedan), koje moraju biti prilagodljivije promjenama društvenoga konteksta, pa ih valja i prepustiti većinskom odlučivanju u zakonodavnom tijelu.

Najozbiljniji su međutim argumenti koje je iznio teoretičar koji pomno analizira odnos ustavne demokracije i konteksta postkomunističke transformacije Nenad Dimitrijević.¹⁰¹ On upozorava da u slučaju korištenja ustava za stvaranje novih, pozitivno-pravnih instituta važi suprotnost koju je ustanovio Carl Schmitt u odnosu na Weimarski ustav, tj. ona između odredbi izvedenih iz temeljnog ljudskog prava na slobodu i odredbi koje se postavljaju kao *objektivne* kategorije unutar državnog okvira, kao “nešto zapisano i ograničeno, što služi određenim zadacima i određenim ciljevima”.¹⁰² Kada se potonje uključuje u postkomunističke ustave, radi se zapravo o “nastojanju da se premosti slabost ili gotovo potpuno odsustvo kohezionih snaga u teksturi društva, drugim rečima – nedostatak socijalne, ekonomske i kulturne infrastrukture demokratije.”¹⁰³

Upravo je zbog toga simptomatičan način postavljanja tog problema. Kakav god stav zauzeli spram kontroverze o smještanju “pozitivnih” prava u postkomunističke ustave, indikativna je potreba da se tom pravnom “teškom artilje-

---

¹⁰¹ Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007., odjeljak “O sadržaju ustava”, str. 126 i dalje.

¹⁰² Citat iz C. Schmitt, *Verfassungslehre*, u: N. Dimitrijević, op. cit., str. 129.

¹⁰³ N. Dimitrijević, *ibid.*, referirajući se i na rad Ulricha Preuša, *Constitutional Aspects of the Making of Democracy in the Post-Communist Societies of East Europe*, Bremen, 1993.

rijom” osigura nešto što u društvu očevidno nije zadobilo trajnu podršku u obliku kulture prava i solidarnosti (riječ što ljudima koji su dugo živjeli u režimu odozgo nametnute, politički ideologizirane “solidarnosti” budi mahom odbojne asocijacije), niti ima dovoljno utjecajne zagovornike bilo u zainteresiranim, bilo u vrijednosno motiviranim građanskim organizacijama.¹⁰⁴ Naime, bila socijalna i druga pozitivna prava uvrštena u ustav ili ne, njihovo provođenje bitno će ovisiti o odnosu koji u društvu prevladava spram tih prava. Ako ih se ustavom jamči u istoj kategoriji s negativnima, građanskim i političkim pravima, gubi se jednoznačnost izvođenja prava iz individualne slobode. Demokratski ustav, koji bi trebao biti izvedenica tog principa, postavlja se ne kao garancija izvornih prava, nego kao izvor prava sam po sebi, čime se i primat individualne slobode preokreće u individu s njenim pravima kao izvedenicu volje zajednice.

U kontekstu političkokulturne baštine s kojom u postkomunističkoj preobrazbi valja izaći na kraj, baštine koja uključuje i snažne autoritarne i kolektivističke sastavnice, to nije bezazlena implikacija.

Pogledajmo međutim kako taj kontekst djeluje na ono polje transformacije koje se čini najjasnijim i najegzaktnije odredivim: uspostavljanje tržišne privrede.

---

¹⁰⁴ U kontekstu tegoba u reformiranju sistema socijalne zaštite, još u drugoj polovici devedesetih konstatira se: “...vladama još uvijek nedostaju jaki, pouzdani društveni [societal] partneri, organizirani interesi izvan područja parlamentarnog sistema, koje bi se moglo upotrebiti za prevladavanje otpora, pokretanje reformi i preuzimanje odgovornosti za socijalnu zaštitu [welfare].” Elster i dr., op. cit., str. 234.

Privatizacija i oko nje

Bitno djelovanje društvenoga konteksta ne odnosi se samo na izgradnju demokracije i vladavine prava nego i na privatizacijski put do tržišne privrede. Privatizacija je jedan od sastavnih dijelova jednog od temeljnih zadataka, emancipiranja ekonomije od direktne i sveobuhvatne političke kontrole. Na prvi dojam njeno je neposredno značenje promjena titulara vlasništva – prenos s države na pojedinačne ili grupne privatne vlasnike. To neposredno značenje međutim nipošto nije bez bitnih pretpostavki i značajnih implikacija koje kompliciraju kako koncepciju tako i provedivost privatizacije. U postjugoslavenskim zemljama dodatni je element bio ustanovljivanje samog vlasništva, tj. definiranje njegova titulara umjesto tzv. društvenog vlasništva, koje još zakonom o predaji tvornica na upravljanje radnicima iz 1950. ostaje bez jasne pravne definicije. Države koje su se ubrzano konstituirale na osnovama Ustava SFRJ iz 1974., kojim su već bile definirane kao nacionalne države, to su pitanje u vrijeme urušavanja komunističkog režima riješile prečicom, tj. pretvaranjem “društvenog” vlasništva u državno. Država kao nova, odnosno u zemljama koje su bile pod sovjetskom dominacijom stara vlasnica mogla je posvuda pristupiti privatizaciji.

Već taj prvi akt pretvaranja “društvenog” vlasništva u državno (koji se u Hrvatskoj i službeno naziva “pretvorbom”) bio je predmet političke odluke, a ne samo formalna verifikacija nekog neizbježnog razvojnog toka. Bile su moguće i alternative; bilo je moguće kao polazno, zatečeno pravno

stanje priznati institucionalizirano samoupravljanje, tj. tumačiti preneseno pravo na upravljanje kao dugotrajni posjed koji se može pretvoriti u vlasništvo. To bi, dakako, ostavilo za rješavanje komplicirano pitanje definiranja odnosa između kolektivnih samoupravnih entiteta i njihovih individualnih članica, individualnog suvlasništva, dioničarstva itd., ali kako god ta, sada hipotetična pitanja bila riješena, poenta je u tome da podržavljenje nije bila jedina i nužna mogućnost, nego politički odabrana opcija.

Pošto je pretvorba obavljena kako je obavljena, pa je u cijelome postkomunističkom svijetu bila na redu privatizacija državnog vlasništva nad ekonomskim resursima, nastupili su dalji koraci čiji su modusi također bili uvjetovani političkim odlukama. Hoće li se poduzeća prodavati na tržištu kapitala, i po kojoj vrijednosti? Hoće li radnicima i ostalim zaposlenicima biti priznat udio u vlasništvu na osnovi radnog statusa i hoće li to biti učinjeno besplatnom podjelom dionica ili prodajom po povlaštenoj cijeni? Da li i u kojoj mjeri priznati udio u tom pravu i onima čiji je radni vijek već završio te onima koji nisu zaposleni u poduzećima, nego u neprofitnom javnom sektoru? Da li, i na koji način, u ime stvaranja interesa za efikasno vođenje poduzeća na tržištu, omogućiti povlašteni vlasnički udio upravljačima...? Pošto su donesene *političke* odluke o neposrednome pravnom okviru privatizacije, ona se suočila s prvim uvjetom koji nije mogao biti ispunjen političkom odlukom: postojanjem slobodnoga kapitala spremnog na investiranje u ekonomske resurse naslijeđene iz socijalizma. I u tome je značajna bila politička odluka o liberalizaciji direktnih inozemnih investicija.

I kada je na taj način formalno bila ostavljena vlastitim tržišnim odnosima i autonomnim upravljačkim odlukama, mlada privreda ovisi o širem institucionalnom i političkom okruženju: režimu registracije, različitih provjera i dozvola; o efektivnoj sudskoj zaštiti ugovorâ i vlasništva, uključujući dioničarstvo; o zaštiti konkurencije i sprečavanju monopola, zatim o poreznom sistemu, vladinim mjerama poticanja, o bankarskom sistemu, dostupnosti i uvjetima kreditiranja itd. To pak okruženje sa svoje strane djeluje samo s osloncem u cjelokupnom pravnom sistemu, koji se ne sastoji samo u zakonima donesenima važećom zakonodavnom procedurom nego i u odnosima u kojima norme doista važe, tj. priznate su kao legitimne i provode se.¹⁰⁵ Da sve to treba nositi kompetentna i odgovorna uprava te neovisno, nepristrano i djelotvorno pravosuđe, posve je evidentno. To na formalnoj institucionalnoj razini osigurava dioba nadležnosti zakonodavne, izvršne i pravosudne vlasti te njihova horizontalna, međusobna odgovornost, ali vladavina prava, u krajnjoj liniji, počiva na tome da se javnost, zapravo samo društvo suprotstavi arbitrarnom korištenju vlasti i kršenju temeljnog prava na slobodu, jednakoga za sve.

A što ako društvo nema vlastite moći – kao što je i nema ako njegovi pripadnici ne raspolažu ekonomskim resursima i/ili nisu autonomni u međusobnim transakcijama, pa se ni

---

¹⁰⁵ “Očekuje se da importiranje prava razumije i usvoji većina onih koji se njime bave i (...) importiranje prava treba osigurati zbiljska i efektivna rješenja za dane situacije.” (Catherine Dupré, op. cit., str. 61)

u obliku aktivne javnosti nije kadro ni spremno suprotstaviti kršenju prava?

Tako dolazimo do zatvorenoga kruga. Cijeli arsenal institucionalnih rješenja i adekvatnih političkih mjera razvijenih radi održavanja liberalno-demokratskoga kapitalizma te jamčenja građanskih i političkih prava povijesno je nastao u društvenom kontekstu u kojem je, upotrebimo li ekonomijsku metaforu, postojala efektivna potražnja za takvim uređenjem. U postkomunističkom kontekstu njegovim tri ma temeljnim “jednadžbama” kao da nedostaje jedna strana. Demokraciji nedostaje politički demos, pravnoj državi nedostaje društvo koje energično zahtijeva da se vlada pravno, a tržišnoj privredi nedostaje slobodan privatni kapital.¹⁰⁶

Taj treći element može djelovati neobično, jer zna se da kapital nije samo neka količina vrijednosti investirane u profitnu djelatnost nego i društveni odnos, i to odnos nejednakosti. K tome, ne tek nejednakosti u količini imovine, nego suprotnosti dominacije i slobode. Što on ima s garancijama ljudskih prava? To što i dalje tvori dominantni oblik ekonomske infrastrukture građanskog društva – sfere u kojoj se društveni život može reproducirati autonomno, doduše uz neophodnu pomoć države, ali ipak ne potpuno obuhvaćen političkom strukturom kao njen podređeni dio. Značenje privatnog vlasništva nije u ideologiji po kojoj bi svatko trebao biti vlasnik da bi participirao u nekoj demokraciji “posjedničkog individualizma”, nego u tome što privatno vlasništvo održava *pluralističku strukturu društva*. Dok

---

¹⁰⁶ Schöpflin, “End of Communism”, str. 13.

ne bude pronađen pravedniji i egalitarniji ekonomski oblik, moramo se zadovoljiti time da dani oblik društva i privrede ima prednost pred totalnom državnom kontrolom.

DRUGI DIO

Nove zajednice

Podložno, politički pasivno društvo

Promatrajući sve te disfunkcionalnosti društva (mjereno standardima građanskoga), treba podsjetiti i na polazni interes za to: ustanoviti moguće načine i uvjete da se uspostavi ili izbori socijalna autonomija, jer bez nje ni formalna rješenja za slobodu i demokraciju ne ispunjavaju svoju normativnu svrhu. Demokratizacija postkomunističkih režima teža je nego ona do koje je došlo nakon desno autoritarnih režima “južne Evrope”, u kojima su postojala tržišta i neki prostori socijalne autonomije¹⁰⁷, barem neka važna (a ne tek marginalna) područja koja vlast nije držala pod totalnom kontrolom. Za obnovu, ili uspostavu, društva kao autonomnog spleta odnosa i prostora u kojem se uspostavlja (prije svega ekonomska) moć ljudi neovisna o političkoj potrebno je mnogo više vremena nego za njegovo razaranje, jer to što bi trebalo obnoviti ne može se dirigirati iz institucija, premda potrebuje institucionalno osiguranje ne samo temeljnih prava nego i konkretnijih uvjeta za poslovne aktivnosti, slobodno javno komuniciranje, kulturno stvaralaštvo itd. Istodobno, da bi institucije uopće djelovale u korist auto-

---

¹⁰⁷ Schöpflin, “End of Communism”, str. 11.

nomije društva, dakle u korist vlastita ograničavanja i odgovornosti, morale bi biti pod pritiskom koji čini protutežu njihovu vlastitom interesu za kontrolu, a taj pritisak – upravo zbog naravi stanja koje treba mijenjati – nije moguć po liberalno-demokratskoj paradigmi, iz samog društva, kakvo postoji u vrijeme transformacije.

Što je ostalo od društva?

Interes za emancipaciju društva od države ima očevidnu normativnu podlogu: polazi se od toga da *treba* da odnosi u društvu budu autonomni, kao što se polazi od toga da treba da svakoj pojedinačnoj osobi bude priznato pravo na život, slobodu, dostojanstvo... Ali njegovo bi ostvarenje, paradoksalno, imalo i suprotnu funkciju, tj. oslobađanje institucionalnog sistema demokracije, tržišne privrede i vladavine prava od – najčešće međunarodnim konvencijama i političkim utjecajima posredovanog – pukog normativnog propisivanja, i preobrazilo ih u funkcionalnu stvar interesa društvenih aktera.

Normativni pristup zasljepljuje ako ga se pomiješa s deskripcijom i analizom. Dosad smo promatrali što sve nedostaje postkomunističkim društvima (s normativnog stajališta, po kojemu je *dobro* da državljani budu kadri javno djelovati i da mogu demokratski kontrolirati državu, da vlast bude ograničena pravom i da privreda bude autonomna u odnosu na državu), ali ostaje pitanje kakva ona *jesu*.

U odgovoru na to pitanje odmah se spotičemo o lajtmotiv

ove studije: društva kao u sebi, autonomno strukturiranog sklopa odnosa *nema*. To, dakako, ne znači da ono ne pokazuje demografsku raznolikost, socijalnu diferencijaciju i stratifikaciju ili ekonomske razlike kako po bogatstvu tako i po mjestu u društvenoj podjeli rada i dobara. Ali kakve god “zakonitosti” ono pokazivalo, one su nerazmršivo isprepletene s nadmoćnim i prodornim političkim utjecajem i ne mogu se samostalno manifestirati. Istina, i u demokratskom reguliranju i vođenju zajedničkih poslova jednog društva, a osobito u promjenama, radi se o političkom poslu. To međutim ne znači da svako društvo mora biti u svakoj niti svojeg tkanja neautonomno, zapravo *heteronomno* društvo, totalno ovisno o političkom vođenju.¹⁰⁸ “Socijalistički” režimi koristili su državu za socijalni inženjering; ali, za razliku od zapadne (socijaldemokratske) koncepcije socijalizma, činili su to *bez obzira* na društvo.¹⁰⁹ Zbog toga u traganju za primjerenim opisom stanja društva nakon komunističke formacije treba učiniti ono što bi inače moralo biti smrtni grijeh socijalne analize – uzeti društvo kao skup pojedinaca i promatrati ga reducirano na njihova shvaćanja i ponašanje.

---

¹⁰⁸ “Supremacija je politike nad ekonomijom bila uvijek činjenica koja je katkada priznavana otvoreno, katkada pak zastrto. U strukturi je totalnih država jasno stanje stvari; u strukturi demokratskih država stanje je stvari često skriveno zbog nepoznavanja.” Franz Neumann, “Economics and politics in the twentieth century”, 1951., u: Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, New York: Free Press, 1957., str. 268; prijevod *Demokratska i autoritarna država*, esej “Ekonomija i politika u dvadesetom stoljeću”, preveli Nadežda Čačinović-Puhovski i Žarko Puhovski, Naprijed, Zagreb, 1992., str. 226.

¹⁰⁹ George Schöpflin, “The end of communism in Eastern Europe”, str. 3–4.

Pounutrena dominacija

Prva široko rasprostranjena značajka proizlazi iz dubinskog utjecaja komunističkih režima, i ponovo može biti formulirana samo negativno: nemogućnost zadovoljavanja potreba i formiranja svijesti o vlastitu interesu bez posredstva političkog autoriteta. Jednom riječju – *autoritarnost*.¹¹⁰ Ona nije samo stvar “mentaliteta”, tj. mentalnog sklopa mnoštva pojedinaca oblikovanog po istom obrascu, nego izraz realnih životnih uvjeta u kojima nema prostora za autonomnu inicijativu i postizanje promjena društvenom akcijom. Nije presudno je li dominacija političkog autoriteta potkrijepljena posvemašnjom, centralno-komandnom kontrolom i strahom, ili je ideologijski permisivna te tolerira neka liberalizirana i decentralizirana područja. Bitna je nemoć pojedinačnog i grupnog djelovanja na zadovoljavanju potreba i ovisnost o rješenjima ili direktivama odozgo. Potrebe, očekivanja, pa čak i ovisničko “povjerenje” projiciraju se u jake figure na vodećim političkim pozicijama. Alternativno, kada očekivanja dugo ostaju frustrirana, povjerenje se može preusmjeriti i na jaku figuru s opozicijske strane, pogotovu onu koja barata jednostavnim i radikalnim porukama i “rješenjima”.

---

¹¹⁰ Ivan Šiber, “Politička kultura, autoritarnost i demokratska tranzicija u Hrvatskoj”, i Zagorka Golubović, “Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture”, u: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević, (ur.), *Između autoritarizma i demokratije. Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, knjiga II, *Civilno društvo i politička kultura*, CEDET, Beograd, 2004.

Autoritarnost nije samo lojalnost vlasti nego i pristajanje na maloljetnički položaj, a u krajnjoj instanci i spremnost da se vlastitu sudbinu preda u ruke vođe. Nije međutim ograničena samo na osobu vođe, nego se može odnositi na cijeli institucionalni i ideologijski sistem na kojem počiva vlast. Na tome je dugo počivala političko-produktivna snaga ideologije u socijalističkim režimima. Ona je sistematski onemogućavala suočavanje s realnošću, jer je postojeća zbilja uvijek na obvezatan način interpretirana kao *nešto između*: s jedne strane prevladavanje kapitalističke prošlosti (čak i u zemljama u kojima jedva da je takve prošlosti bilo), s njenim klasnim podjelama, eksploatacijom i imperijalističkim prijetnjama, i s druge strane neprestana borba za besklasnu komunističku budućnost, u ime koje je postojeći režim u misiji u kojoj legitimno mobilizira sve snage društva, briše granice između privatnoga i javnoga, društvenoga i državnoga, slobode i obaveze. U tom sklopu režimu se nije moglo ni u zamisli “ispostaviti račun” za ono što je realno učinio u zamjenu za sve one ljudske muke i odricanja koje je nametnuo. Ne samo stoga što se konačni rezultat uvijek pomicao u neodređenu budućnost nego i zato što pojedincu nije bilo ni dano da zna koji je tok povijesti, što mudro rukovodstvo čini i koju cijenu za to treba platiti. I ono što su pojedinci u svakodnevnom životu dobivali – od plaće preko stana do socijalnih usluga – dobivali su zbog toga što im je dodijeljeno, a ne zato što bi spram režima imali neka naplativa individualna prava. Obaveza povjerenja i vjerovanja u režim bila je naprosto “opcija” bez alternative.

Prelaz u demokraciju, s pravom na pluralizam shvaćanjâ,

interesâ, organizacija, unosi rascjep u taj mentalni sklop, ali ne može jednim aktom ukinuti autoritarnost, jer ljudima u ekonomskom i društvenom životu nije pružena alternativna osnova sigurnosti koja bi počivala na vlastitim resursima i sposobnostima. I dalje se očekuje da “država” osigura bitne elemente ljudske sigurnosti, ne samo kao ljudska prava i socijalnu zaštitu nego i na ekonomskom polju. Kriteriji očekivanih “usluga” mogu biti realističniji, poput visine dohotka, životnog standarda i sl., kakvi su se u “realnom socijalizmu” tek stidljivo probijali u njegovoj kasnoj fazi, u kojoj se pokušavalo s ekonomskim reformama, ali mogu ostati i posve onostrani, kao što su simboličke identifikacije sa zamišljenom “zajednicom”. U SFR Jugoslaviji, uostalom, pokušaji materijalističko-racionalne legitimacije režima počeli su znatno ranije i trajali dugo, pa se neprestano govorilo o osobnim dohocima i životnom standardu; štoviše, i odgovornost za njihovo postizanje naizgled je “samoupravno” prepuštena samim “radnim ljudima i građanima”, a da to na kraju nije spriječilo potpunu prevagu iracionalne autoritarne identifikacije sa zajednicom.

To autoritarnost povezuje s drugom značajkom koju društvo kao popudbinu nosi iz komunističkih režima, a to je *kolektivizam*. Premda je njegov glavni pojavni oblik nacionalizam, kolektivizam je ukorijenjen u izvornijem značenju, vezanome uz činjenicu da pojedinac i materijalne uvjete egzistencije, i “prava” koja su zapravo institucionalno osigurane “povlastice”, i svoje mjesto u društvenoj podjeli rada i društvu uopće dobiva *isključivo posredstvom pripadanja za-*

jednici ili određenom njezinu segmentu. Nema prava čijim bi korištenjem i provođenjem sam raspolagao. Utemeljenje cijelog poretka u individualnim pravima, kao garancijama slobode svake pojedinke i pojedinca, u realnom je socijalizmu nezamislivo, a u postkomunističkom poretku proklamirano kao nova ideologija, ali nije potvrđeno mogućnostima vlastitoga ekonomskog i političkog djelovanja niti je potkrijepljeno efektivnom podrškom mehanizama provođenja prava. To da je on ili ona tek izvedenica iz volje i ustrojstva zajednice ugrađeno je u samorazumijevanje pojedinke i pojedinca kao izvorni kôd, iz kojega oblikuje i svoje zahtjeve, očekivanja i društvene sveze.

Nacionalizam je isprva rezultat nemuštog traganja za društvenim uporištem nasuprot režimu, ili barem neovisnim o njemu. "Nemuštog" stoga što u društvu u kojem se ne može javnim komuniciranjem te društvenim i političkim organiziranjem uspostaviti, iskazati i zastupati vlastite interese ostaje frustriranom potreba da se barem uspostavi krug solidarnosti, da se "prepozna svoje". To se, dakako, uvelike činilo u razmjerima porodice¹¹¹, prijatelja i užih ili širih mreža poznanstava, ali na društvenoj je razini na raspolaganju samo projekcija zajedničke pripadnosti zamišljenoj zajednici – etnički određenoj naciji. Etničnost u odsutnosti

---

¹¹¹ Ne samo obitelji, da ne bismo upali u još jednu zamku koju je redukcijom jezika postavilo nacionalno činstunstvo. Obitelj je naime onaj krug koji skupa obitava, a porodica obuhvaća i one s kojima smo u bliskom odnosu na osnovi srodstva, ali s njima ne dijelimo isti krov.

političkog pluralizma djeluje kao svojevrsan “radar”.¹¹² Samo etnički određena nacija jest “zajednica” u kojoj neznance možemo “prepoznati” kao “svoje”, a da nismo s njima razmijenili ni riječ i da ne znamo kakva su im vrijednosna opredjeljenja i osobna svojstva, niti smo ih vidjeli na djelu. To je jedina apstraktna, simbolička pripadnost koja se može usvojiti bez javnoga komuniciranja, zajedničkog (formalno ili neformalno) organiziranog djelovanja i drugih društvenih posredovanja.

Prednost je nacije u tom kontekstu to što počiva na *prispisanoj* pripadnosti i solidarnosti, konstruiranoj na osnovi znatnim dijelom također konstruiranih predodžbi o zajedničkim etničkim obilježjima. “Konstruirano”, kao i uvijek, ne znači naprosto izmišljeno ili svjesno fabricirano, nego društvenim kontekstom i postojećim predodžbenim sklopom uvjetovano interaktivno simboličko interpretiranje.¹¹³

---

¹¹² Henry E. Hale, “Explaining Ethnicity”, *Comparative Political Studies*, svibanj 2004., 37, str. 458–485, objašnjava nalaze istraživanja koje je nastojalo provjeriti u kojoj je mjeri etnička identifikacija zaista stvar primordijalne određenosti, a u kojoj je socijalno konstruirana: “...primordijalni element nije to da su same grupe ‘stalne’, ‘drevne’ ili ‘strastvene’, nego to što a) ljudi imaju duboko ukorijenjen psihologijski mehanizam koji pospješuje socijalno kategoriziranje; b) oni markeri koje nazivamo ‘etničkima’ vjerojatno će imati intrinzičnu vrijednost u konstituiranju granica što razlikuju te grupacije; i c) neke su etničke identifikacije ustvari vrlo ‘stare’, guste i/ili stabilne. Ali inače, nalazi djeluju nesumnjivo konstruktivistički: a) grupno identificiranje nije intrinzično povezano s emocijama, b) identitet se stalno i inherentno mijenja kako se mijenja okolina, i, što je od kritičnog značaja, c) identifikacijama i s njima povezanim značenjima mogu u velikoj mjeri manipulirati kako elite tako i same individue koje se ‘identificiraju.’” (str. 481)

¹¹³ O tome cjelovito Peter Berger i Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje*, moj prijevod, Naprijed, Zagreb, 1992.

Tako zajednički jezik – inače, već i sam proizvod djelovanja političke zajednice, i to u novom vijeku – postaje jednim od primordijalnih konstituenta zajedničke pripadnosti “oduvijek”. Kulturne tradicije, navodno zajedničko porijeklo i prisutnost na određenom teritoriju upotpunjuju arsenal sredstava “prepoznavanja” sudbinske, povijesne zajednice.

Važno je uočiti i liniju kontinuiteta koja spaja naizgled nespojivo. Etnička je identifikacija bila osnovom romantičkog pokreta za izgradnju zakašnjelih nacija¹¹⁴, tj. onih koje nastaju mobilizacijom na kulturnom planu, kako bi se tek na vrhuncu organizirale putem države (koje se potom, u paraleli s Baumanovim pojmom “sistemske revolucije”, tek laćaju izgradnje nacije kulturnom homogenizacijom prema unutra, obrazovnom gradnjom mitologije zajedničkog porijekla i povijesti,¹¹⁵ “izmišljanjem” tradicije iz raznoraznih zatečenih heterogenih elemenata, nametanjem jednog dijalekta ili čak konstruiranog jezika kao standarda itd.). U toj je tradiciji iznimno teško razlučiti državljanstvo i etničku pripadnost, pa bi primjerice Italija ili Njemačka, i kada su se uspjele demokratski organizirati, po današnjim standardima bile smatrane “etničkim demokracijama”.¹¹⁶ S druge strane,

---

¹¹⁴ Kako ih pogodeno određuje Helmut Plessner u istoimenoj knjizi; usp. H. Plessner, *Zakašnjela nacija*, prijevod Ivana Prpića, Naprijed, Zagreb, 1997.

¹¹⁵ Usp. Žarko Puhovski, “Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta”, *Reč*, Beograd, br. 61/7, mart 2001., str. 7–22, dostupno i u zborniku spomenici Gaji Petroviću, *Zbilja i kritika*, Antibarbarus, Zagreb, 2001.

¹¹⁶ Po modelu koji je razvio Sammy Smootha. Usp. Sammy Smootha, Priit Järve, (ur.), *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*, Open Society Institute, European Centre for Minority Issues, Budimpešta, 2005.

čak i kada su granice socijalističkih država definirane (tj. zanemarujući promjene granica i masovne prinudne migracije po završetku Drugoga svjetskog rata), a njihove političke strukture fiksirane, te države samim time ne važe i kao “autentične” nacionalne države. One su dvostruko heteronomne u odnosu na društvo: zaposjednute režimom bez društvenog pristanka i vazalne u odnosu na Sovjetski Savez. Stoga se, paradoksalno, ni u njima ne može razviti shvaćanje državljanstva koje nije identično etničkoj pripadnosti. Naime formalno “državljanstvo” u zbilji socijalističkih režima jest podaništvo državi, a ne članstvo u političkoj zajednici izvedenoj iz pristanka članstva. “Pravo” državljanstvo bilo bi pripadnost “pravoj” nacionalnoj državi, koja će se moći uspostaviti tek kada bude zbačen komunistički jaram. U socijalističkim režimima pod sovjetskom dominacijom etno-nacionalna¹¹⁷ identifikacija ujedno je i neposredno raspoloživ izraz simboličkog nepristajanja na dominaciju; prije svega na dominaciju Sovjetskog Saveza, ali i na dominaciju političkog režima u “vlastitoj” državi. No već to suprotstavljanje u nacionalističkom ključu nosi *in nuce* koncept državnosti zasnovane na etničkoj nacionalnosti, u kojem će

---

¹¹⁷ U cijelom tekstu služim se terminom etno-nacionalno kao oznakom za etničku određenost nacionaliteta nasuprot nacionalitetu određenome statusom državljanstva. Jasno je da su i jedno i drugo idealnotipski konstrukti i da bi bila zabluda uzimati ih zdravo za gotovo kao opis realnih političkih zajednica, ali budući da se države ipak razlikuju po značenju koje se pri određivanju i priznavanju državljanstva pridaje etničnosti, to razlikovanje ima smisla.

nacionalnost, tj. državljanstvo, i etnička pripadnost ostati nerazmrsivo isprepletene.

U multietničkim državama kakva je bila Jugoslavija etno-nacionalna identifikacija također je put do – isto tako mit-skoga – autentičnoga i vlastitoga, s time da se u tom slučaju samome režimu pripisuje i jedno posebno etno-nacionalno – srpsko – obilježje. To, dakako, ne važi za samu srpsku “zajednicu”, ali je u toku posljednjeg desetljeća SFR Jugoslavije, posredstvom kritike ustavnog uređenja iz 1974. te, još više, posredstvom realnih informacija, propagande i mitologizacije progona Srba na Kosovu osamdesetih godina, i u srpskom nacionalizmu uspostavljen sindrom kolektivno ugrožene manjine, premda režim u toj projekciji nije dobio neko dominantno etno-nacionalno obilježje. Značenje političke mobilizacije na osnovi etno-nacionalne identifikacije u raspadu SFRJ i uspostavljanju nacionalnih država tema je dalje analize. Na ovome mjestu važno je ustanoviti duboku ukorijenjenost kolektivismu te nacionalizmu kao njegove najznačajnije manifestacije.

Važna značajka odnosa spram društva i države svakako je *nepovjerenje*. U političkom režimu koji se postavlja iznad svake pravne regulative (premda, u najmanju ruku, iz puke ekonomičnosti rutinski vlada putem pravila koja formalno izgledaju kao zakoni), za povjerenje u pravna pravila i sistem nema nikakve osnove. Postupanje po propisu možda će vam uštedjeti izlaganje dodatnoj represiji, ali vas od nje neće zaštititi ako vama neshvatljive sile nekim neprozirnim postupkom odluče primijeniti je. I tu se očituje temeljna postavka režima, suprotna slobodi individue kao ishodištu. Individu-

alna “prava” nisu izvorna, nego dodijeljena ukoliko režim tako odluči. Istodobno, ona su uvjetovana lojalnošću i heteronomnom “odgovornošću”; svako “pravo” mora biti uravnoteženo dužnošću, a odgovornost nema *moralno* značenje snošenja posljedica za vlastitu inicijativu i slobodno djelovanje autonomnog subjekta, nego političko značenje obaveze lojalnosti spram režima koji “daje” prava i uvjete za život.

Nepovjerenje je naličje autoritarnog odnosa, jer znajući da ovisi o autoritetu koji ne može djelatno, a često ni misaono osporiti, pojedinac “zna” barem to da se u nj ne može pouzdati ako stalno ne daje nove dokaze lojalnosti. Čak i ako interiorizira tu lojalnost spram autoriteta, nikada ne može sa sigurnošću znati da su mu riječi i postupci uvijek “ispravni”. Oslonac je ujedno i prijatna. Drugi oko njega takmaci su bilo u stjecanju povlastica, bilo u dokazivanju lojalnosti, uključujući i to da su potencijalni potkazivači. Nepovjerenje u poredak prelijeva se i u nepovjerenje u pripadnike istog društva,¹¹⁸ koje se prevladava bilo u krugovima okupljenima isključivo po osobnoj bliskosti, bilo apstraktno simbolički, u odanosti naciji, koja međutim pridonosi bliskosti s drugim, nepoznatim ljudima samo “u načelu” ili u iznimnim događajima s masovnim okupljanjem.

U “liberalnijem” režimu koji je vladao u Jugoslaviji auto-

---

¹¹⁸ Martin Krygier i Adam Czarnota, “Rights, civil society, and post-communist society”, u: András Sajó, Katharine Lauer, (ur.), *Western Rights?: Post-communist Application*, Kluwer Law International, Haag, 1996., str. 120.

ritet je provođen svojevrsnim prešutnim paktom između režimskih vlasti i stanovništva, po kojemu je ostavljena stanovita zona slobodnog djelovanja, pa i privatne privredne inicijative, uključujući i toleriranje odstupanja od institucionalnih pravila. Ograničena liberalizacija počivala je naime na tome što je režim svojevoljno odustao od potpune kontrole nekih oblasti, a ne na pravnim garancijama, makar i ograničene, slobode. Stoga ni formalni normativni sistem nije bio izrađen tako da tu ograničenu slobodu uvaži, nego se njegovo kršenje u određenoj mjeri prešutno dopuštalo.¹¹⁹ Sistem vlasti nije imao instrumente za kontrolirano doziranje takve “slobode”, ali su tu funkciju prilično dobro obavljali domaći šlamperaj, povremena zadiranja režima u rezervate “slobode” (da se ne zaboravi da su oni samo tolerirani, a ne pravno priznati) te manjak upravnog i pravosudnog aparata primjerenog vladavini prava. Cijena za podanike nije bila totalna lojalnost, nego poštovanje političkog monopola. Stanovnici Jugoslavije imali su širi prostor – pa i doslovno, geografski, preko državnih granica – u kojem su mogli slijediti svoje privatne interese, ali ih nisu smjeli zastupati politički. I organizacije navodno postavljene za zastupanje

---

¹¹⁹ Rječit primjer za to dao je Srđa Popović u intervjuu koji sam s njim uradio za magazin *Start* 1989. Kao jedan od najistaknutijih branitelja u sudskim procesima u kojima se radilo o ljudskim pravima, imao je veliko iskustvo s politički motiviranim optužbama. U takvim su slučajevima jugoslavenski sudovi u pravilu proglašavali optuženika krivim za djela za koja po načelu vladavine prava nikako ne bi mogao biti kriv, ali bi mu obično dosudili kaznu koja je za takvo djelo – da se doista radilo o krivičnom djelu – bila nerazmjerno niska.

interesa, prije svega sindikati, kao i radnički savjeti u društvenim poduzećima te cijeli “delegatski sistem”, djelovali su kao mehanizmi za kanaliziranje i apsorpiranje eventualnog nezadovoljstva te za umirivanje pomoću malih ustupaka i pogodnosti.

Premda nije u tolikoj mjeri djelovao onaj sveprisutni strah što je obilježavao staljinističke režime, okretanje privatnome uvjetovalo je drugu vrst nepovjerenja: manjak solidarnosti. Mogućnost da se svoje životne “projekte” ostvari u privatnom aranžmanu usmjeravala je energiju prema ostvarivanju privatne koristi, a društvene mreže koje su dolazile u obzir bile su one u kojima su osobni kontakti mogli poslužiti pribavljanju pogodnosti za koje se nije moglo pouzdati u formalne systemske mehanizme. To međutim nisu bile mreže solidarnosti, nego uzajamne koristi. Pouzdanje u normativni sistem nije pak bilo ništa bolje, jer zakoni nisu bili pravni, tj. nisu ograničavali vlast, a sitna kršenja “odozdo”, od običnih stanovnika, tolerirana su u sklopu implicitnog “pakta” ograničene liberalizacije.

Na toj je osnovi formirana i pretposljednja od važnijih značajki koje treba istaknuti: *nedostatak smisla za pravo*. U pravnim se normama, razložito, vidi samo poluga vlasti, samo sredstvo za neki politički cilj i ostvarivanje koristi za vladajuću nomenklaturu. U osobnom odnosu spram pravnih normi, adekvatno tome, vlada cinizam i nastojanje da se propis bezbolno i neopazice zaobiđe. Isti odnos vlada i spram javnih institucija, koje provode propise i/ili pružaju socijalne usluge. One su ili instrument vlasti ili mjesto gdje se putem osobnih veza mogu izvući povlastice. Ako vlasti donose propise radi svoje koristi, jedino što podanik treba imati u

vidu jest vlastita korist. “Pravna” norma međutim ni objektivno ne može imati drugo značenje, jer nije ni donesena na način koji je legitimira kao poopćivo, za sve prihvatljivo pravilo. Za podanika socijalističkog režima neshvatljivo je – jer tako u tom sistemu ne može ni biti – da bi norma mogla predstavljati obrazac ponašanja koji će, ako ga se svi drže, omogućiti nesmetano obavljanje nekih zajedničkih funkcija, veću sigurnost ili neku drugu *opću* korist. Isto je tako nezamislivo da individua u pravu vidi oslonac i garanciju za vlastitu slobodu i sigurnost.

Nedostatak smisla za pravo ima i suprotnu stranu, i ne očituje se tek u ciničnoj sumnji da je vlastodržac normom kao instrumentom htio samo pojačati ili “obogatiti” svoje ugnjetavanje. Kako je rečeno u vezi s autoritarnošću i kolektivizmom, i ono što režim daje kao pogodnosti (premda je jasno da bi to – poput plaće, socijalnog osiguranja i sličnoga – trebalo svakome pripadati po pravu) ne daje kao slobodnim pojedincima koji imaju prava, nego kao pripadnicima danog društva kao zajednice. U nju ih ne objedinjuje ni slobodan izbor ni predodžba o primordijalnoj pripadnosti, nego paternalistička država. “Pravo” dakle, i kada donosi nešto (barem relativno) dobro, nije otvoren odnos kakav proizlazi iz univerzalnog priznanja prava pojedinca i načela jednakosti, nego nešto što se dodjeljuje određenim ljudima, uvjetovano pripadanjem zajednici.¹²⁰

Kada se režim promijeni u formalno demokratski i pravni, samo se umnožava broj potencijalnih “korisnika” prava

---

¹²⁰ O tome Grażyna Skąpska, “From rights to myths”, u: A. Sajó, (ur.), *Western Rights?...*, loc. cit., str. 88.

– kako onih koji su već prilikom donošenja normi imali u vidu svoje posebne koristi tako i onih koji nisu u tako povlaštenom položaju, nego se tek kao “krajnji korisnici” takmiče za povlašten pristup beneficijama. Kvaliteta normi, kao i pouzdanost njihove nepristrane primjene, morat će se dugo razvijati prije no što zadobiju povjerenje građana. To se međutim neće dogoditi samo protokom vremena. Naime najveći je doprinos povjerenju u norme i institucije iskustvo koje potvrđuje da se one primjenjuju kao sredstvo ograničavanja vlasti, koje njenim postupcima nameće proračunljivost i predvidivost za građane. Kako je već na nekoliko mjesta istaknuto, za takav je razvoj nezaobilazno i protudjelovanje društva na državu, društva kao krajnje instance odgovornosti sviju grana državne vlasti. Zbog toga se među presudnima nalazi i sljedeća značajka.

Tu posljednju značajku mogli bismo nazvati *obrambenom depolitizacijom*. Oni koji pod komunističkim režimom nisu htjeli, znali ili mogli graditi karijeru kroz režimske institucije, najsigurnijom su strategijom smatrali povlačenje iz svake političke interakcije. Razlozi su sezali od straha od pogrešnoga koraka ili izjave, preko apatije uslijed posvemašnje nemoći da se išta promijeni, do odbojnosti spram svega onog iznuđenog izražavanja lojalnosti što ga je režim nametao u nebrojenim javnim prigodama – od dječjeg vrtića preko tvorničke hale do sportskih događaja. Pa i kada su socijalistički režimi ulazili u posttotalitarnu fazu i eksperimentirali s različitim dozama kontrolirane liberalizacije, to je za većinu stanovnika samo povećavalo privlačnost privatnosti kao prostora u kojem se moglo uživati u nešto višemu materijalnom standardu i potrošačkim zadovoljstvima.

Civilizacijski deficit

Povlačenje u privatnost i političku apatiju, posve razumljivo u uvjetima “realnog socijalizma”, ujedno je i odustajanje od vlastita kapaciteta aktivnog državljanstva i od ikakva udruženog djelovanja. Ovo nipošto nije moralni sud i osuda, jer koliko god priznavali normativnu vrijednost spremnosti državljana da se umiješaju u politiku, koja ih se tiče, nema mo nikakve osnove zahtijevati i od koga da čini praktički nemoguće, tj. da uskrati sudjelovanje u “političkom životu” zatvorenog društva, a negdje kod kuće, u privatnom krugu, održava sveti plamičak svojega demokratskog potencijala. Ta je “aktivnost”, uz veliku osobnu požrtvornost i spremnost na rizik, postojala u malenim intelektualnim i umjetničkim krugovima, u kojima su otoci koliko-toliko slobodne i “normalne” (ideologijom neizobličene) komunikacije omogućavali nekolicini da zadrži kritičku distancu i barem načelno artikulira alternativu.

Odustajanje od aktivnog državljanstva postaje međutim izvor teškog deficita pošto se režim uruši i otvori se prostor za demokratsko političko sudjelovanje. Nerazvijenost ideja, pa i elementarnih vještina organiziranja, javnog izražavanja i komuniciranja ostavlja društvo i dalje kao *masu*, koju više ne tjeraju u tu “ulogu” silom i strahom, ali koja ni pod “teretom slobode”¹²¹ nema snage da se prometne u civilno društvo. Osim što je promjene zatječu u stanju političke zapušte-

---

¹²¹ Vidjeti Padraic Kenney, *The Burdens of Freedom: Eastern Europe since 1989*, Fernwood, Black Point, 2006., posebno odjeljak “More shocks to the system”, str. 26 i dalje.

nosti, gdje gdje i podivljalo¹²², na nju se obrušavaju nove nesigurnosti tržišta, inflacije, gubitka sigurnog zaposlenja i svih drugih “garancija sigurnosti” što ih je pribavljao bivši paternalistički režim. Kako piše Ewa Morawska, u baštini “hominis sovietici”, pored obrambene depolitizacije i ovisnosti o državi, “možda najveća prepreka konsolidaciji demokracije ‘odozdo’ jest trajan sindrom praktičkih postupanja koja su u komunističkom razdoblju bila strategija opstanka. Posebice su tri povezana elementa tog sindroma *homo sovieticus* – navike nošenja s prethodnim sistemom – sada prepreka konstruiranju funkcionalna demokratskog poretka: popularno nepovjerenje spram javnih institucija, osobito države, njenih organa i funkcionara, kombinirano s proširenom građanskog apatijom i korupcijom koja prožima sve, i koja je ‘varanje sistema’ i ‘zaobilazanje zakona’ pretvorila u široko prihvaćene socijalne norme.”¹²³ Duboko pounutreni obrasci prilagodbe razvijeni pod starim režimom teško da su

---

¹²² Kako najupadljivije pokazuju pojava i porast nasilnih skupina ekstremne desnice na području bivšeg DDR-a, ali i osebujna smjesa agresivnosti nogometnih navijača i njihova osjećaja “nacionalne misije” u postjugoslavenskim zemljama. Najrječitiji je primjer legenda o takvom okršaju na stadionu nogometnoga kluba Dinamo u Zagrebu u maju 1990., prilikom utakmice s gostujućim timom Crvena zvezda iz Beograda. Tučnjava između navijača međusobno, kao i između njih i policije (tada službeno još “milicije”, koju je politička atmosfera u znaku izgledne visoke pobjede HDZ-a nakon prvoga kruga prvih pluralističkih izbora, po svoj prilici, bila obeshrabrila u energičnijem djelovanju), retroaktivno je, ne samo u navijačkoj subkulturi nego i u široj javnosti, promovirana ni manje ni više nego u početak borbe za neovisnost Hrvatske.

¹²³ Ewa Morawska, “International migration and the Consolidation of Democracy”, u: Jan Zielonka i Alex Pravda, (ur.), *Democratic Consolidation in Eastern Europe. vol. 2: International and Transnational Factors*, Oxford University Press, New York, 2001., str. 177–178.

ometali institucionalni razvoj, ali su zadržali društvo u nemoci da aktivnom političkom participacijom nametne tim institucijama socijalnu odgovornost.

Uz upadljivije značajke vezane uz djelovanje ili nespособnost za nj, ne valja previdjeti ni nerazvijenost ideja o društvu i politici. U fragmentiranoj, nepredvidljivoj, kaotičnoj, pa i prijetećoj realnosti postkomunističke transformacije (koja izgleda kao sve prije negoli *tranzicija*, neki uredan prelaz k poznatom cilju, po uredno poredanim fazama¹²⁴), veći su izgledi da se tu realnost pokuša shvatiti “sređivanjem” kroz mitsku strukturu mišljenja.¹²⁵ Tako će se u postojećim napetostima vidjeti manihejski sukob dobrih i zlih snaga, a u kompleksnim društvenim problemima rezultat djelovanja određenog subjekta sa skrivenim, niskim motivima¹²⁶, koje se “prepoznaje” na osnovi stereotipâ i o njima sudi na osnovi predrasuda.

U tom se modusu javljaju i mitovi obnove slavne nacionalne prošlosti (ili pak one bliže, u kojoj je vladala socijalna

---

¹²⁴ Thomas Carothers, “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy*, Vol. 13, Issue 1, siječanj 2002., str. 6.

¹²⁵ Grażyna Skąpska, “From rights to myths”, loc. cit., str. 97.

¹²⁶ Blizak primjer imamo i u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, u kojima se privatizacija interpretira kao velika, organizirana “pljačka”. Nasuprot tome usp. Ivo Bičanić, “Vlasništvo nad ekonomskom politikom i tri ‘velika projekta’: ubrzanje rasta, dalja transformacija i uspješna integracija”, u: S. Dvornik i Ch. Solioz, (ur.), *Transformacija Hrvatske: sljedeći korak*, S. Dvornik, Zagreb, 2005. Bičanić piše: “No to nedovoljno poznavanje nije spriječilo da se u javnosti prihvate neke navodne ‘stilizirane činjenice’ (...). Dvije najpoznatije su ona o ‘pljački stoljeća’ odnosno o konspirativnoj prirodi privatizacije i transformacije, te ona o presudnoj ulozi ‘monetarizma’ i ‘Washingtonskog konsensusa’ na pretvaranje transformacijske krize u transformacijsku stagnaciju.” (str. 31)

sigurnost pod zaštitničkom državom) te “povratka u Evropu”.¹²⁷ Za vlade koje u okviru nove, demokratske konstitucije provode nužno nepopularnu ekonomsku politiku liberalizacije, privatizacije i – kako se to nešto kasnije počelo zvati – “fleksibilizacije” tržišta radne snage, za što im je potreban “čvrst demokratski mandat”¹²⁸, i taj je potonji mit, zajedno s onim o izvlačenju iz istočne Evrope (i “povratku” u srednju), pridonio strpljivosti s kojom su njihova društva podnosila ekonomske tegobe prije no što je novouspostavljena tržišna privreda ponovo počela rasti i povećavati zaposlenost.

Značajan je međutim od samog početka bio i faktor identifikacije s nacijom, i to još u vrijeme komunističkog režima. Tako poljska Solidarnost pod kraj osamdesetih već ne nastupa kao organizacija civilnog društva, nego kao općenarodni pokret. Ona nastoji u sebi obuhvatiti sve građanske grupe i organizacije, ne uvažava pluralizam i ne ističe individualna prava, nego individualizam zamjenjuje kolektivizmom.¹²⁹ Kako su komunistički režimi, nametanjem ideologijske homogenizacije, onemogućili formiranje samostalnih društvenih grupacija s različitim interesima, u trenucima prvih slobodnih pluralističkih izbora takve se grupacije ne pojavljuju ni kao nositeljice političkih zahtjeva. Stoga nije čudo što glavne partije koje se suprotstavljaju dotad vladajućim komunističkima imaju neke slične karakteristike¹³⁰ – preten-

---

¹²⁷ Grażyna Skąpska, op. cit., str. 98–99.

¹²⁸ Offe, “Capitalism...”, str. 513.

¹²⁹ Martin Krygier i Adam Czarnota, loc. cit., str. 122.

¹³⁰ Schöpflin, “End of Communism”, str. 11.

diraju na to da nastupaju u ime cijelog društva, ili, u (mnogobrojnim) slučajevima političke mobilizacije na etno-nacionalnoj osnovi, u ime nacionalne zajednice. Slijedom toga, nastoje obuhvatiti i apsorbirati sve političke, socijalne i ekonomske aktivnosti, oslanjajući se na potrebu ujedinjavanja u ime višeg cilja, kao što je suprotstavljanje dotad dominantnoj komunističkoj partiji (hotimično ili nesvjesno služeći se idejnom inercijom, jer u trenutku slobodnih izbora komunisti su samo jedna od konkurirajućih strana; k tome, čak i ako su reformirani, oni su strana hendikepirana krivicom za dotadašnji režim), ili, još uspješnije (i pogubnije), suprotstavljanje “dominantnoj naciji”. Pojavljuju se “općenacionalne” partije ili koalicije; one niti kane niti mogu zastupati interese posebnih društvenih grupa, koje još nisu ni uspostavljene, te ih ništa ne priječi u pretenziji da nastupe u ime cijele (etno-nacionalne) zajednice. U slučajevima u kojima su komunističke partije uspjevale zadobiti status “šampiona nacionalne stvari” (što god to značilo), za što je tlo bilo posebice plodno u SFR Jugoslaviji, one su (u Srbiji i Crnoj Gori), ili barem njihovi lideri (u Sloveniji i Makedoniji), uspjevale zadržati vodeće pozicije i nakon prvih relativno slobodnih i pluralističkih izbora.

Postjugoslavenske države i nacionalističke revolucije

Ako su antikomunističke “revolucije” u zemljama pod sovjetskom dominacijom bile daleko manje rezultat pobune odozdo nego implozije i odustajanja odozgo,¹³¹ u SFR Jugoslaviji otvaranje prema političkom pluralizmu i barem formalnome demokratskom konstituiranju dotadašnjih “socijalističkih republika” bila je zaista samo stvar odluke postojećih komunističkih vodstava. Ona nisu čak ni naizgled popustila pred okupljenim nezadovoljnim masama kako bi odluku prepustila izborima u višepartijskoj konkurenciji. Tokom 1989. mogla su promatrati kako se socijalistički režimi urušavaju u nizu, poput domina, bez otpora, popuštajući pred mekanim, “baršunastim” revolucijama. Pod kraj godine slocila su se i dva najtvrđa. Rušenje Berlinskog zida 9. studenoga označilo je na doslovce opipljiv način popuštanje čak i jednog od najzatvorenijih režima, DDR-a. Rušenje i brzo smaknuće Nicolae Ceaușescua mjesec i pol kasnije pokazali su što se može dogoditi onima koji se opiru.

---

¹³¹ S iznimkom Rumunjske, u kojoj je pripomogao i udar unutar vladajuće grupacije.

No prihvaćanje minimalne demokratske konstitucije političkog poretka ne znači samim time i odustajanje od vlasti, barem ne u svim konstitutivnim dijelovima Jugoslavije.

I za ono što je sačinjavalo SFR Jugoslaviju kao državu pred raspadom važe glavne značajke postkomunističkih preobrazbi u cijeloj srednjoj i istočnoj Evropi: društvo je pod komunističkim režimom – čak i kada je on bio relativno otvoren, liberaliziran i decentraliziran – bilo toliko prožeto političkom kontrolom da je kao podređen dio bez uočljivih “šavova” bilo čvrsto povezano s političkom sferom. Značajna je razlika u tome što se s jedne strane već od privredne reforme sredinom šezdesetih godina režim pokušava legitimirati i ekonomskim performansama superiornima “realnom socijalizmu”, a s druge što se režim pojavljuje u dvama “izdanjima”, kao republička (odnosno pokrajinska) i federalna razina vlasti.

Dva lica “odumiruće” vlasti

Pritom, cijelim tijekom razvoja sistema “radničkog samoupravljanja” u proizvodnji, a onda i njegovim proširivanjem na politički sistem u obliku “delegatskog sistema”, ta specifična varijanta socijalizma pod komunističkom vladavinom stratejski radi na prikriivanju zbiljskog *locusa* moći iza detaljno elaboriranog spleta institucija i procedura kontroliranog sudjelovanja stanovnikâ u odlučivanju. Nikoga doduše nije moglo zavarati preimenovanje komunističke stranke u “savez”, kojim se kanilo demonstrirati detroniziranje ko-

mandne okosnice socijalističkog režima sovjetskog tipa. Ali to što je bilo kakva naredbodavna moć te organizacije bila isključena iz formalnog sistema, a u nj su kroz radničke savjete i višestupanjski delegatski sistem uključeni svi “radni ljudi i građani”, omogućavalo je da se održava privid općeg sudjelovanja. Put i do kakve značajnije promjene mogao je pritom ostati potpuno nejasan, zakrčen šumom procedura i institucija formalnog sistema. Nezadovoljstvo se usmjerava na “državu” i “birokraciju”, od kojih se vladajuća organizacija¹³² naizgled odvojila, dok je “savez” komunista, kao stvarna mreža političke kontrole, ostajao u pozadini. To što je njegov utjecaj bio neformalan nipošto nije značilo da je slab. Zbog iznimno kompliciranoga formalnog sistema SK je kao jedina politička, k tome strogo hijerarhijska organizacija mogao osigurati prečice do efektivnih odluka, kao i kontrolirati izbor kadrova, a da istodobno ne bude izravno vidljiv kao sila koja vuče sve konce. “Država” je pak, po oficijelnoj ideologiji, trebala postupno “odumirati”, tako što se povlači pred “radničkim i društvenim samoupravljanjem”, ali se to nije odnosilo i na “vodeću ulogu” Saveza komunista.

Sličnu je funkciju imala i federalistička dioba vlasti na dvije razine, razinu federalnih jedinica i razinu savezne države. Prva se mogla pojavljivati kao bliža “radnim ljudima i

---

¹³² Politologijski je upitno nazivati takve organizacije partijama ili strankama, budući da su, sa svojim ideologijskim monopolom, totalnim integriranjem svih društvenih podsistema i pervazivnom političko-policijskom kontrolom, sve prije nego “dio” (*pars*, odakle i “partija”) ili “strana” (stranka) u takvom režimu.

građanima”, dok su nepopularne značajke mogle biti “delegirane” na razinu federacije, pogotovu s obzirom na činjenicu da su institucionalnim reformama istodobno uvedene i decentralizacija i postupna liberalizacija. No unatoč tim reformama, koje su uključivale i liberalizaciju tržišta roba i usluga, sa stanovitom poslovnom autonomijom “društvenih” poduzeća, liberalizacija nikada nije doprla do stupnja na kojem bi društvo zadobilo makar i elementarnu autonomiju i bilo emancipirano od političke kontrole. Tako se ni u slučaju jugoslavenskog “samoupravnog”, uza svu njegovu različitost od “realnog socijalizma”, nipošto ne radi o tome da je napuštanje sistema pod komunističkom dominacijom u korist političkog pluralizma i izborne demokracije otvorilo prostor nekom potisnutome društvenom potencijalu s vlastitom ekonomskom snagom, nekom tržišno organiziranom društvu i kapitalizmu *in nuce*. Ništa se novo ni ovdje nije već spremalo “u utrobi” staroga, pa su čak i “revolucije” izvedene u ime obnove starih tradicija i vrednota.

Etnifikacija politike

Ono što se međutim *jest* razvilo unutar komunističkog režima bila je gotovo potpuna *etnifikacija politike*³³³, pa *a fortiori* i cijeloga društvenog života. Ona se u zadnjim godinama

---

³³³ Srđan Vrcan, “Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997. Demokratizacija društva u okovima etnifikacije politike i nacionalizirajuće države”, u: S. Vrcan, B. Buklijaš, D. Lalić, S. Kunac, N. Bulat, D. Štrelov, *Pakiranje vlasti. Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997.*, Alineja, Zagreb, 1999., napose str. 22–25.

Jugoslavije najupadljivije očitovala u sprezi komunističkog vodstva i masovna populističkog pokreta mobiliziranog na osnovi nacionalizma, pokreta koji je u to doba bio (iznutra) nazivan “događanjem naroda” i “antibirokratskom revolucijom”, a izvana je bio na (zlu) glasu po svojem neospornom lideru Slobodanu Miloševiću, od 1986. predsjedniku komunističke stranke Srbije.

Taj prodor etno-nacionalističke mobilizacije u komunističku politiku ipak nije bio bez presedana. Još u drugoj polovini šezdesetih godina, dok se još odlučivalo bi li, i na koji način, privrednu reformu trebala pratiti i politička te dok se određivalo doseg i sadržaj decentralizacije, komunističko vodstvo Hrvatske prvi je put iskušalo oslanjanje na masovnu podršku odozdo kao sredstvo da zahtjev za veći udio republičkih vlasti u kontroli nad ekonomijom dobije veću političku težinu. Taj je pokušaj slijedio ustaljeni obrazac kojim se zaokret “partijske linije” objavljivalo na kakvu kongresu ili konferenciji Centralnoga komiteta (u ovom slučaju znamenita X. sjednica CK SKH početkom 1970.). Kao nov negativni politički simbol uveden je “unitarizam”, koji je predstavljao nastavljanje visoko centralizirane političke moći i negiranje prava na nacionalnu posebnost. Njemu nasuprot, dakako, nije pozitivno vrednovan nacionalizam ili republički partikularizam, nego je nova linija prikazana samo kao novi razvojni korak vladajuće ideologije i poretka. Prvi je put pod komunističkim režimom obznanjena borba za poseban “republički” interes umjesto dotadašnjih općih režimskih ideoloških zasada poput “vlasti radničke klase”, “bratstva i jedinstva”, “razvoja samoupravnih odnosa” i to-

me sličnih. Diskurs je formalno ostajao u granicama vladajućih konvencija, pa je i zalaganje za decentralizaciju i veću republičku kontrolu nad dobrima kao što su devizni prihodi od izvoza (uključujući i nepriznati izvoz radne snage, tj. devizne doznake radnika na “privremenom radu” u zemljama zapadne Evrope) prezentirano jezikom kakav je tada vladao – kao još dosljednije provođenje samoupravnog socijalizma i proklamirane nacionalne ravnopravnosti. Promijenio se međutim metajezik, pa je “iza” svih takvih formulacija stajalo jedno novo “mi”, jedno poimanje zajedničkog “vlasništva”¹³⁴ nad javnim dobrima, koje je prvi put uključivalo cijelu zajednicu. Unatoč svem negiranju, dakako, takva “zajednica” nije mogla biti konstituirana nikako drukčije doli na osnovi jedinog politički relevantnog razlikovanja u društvu – etno-nacionalno.¹³⁵

Takva se politička pretenzija pojavila prvi put; naime komunistička je revolucija, koliko god se efektno pozivala na svoj značaj općenarodnog oslobođenja od okupacije, imala i neskriven karakter klasne borbe, a vlast koju je uspostavila, premda je u početku uživala široku podršku, bila je evidentno u rukama zatvorene elite. Stoga se ni po čemu

---

¹³⁴ Daleko prije nego što je riječ “ownership” ušla u žargon međunarodnih pomagača postkomunističke demokratizacije kao oznaka dvojbenog nastojanja da se demokratizacija utemelji u samim društvima država u kojima je se uvodi uz pomoć izvana.

¹³⁵ O cijelom fenomenu još u vrijeme njegova događanja v. Žarko Puhovski, “Filozofija politike novog stanja”, *Praxis*, br. 3-4/1971., str. 603-614. Jedan od rijetkih politologijskih oglada, koji ujedno i ističe rijetkost znanstvenih interpretacija tih zbivanja, jest Tonči Kursar, “Prijeponi pluralizam 1971.”, *Politička misao*, vol. XLIII., 2006., br. 4, str. 143-155.

nije mogla pozivati na cijelu, nerazlikovanu, “društvenu” zajednicu. Ovog se puta “nova linija” vladajuće stranke pojavila kao predmet široke podrške, štoviše, identifikacije, a kao takva “prepoznata” je prešutno – dosljedno nacionalističkom obrascu, po kojemu je nacija zajednica po neposrednoj pripadnosti, a ne na osnovi racionalne konvergencije interesa ili diskurzivno zadobivene suglasnosti. Solidarnost s njom svakom je pojedincu/pojedinki, tj. pripadnici/pripadniku *prispisana* samom premisom po kojoj individua “proizlazi” iz tla zajednice, a ne čini s drugima zajednicu na osnovi slobodnog djelovanja i sporazumijevanja. U politici decentralizacije ljudi su masovno bili spremni vidjeti nešto što im neposredno koristi, a zahtjev za republičku kontrolu “hrvatskih” deviza doživljavali su kao nešto vlastito. U nacionalističkoj interpretaciji decentralizacija je potpuno zasjenila činjenicu da spuštanjem na republičku razinu politička dobra i dalje ostaju pod jednako nedemokratskom kontrolom; oni koji su na čelu režima “jedno” su s nama, ono što je u njihovu posjedu time je već “naše”. Decentralizacija je doživljena i prihvaćena kao potpun supstitut demokratizacije,¹³⁶ do te mjere da ta razlika nije bila ni osviještena. “Otkrivena” je formula jedinog načina na koji komunistički režim i njegovo vodstvo mogu povratiti masovnu legitimnost izgublenu nepovratnim iscrpljenjem prvobitnoga revolucionarnog poleta.

---

¹³⁶ Tu je interpretaciju, primijenjenu i na kasnije ustavne promjene, prvo formulirao Žarko Puhovski u više napisa i javnih istupanja. Usp. primjerice Ž. Puhovski, “Promjena paradigme u tranzicijskome poimanju suverenosti”, u: S. Dvornik, C. Solioz, (ur.), *Transformacija Hrvatske: sljedeći korak*, izd. S. Dvornik, Zagreb, 2005., str. 10, bilješka 4.

Signali nove političke orijentacije, premda proizašli iz miljea važeće, dakle zatvorene institucionalne politike, brzo su u široj javnosti prepoznati kao znak promjene. Osim uobičajenog, i za komunističke režime tipičnog ponavljanja, širenja i “razrađivanja” “poruka” najnovije sjednice Centralnoga komiteta niz stranačku hijerarhiju, nova je politika dočekana i kao prestanak zabrane izražavanja nacionalističkih nazora i stavova. Tako se u časopisnoj i književnoj produkciji, u medijskoj publicistici, na sportskim utakmicama i u svakodnevnom ponašanju razvio čitav niz raznovrsnih oblika izražavanja vrijednosti nacionalnoga i nacionalne pripadnosti, teorija i “teorija” o “objektivnim” čimbenicima nacionalnog identiteta, od povijesti do jezika. Hrvatski je jezik “oslobođen” politike ujednačavanja izražene Novosadskim sporazumom, premda je i dalje ostao predmetom jezičke politike, ali suprotne dotadašnjoj. Razlika spram atmosfere koja u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini vlada posljednjih dvadesetak godina bila je prije svega u tome što se tadašnji nacionalizam daleko rjeđe javno izražavao otvorenom mržnjom ili agresivnošću prema pripadnicima drugih etničkih “zajednica”,¹³⁷ uključujući i najvažnijeg “drugoga” za hrvatski nacionalizam – Srbe.

Masovna podrška komunističkom vodstvu došla je u sukob s režimskim okvirom tek kada je studentska organizacija počela djelovati kao samostalan akter i radikaliziranjem političkih zahtjeva vršiti pritisak na komunističko vodstvo kako ono ne bi ublažilo političke zahtjeve “reforme federa-

---

¹³⁷ To se nije uvijek moglo reći za svakodnevne odnose koji nisu bili tako izloženi pogledu javnosti.

cije” i deviznog režima te prihvatilo neki kompromis. Dok je Tito, koji je cijelo vrijeme bio neosporan karizmatični vođa, tolerirao, a, po svoj prilici, i taktički podržavao to oslanjanje na “masovni pokret”, onog trenutka kada je dio tog pokreta pokušao nametnuti svoju politiku, pređena je granica tolerancije, budući da je pokret izašao iz jedine dopustive uloge – masovne podrške postojećem rukovodstvu. Rukovodstvo SK Hrvatske, koje se, po vladajućoj režimskoj logici, pokazalo nesposobnim kontrolirati pokret koji je mobiliziralo,¹³⁸ prisiljeno je na ostavke, protesti su nasilno ugušeni, studentski lideri i mnogi drugi pohapšeni i kasnije osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne, a veliki broj pristasa smijenjenog rukovodstva, te onih koji su javno iznosili nacionalističke nazore, izbačen je s posla ili smijenjen sa svih rukovodećih položaja.

Decentralizacija umjesto demokratizacije

Na osnovi kasnijeg razvoja događaja može se reći da je režim bio naučio dvostruku lekciju: da je nacionalizam vrlo upotrebljiv rezervni oslonac u legitimiranju režima, ali da širenje legitimacijske osnove ne smije uključivati nikakvu neovisnu političku inicijativu odozdo. Na decentralizaciji se stoga nastavilo raditi, a upravo je tada i uveden spomenuti “delegat-ski sistem”. Redistributivne su funkcije političkog režima

---

¹³⁸ Na 21. sjednici Predsjedništva SKJ u Karadordevu u decembru 1971. Tito je to grubo formulisao: “prejašilo vas je”.

dodatno zakrivene “samoupravnim interesnim zajednicama” koje su zamijenile državne fondove, a i u ekonomsku politiku i tržišno poslovanje uvedeni su oblici “samoupravne” intervencije koja je, po proklamiranoj ideologiji, trebala voditi “prevladavanju” tržišta izravnim dogovaranjem, a u praksi je omogućila kvazioligopolne (ali politički i dalje kontrolirane) aranžmane. Republike su ustavno priznate kao “države zasnovane na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi”.¹³⁹ Federacija je pak dobila značajne konfederalne crte, koje su se sastojale u tome da su sva savezna državna tijela osim JNA bila sastavljena od republičkih i pokrajinskih predstavnika te su *politički* (premda se od njih formalno tražilo upravo da ne djeluju kao predstavnici koji zastupaju partikularne pozicije svojih federalnih jedinica)¹⁴⁰ lišeni izvornog “suvereniteta”. Za Tordova života njegov je karizmatički autoritet dominirao iznad svih razlika među dijelovima (kon)federacije, a arbitriranje među njima činilo ga je, dapače, još jačim. Nakon njegove smrti režim je, iznenađujuće, izdržao još čitavo desetljeće, ali nipošto u suglasju. Tih desetak godina održavanja režima unatoč njegovoj gotovo posvemašnjoj disfunkcionalnosti

---

¹³⁹ Ustavom SFRJ iz 1974., čl. 3, kurziv S. D. Tipično za “socijalističko” pravno normiranje, toj je odredbi dodano “i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti”, kako bi, na račun i ono malo jasnoće, bile iskazane sve svete ideološke zasade.

¹⁴⁰ Peter Radan, *The Break-up of Yugoslavia and International Law*, Routledge, London i New York, 2002., str. 209. Radan to ističe u specifičnome međunarodno-pravnom kontekstu kritike mišljenja Badinterove komisije, pa je sklon uzimati formalne norme ozbiljnije nego što su u političkoj zbilji služivale.

izvanredan je primjer preokreta u legitimiranju komunističkog režima. Upravo su u tom razdoblju sve političke razlike interpretirane kao “nacionalne”, a komunistička vodstva predstavljala su se kao zastupnici “nacionalne stvari”.

Prije nego što pogledamo kakav je kontekst taj sistem tvorio za prelaz iz komunističkog režima u demokraciju, treba se zadržati upravo na pitanju kako je to još na početku sedamdesetih godina, pa potom opet tokom osamdesetih, uspjelo tako tijesno povezivanje određene komunističke politike i nacionalizma. Tu je, prije svega, već spomenuta pojava vezana uz režime koji uskraćuju mogućnost javnog iskazivanja političkih razlika: etnička pripadnost najbolje, upravo “prirodno” (u oba smisla) izlazi u susret potrebi da se iskaže pripadnost nekoj posebnoj grupaciji koja je čovjeku bliska na neki unutrašnji, neposredan način,¹⁴¹ kao i da se odrede “drugi”. Potreba za jasnoćom i izvjesnošću projicira se na razgraničavanje između “vlastite” skupine i drugih i izražava pučkim zdravorazumskim mudrostima poput “hoćemo biti svoji na svome” ili “neka bude svatko na svojem, pa će biti mir” i sl. Na toj podlozi eventualno političko djelovanje mimo režima može se zasnivati praktički samo na etno-nacionalnoj supripadnosti, odnosno antagonizmu.¹⁴² U dr-

---

¹⁴¹ Usp. Henry E. Hale, *Explaining Ethnicity*, loc. cit.

¹⁴² “...svi su pokušaji političkoga ili društvenog djelovanja namjerni izbjeći svenazočnu kontrolu gospodujućeg ‘ideologijskog aparata države’ morali ovisiti o spontano uspostavljenoj skupini neovisnih djelatnika koja ne bi morala biti objektom ideologijskoga posredovanja ovog aparata. (...) Takvo je pripadanje u danim okolnostima bilo prije svega etničko, jer se moglo

žavama multietničkog sastava kakva je bila Jugoslavija takvo je gledište tim plauzibilnije.

Usto, ono začudo dobro korespondira s komunističkom ideologijom.¹⁴³ Naime ta ideologija izražava političku dominaciju režima nad društvom u obliku paternalističke pozicije države i nijekanja izvornosti individualnog prava na slobodu. Štoviše, ona pojedinu/pojedinca tretira kao izvedenicu iz kolektiva. Ujedno, još od Staljinova ozvaničenja odustajanja od svjetske revolucije i “izgradnji socijalizma” u jednoj zemlji (kasnije proširenoj krugom satelitskih režima), ideologija socijalističkih režima počiva i na stalnoj napetosti spram vanjskog i unutrašnjeg “neprijatelja”. Te tri ključne zasade – *paternalizam* kao zaštitnička uloga političke zajednice u odnosu na maloljetne pripadnike, *kolektivizam* kao primat pripadanja zajednici te *antagonizam* spram onih izvan zajednice, koji ne dijele odnos supripadnosti – isto su tako i ključni elementi nacionalizma. On se naime ne može svesti samo na zajednička objektivna obilježja poput tradicije, jezika, kulture i zajedničkog teritorija. Neka od njih, kao što je zajedničko porijeklo, uopće se i ne mogu činjenično potvrditi, a mnoga, poput jezika, kulture i tradicije, u najmanju su ruku isto toliko proizvod koliko i pretpostavka nacionalnog jedinstva. Presudni je moment, u klasičnoj formulaciji

---

pokazati bez očita pokazivanja (jezikom/dijalektom, imenom/prezime-
nom), te stoga nije moglo biti podložno posredovanju aparata.” Žarko Pu-
hovski, “Tišina mržnje”, u: N. Skopljanac-Brunner, A. Hodžić, B. Krištofić,
(ur.), *Mediji i rat*, Agencija Argument, Beograd, 1999., str. 56.

¹⁴³ Ibid., str. 55–56. Također, Nenad Dimitrijević, *Slučaj Jugoslavija*, Samiz-
dat B92, Beograd, 2001., str. 74 i dalje.

Ernesta Renana, *volja* da se pripada toj zajednici.¹⁴⁴ Pojedinaac kao “dijete” svoje nacije, pripadnost toj zajednici kao osnova sigurnosti i najviša dužnost, te razgraničavanje spram drugih kao izvora ugroze konstitutivni su za naciju kao političku – ma koliko “zamišljenu” – zajednicu. Bez zajedničke volje da se pripada istoj zajednici, bez svjetonazorskog stava po kojem to pripadanje ima prvorazrednu važnost u odnosu na druge društvene odnose, populacija koja i dijeli neke, pa i sve od tih značajki ne tvori naciju.

Konačno, etno-nacionalnom svrstavanju u SFR Jugoslaviji, kao i prilikom njezina raspada, snagu je davalo i potisnuto sjećanje na teška etno-politička nasilja u Drugome svjetskom ratu i neposredno nakon njega.¹⁴⁵ Režimskim potiskivanjem ono je “pošteđeno” bilo kakve prorade u obliku rasprave, historijske analize i racionalnog ovladavanja te ostavljeno mitovima i legendama o kolektivnom stradanju koje je redom veličine bilo ravno ugrožavanju cijelih etno-nacionalnih zajednica.

Zadnje desetljeće SFRJ, tj. osamdesete godine, proteklo je u održavanju statusa quo bez karizmatiskog vođe i njegova autoriteta. Vodstva republika i pokrajina zastupala su jedna prema drugima “interese” svojih federalnih jedinica, ustvari vlastitu moć kontrole nad društvenim dobrima, pred-

¹⁴⁴ Ernest Renan, *Što je nacija*, *Kulturni radnik* br. 6, 1981., Zagreb.

¹⁴⁵ Na to aludira naslov Puhovskoga “Tišina mržnje”, koja je prethodila provali govora mržnje. Također usp. D. Vojnić i Ž. Puhovski, *The economic and political dimensions of the transition*, u: Ž. Puhovski, I. Prpić, D. Vojnić, (ur.), *Politics and Economics of Transition*, Informator, Zagreb, 1993., str. 44.

stavljajući se time stanovništvu “svojih” teritorija kao zgovornici zajedničkih, nacionalnih interesa. Istodobno, kolektivno su štitila režim u kojem su imala vlast bez demokratske provjere i potvrde suglasnosti stanovništva. Tako se i moglo dogoditi da se, i bez masovnog antagonizma, u službenom diskursu rabi tipično nacionalistička retorika,¹⁴⁶ ali se istodobno krivično progone nacionalistički istupi “neovlaštenih govornika”. Također, koliko god su u toj retorici isticane suprotnosti interesa različitih federalnih jedinica, vladajućim je grupacijama bila nužna i međusobna solidarnost u održavanju režima u cjelini. Stoga je i bez Titova autoritarnog arbitriranja cijelo desetljeće prošlo u kakvom-takvom funkcioniranju sistema, premda se na federalnoj razini nijednu značajniju odluku nije moglo donijeti bez pregovaranja delegacija federalnih jedinica. Tako ni nešto što je trebalo funkcionirati kao vlada (nominalno, Savezno izvršno vijeće) uglavnom nije moglo upravljati drukčije nego privremenim mjerama.

Valja imati na umu da su osamdesete godine bile vrijeme ekonomskog pogoršanja uz sve veći teret inozemne zaduženosti, nekoliko valova visoke inflacije, učestale nestašice čak i osnovnih potrošnih dobara itd. Kako je jugoslavenski režim bio legitimacijski osjetljiviji na značaj ekonomskih

---

¹⁴⁶ Samo kao primjer, u knjizi Dušana Dragosavca *Aktualni aspekti nacionalnog pitanja u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1984., u kontekstu tadašnjih rasprava o “nacionalnim ekonomijama”, izriče se stav kako komunisti smatraju da se naciji ni u čemu ne smije ograničavati, te su time opravdane i “nacionalne ekonomije” kao, ustvari, isključive domene utjecaja političkih rukovodstava federalnih jedinica.

performansi i materijalnog standarda života nego “tvrđi” realni socijalizam, jer se upravo time, između ostaloga, i nastojao distingvirati od “realnog socijalizma” pod sovjetskom dominacijom, cijeli je sistem tokom tih desetak godina održavan u labilnoj ravnoteži na rubu krize.

Narod umjesto demosa

Kriza međutim – koliko god su je mediji i ekonomisti proglašavali na ekonomskom polju – nije nastupila zbog inflacije, pada proizvodnje ili nestašica, nego zbog toga što je jedan “igrač” narušio labilnu političku ravnotežu. Riječ je, dakako, o srbijanskome političkom vodstvu sa Slobodanom Miloševićem na čelu. Najkraće formulirano, politika koju je personificirao Milošević oslanjala se na masovnu mobilizaciju na osnovi srpskog nacionalizma, po čemu je predstavljala svojevrsnu reprizu hrvatskoga “masovnog pokreta” iz 1970./1971., ili možda – iscijedimo li još koju kap iz te metafore – premijeru nakon abortirane generalne probe. Krupne razlike između tih dvaju događaja neposredno su vidljive: masovna se podrška u Hrvatskoj 1970./1971. rjeđe manifestirala na velikim mitinzima, i uvijek je izražavana samo kao podrška komunističkom vodstvu (čak i kada je, kao u slučaju studentskog štrajka, nastojala radikalizirati njegovu poziciju), a ne kao izravna agresivna prijetnja protivnicima. Drugo, s tim povezano, iznad karizmatičnog vođe srpskoga nacionalističkog pokreta krajem osamdesetih više nije bilo nikakvog višeg autoriteta; Tito je bio mrtav, a savezna držav-

na i politička tijela kao autoritet neovisan o konsenzusu federalnih jedinica jednostavno nisu postojala.¹⁴⁷

No, koliko god to zvučalo blasfemično svima koji se s nostalgijom sjećaju “hrvatskog proljeća” i vjeruju u roman-siranu legendu o tom događaju kao prvom, ugušenom pro-plamsaju demokratizacije i pluralizma, formalno je riječ o istovrsnom zbivanju, legitimiranju nedemokratske vladavi-ne komunističke elite podrškom masovnog, nacionalistički mobiliziranog pokreta. Štoviše, evolucija srpskog naciona-lizma u međuvremenu je dovela i do još jedne podudarnosti. Dok se – koliko se to bez istraživanja dalo osjetiti – tipičan obrazac srpskog nacionalizma dugo prepoznavao po zane-marivanju i ignoriranju nacionalnih razlika unutar Jugosla-vije, nasuprot hrvatskome, slovenskome i drugima, koji su se sastojali u njegovanju i isticanju razlika te visokom vred-novanju zasebnih decentraliziranih domena, i dominantni obrazac srpskog nacionalizma evoluirao je tokom osamde-setih prema ovom potonjem, “manjinskom” obliku. Dva su problemska područja u tome odigrala ključnu ulogu: Kosovo te ustavni položaj Srbije i autonomnih pokrajina.

U odnosu na Kosovo, značajnija od zahtjeva za status republike bila je situacija tamošnje srpske i crnogorske ma-njine. Mediji u Srbiji kontinuirano su izvještavali o pritisci-

---

¹⁴⁷ Iznimka je, kao jedina funkcionalna institucija na saveznoj razini, bila JNA. Ona međutim nije bila instancija političkog autoriteta. JNA se tek kasnije izravno umiješala u politička zbivanja, a k tome ne bi bilo vjerojat-no da se nade nasuprot Miloševićevoj politici, koja je sve vrijeme strategij-ski proklamirala borbu za očuvanje Jugoslavije, čak i kada je postupala potpuno suprotno.

ma kojima su ti ljudi izloženi (nikada ih međutim ne označavajući kao manjinu), o disperzivnim aktima nasilja, simboličkim aktima agresije poput oštećivanja grobova ili vjerskih objekata i simbola, povremenim silovanjima itd. Fokus je također bio i na stalnom iseljavanju nealbana te na promjeni etničkog sastava pokrajine, u kojoj su Albanci ionako već imali visok udio. Ovdje se, dakako, ne može ulaziti u pitanje koliko su ti prikazi situacije bili činjenično potkrijepljeni i akuratni, ali takvi se pritisci i iseljavanje kao njihova posljedica sigurno ne mogu isključiti. Ono što je međutim karakteristično za njihovo političko situiranje jest *kolektivizacija*, kako stradanja tako i agresije. Premda u tadašnjemu medijskom diskursu nije još bilo prostora za otvoreni govor mržnje, ukupna je implicitna poruka sugerirala da se pritisci na Srbe i Crnogorce vrše s prešutnim ili aktivnim pristankom albanske etničke većine, a pokrajinske ih vlasti toleriraju. Također, stradanje nije bilo samo stradanje konkretnih pojedinaca i obitelji, nego nešto čime je viktimizirana cijela srpska nacionalna zajednica. Tome je pridonosila i simbolička uloga pripisana kako prisutnosti samog stanovništva srpske etničke pripadnosti tako i vjerskim objektima kao potvrđi povijesne veze srpske nacije i Kosova, njene “količevke”. Kako je bilo rečeno u jednoj medijskoj polemici iz vremena dok se još kako-tako javno raspravljalo, iseljavanje Srba potihlo je “prevedeno” u iseljavanje *srpstva*.

Drugi je ključni doprinos tom preoblikovanju nacionalističkog stava iz većinskoga u manjinski obrazac bio ustavni položaj Srbije. Autonomne pokrajine bile su u njezinu “sastavu”, ali su istodobno bile neovisno predstavljene u svim

federalnim tijelima, a njihovi predstavnici nisu imali nikakvu obavezu koordiniranja svojeg djelovanja s predstavnicima Srbije. Štoviše, u Skupštini Socijalističke Republike Srbije djelovale su delegacije pokrajina, a da Srbija sa svoje strane nije imala nikakva udjela u pokrajinskim “predstavničkim” tijelima. Tako se Srbiju i kao formalnu političku zajednicu moglo prikazati kao žrtvu političkih aranžmana čija je svrha bila njeno slabljenje. I opet, ne može se zanijekati da je takav ustavni aranžman bio nekonzistentan rezultat pokušaja da se u strategiji decentralizacije umjesto demokratizacije svakome nešto dodijeli, ostavljajući neriješenim pitanje po čemu se razlikuju federalne jedinice republike i pokrajine i kakav je njihov pravni odnos. Kao i u prethodnoj točki međutim, to politički nije bilo značajno kao ustavno-pravno pitanje, nego kao okosnica mobilizacije nacionalističkog pokreta podrške Miloševićevu vodstvu.

Tako je stvorena osnova za masovni osjećaj frustracije postojećim režimom i spremnost da se slijedi jakog vođu koji će odlučnim akcijama prokrčiti put kroz nelegitimne institucije koje ne nude regularan put do “rješenja” – djelomice stoga što je “problem” bio postavljen na način koji i nema racionalnog rješenja, kao priznanje kolektivnog identiteta, dijelom pak zato što jugoslavenski ustavni sistem nije bio ni zamišljen tako da pruži funkcionalne institucionalne mehanizme za promjene.

Poznato je kako je taj pokret korišten za smjene vodstava u federalnim jedinicama u kojima se moglo računati na masovniju srpsku etno-nacionalističku mobilizaciju, tj. u Vojvodini i Crnoj Gori. U eksplicitnoj retorici u tim je akcijama

korištena identifikacija pokreta ne kao etničkoga (premda je to činilo glavnu okosnicu okupljanja), nego kao “antibirokratske revolucije”. Tako je iskorišten legitimacijski deficit od kojega su sve institucije režima kronično patile, a da kao alternativa nije odabrana demokratska, nego populistička “opcija”. Budući da ionako nisu imala demokratsku legitimaciju, ta vodstva nisu protiv ulične mase imala nikakvo protusredstvo osim policijske sile, koju su jednokratno (u prvom pokušaju rušenja crnogorskog rukovodstva) pokušale upotrebiti, ali za koju je bilo očevidno da nije dostatna kao sredstvo održavanja vlasti. Ulična, ali politički organizirana i dirigirana masa pritom je nastupala kao “narod”, a da nije ničim morala dokazati svoju većinsku reprezentativnost – naprosto jer nikakvog drugog organiziranog javnog djelovanja odozdo nije bilo. Za razliku od masovnog iskazivanja nezadovoljstva u Poljskoj, DDR-u, Čehoslovačkoj ili Mađarskoj, gdje se u ime nezadovoljne mase diskreditiranim vlastima suprotstavila šačica civilnih aktera, ovdje je masa već bila oblikovana i nacionalistički usmjerena prihvaćenim autoritarnim vodstvom.

(Re)aktivni nacionalizam

Miloševićeva politika oslanjanja na masovni nacionalistički pokret izazvala je krizu cijelog poretka SFRJ, ali ne, kako se ta nedavna prošlost gotovo unisono interpretira u drugim postjugoslavenskim zemljama, zbog toga što je uistinu prijetila da se poput lavine sruši i na ostale dijelove federacije.

Za to nikada nisu postojale etno-nacionalne pretpostavke, a za druge metode, uključujući vojnu silu, bit će potrebne još mnoge promjene. Ona se ostalim komunističkim “elitama” na vlasti pojavila kao prijetnja zbog toga što je Miloševićev režim stvaranjem novog oslonca iskočio iz općeg “pakta” o međusobnoj podršci protiv mogućega masovnog nezadovoljstva uslijed ekonomskog lošeg stanja. On je stvorio legitimacijsku osnovu neovisnu o vodstvima ostalih republika, čime je poremećena i njihova međusobna labilna ravnoteža. Iz tog su stanja – osim statusa quo, na koji se nitko nije mogao sa sigurnošću osloniti – postojala samo dva izlaza: primijeniti istu metodu (populističke nacionalističke legitimacije), ili cijeli sistem zamijeniti demokratskim.

U korist ovog potonjega javno su izneseni i prijedlozi i upozorenja na opasnosti od zadržavanja demokratizacije unutar granica etnificiranih federalnih jedinica. Činilo je to tokom 1989., praktički jedino, Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu, prva neovisna građanska organizacija posvećena političkim pitanjima.¹⁴⁸ Glas tog udruženja, koje nije raspolagalo resursima ni za kakvu kampanju, nego je djelovalo javnim istupanjem svojih članica i članova te putem javnih tribina i saopćenja, brzo su zaglušile nove partije u osnivanju, koje su se mahom bile prilagodile dominantnome nacionalističkom stavu. No čini se da je tada – sudeći čak i po komentarima liberalno i demokratski orijen-

---

¹⁴⁸ Nažalost, premda sam u radu UJDI-ja sudjelovao od osnivanja, ne raspolazem sačuvanom dokumentacijom.

tiranih novinara, aktivista ili naprosto građana i građanki – vladalo gotovo opće uvjerenje da je temeljno demokratsko načelo “jedan čovjek – jedan glas” puko sredstvo kojim bi Milošević zadobio vlast u cijeloj Jugoslaviji i da ga zbog toga treba odbaciti kao metodu uređivanja federalnih državnih institucija. To odustajanje od temeljnoga demokratskog načela, dakle od same demokracije, u ime jedne površne i očevidno na strahu, a ne na racionalnoj analizi zasnovane političke procjene, govori o dubini etnifikacije političkog prostora više od protivljenja nacionalistički orijentiranih aktera.¹⁴⁹

Ali ti stavovi nisu ionako bili ni od kakvog značenja, budući da nijednom vodstvu nijedne od federalnih jedinica nije bilo u interesu da se tijelima savezne države dade demokratski legitimitet, jer bi to moglo ograničiti i njihovu moć. S druge strane, upravo je uspon Miloševićeve masovne politike pružao dobrodošao povod za nacionalističku mobilizaciju u Sloveniji i Hrvatskoj. Nove, nacionalističke partije u toj su “prijetnji” nalazile dobrodošlu sliku neprijatelja, dakle potvrdu onog antagonističkog elementa ideologije po kojem je kolektivna nacionalna identifikacija nužna radi obrane od vanjskih ugroza. Tako se iz spomenutih dviju mogućnosti rodila treća, kombinirana: demokratizacija (ograničena na izborni minimum), ali samo unutar nacionalnih granica. U njoj su novonastale partije dobile priliku da se

---

¹⁴⁹ O različitim koncepcijama uređenja federacije kao izrazima različitih političkih interesa usp. M. Kasapović, “Strukturalna i dinamička obilježja političkog prostora i izbori”, u: I. Grešić, M. Kasapović, I. Šiber, N. Zakošek, *Hrvatska u izborima '90.*, Naprijed, Zagreb, 1991., str. 17 i dalje.

predstave kao braniteljice “nacionalne stvari”, odlučnije od komunista, koji im na tom terenu nisu mogli uvjerljivo konkurirati. Oni su u Hrvatskoj bili još dodatno hendikepirani sjećanjem na to da su na svoju poziciju došli nakon uklanjanja vođa “hrvatskog proljeća”.

Izbori održani 1990. potvrdili su u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji primat etno-nacionalističkog opredjeljivanja. U Hrvatskoj je pobijedila partija koja je svoj “profil” na najjednostavniji način vezala uz hrvatstvo, bez ikakvih posebnih političkih atributa, čak i bez oznake partija/stranka u svojem nazivu – Hrvatska demokratska zajednica.¹⁵⁰ I njena glavna izborna parola “Naše ime je naš program” svjedoči da se radi o potpuno elementarnom opredjeljenju. Analize nakon izbora potvrdile su da je dominantna polarizacijska linija po kojoj su se birači opredjeljivali bila upravo ona “tradicionalna”, koja se odnosi na pozicioniranje nacionalne države.¹⁵¹ Istodobno, ustanovljeno je da se “biračko tijelo nije profiliralo s obzirom na konkretnu strukturu interesa koja bi proizlazila iz konkretnih društvenih uvjeta (...), već

---

¹⁵⁰ Ne treba zaboraviti da je u prvoj najavi osnivanja HDZ-a na sastanku inicijativnog odbora u zagrebačkom Klubu književnika u januaru 1989. objavljeno ime buduće partije koje je imalo više vojnički prizvuk: “Hrvatski demokratski zbor”.

¹⁵¹ Nenad Zakošek, “Polarizacijske strukture, obrasci političkih uvjerenja i hrvatski izbori 1990”, u: *Hrvatska u izborima '90*, loc. cit., str. 182: “Analiza je pokazala da dominantan utjecaj ima tradicionalna polarizacijska linija, koja na dvostrukoj osi periferija-centar suprotstavlja a) hrvatsko-autonomističke i jugoslavensko-integralističke kao i b) hrvatsko-integralističke i srpsko-autonomističke (odnosno općenitije regionalističke) političke procese i interese.”

da je prije reagiralo s obzirom na svoju nacionalnu pripadnost i viđenje 'svojeg nacionalnog interesa'.¹⁵²

Rezultati prvih kompetitivnih izbora u Bosni i Hercegovini to su potvrdili još očevidnije, budući da su u toj multietničnoj zemlji postoci koje su osvojile glavne nacionalističke partije približno odgovarali postotnim udjelima odgovarajućih etničkih grupacija u stanovništvu Bosne i Hercegovine. U Srbiji je pak premoćna pobjeda Slobodana Miloševića na predsjedničkim, a njegove partije na parlamentarnim izborima pokazala da je etno-nacionalistička identifikacija bila jača i od posvuda proširenog odbacivanja bivših komunističkih stranaka.¹⁵³ Na taj se način i ovdje očituje spoznaja iz različitih postkomunističkih promjena, da je umjesto društvenih, autonomno formiranih interesa, osnova političke mobilizacije primordijalna "pripadnost" etnički definiranoj zajednici.¹⁵⁴ Štoviše, i u ostalim postkomunističkim zemljama režim je lakše padao ako se nije radilo o dobro etabliranoj nacionalnoj državi (DDR, Čehoslovačka).¹⁵⁵

¹⁵² Ivan Šiber, "Nacionalna, vrijednosna i ideologijska uvjetovanost stranačkog izbora", u: *Hrvatska u izborima '90*, loc. cit., str. 127.

¹⁵³ U slučaju stranačkog lidera, to važi i za po mnogo čemu različitu Sloveniju: premda njegova stranka nije pobijedila, komunistički lider Milan Kučan dobio je predsjedničke izbore, i to na istoj osnovi, kao pobornik "nacionalne stvari".

¹⁵⁴ "Sve dok ne postoje ekonomski temelji za genuino građansko društvo, masovna je politička mobilizacija stanovništva moguća jedino na nacionalističkoj ili fundamentalističkoj osnovi." Jadwiga Staniskis, "Dilemmata der Demokratie in Osteuropa", u: R. Deppe et al., (ur.), *Demokratischer Umbbruch in Osteuropa*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 1991., str. 326; citirano kod Clausa Offea, "Capitalism by democratic design", loc. cit., str. 511.

¹⁵⁵ Elster, Offe, Preuss, *Institutional Design in Post-communist Societies*, loc. cit., str 56-57: "Očevidno, postoji međusobna ovisnost između pada režima i raspada zemlje."

Demokratski nacionalizam?

Opetovano ukazivanje na nacionalističku osnovu političke podrške koju su stari ili novi vođe i partije uspjeli mobilizirati ne govori svima još sasvim jednoznačno o karakteru tog političkog okupljanja. U literaturi o postjugoslavenskoj transformaciji postoje i gledišta po kojima je i nacionalizam izraz novog formiranja političke zajednice, koje omogućuje njeno demokratsko konstituiranje.¹⁵⁶ U raspadu država i društava koji izlaze iz komunističkog režima nacija je svojevrsan nadomjesni “fundamentalni izvor autoriteta”¹⁵⁷. Već po postanju, nacija je “proizvod” moderne epohe; njen je nastanak povezan već s apsolutnom monarhijom, odnosno s centraliziranom administrativnom državom, a u revolucionarnom obratu ona postaje izvor suverenosti. “Narod” postaje nacijom kada, rusooovski govoreći, uspostavlja opću volju i jedno novo, moralno kolektivno tijelo – “Upravo na tom mjestu ‘narod’ postaje ‘nacija.’”¹⁵⁸ Stoga “nacionalizam nije ideološki otklon od modernosti, već, naprotiv, distinktivno moderna teorija države i političkog autoriteta”; nacija je “postala medij kojim se politička vlast prenijela na cijelu populaciju i u tom je smislu ona *suštinski demokratska*”¹⁵⁹. Nadalje, ona nije puki proizvod socijalne konstrukcije, jer “Da bi naci-

---

¹⁵⁶ Usp. Davorka Matić, “Je li nacionalizam stvarno toliko loš: slučaj Hrvatske”, u: Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, (ur.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, Alineja, Zagreb, 2006.

¹⁵⁷ Ibid., str. 269; citat Davida Millera iz *On Nationality*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

¹⁵⁸ D. Matić, *ibid.*, str. 270.

¹⁵⁹ Ibid., str. 272, kurziv S. D.

onalni pokret bio uspješan, on se mora obraćati *već postojećim zajednicama*¹⁶⁰. Štoviše, nacija je integralni dio razvoja u kojem je izborna i liberalna demokracija: po M. Mannu, naciju su “iznjedrili demokratski ideali toga povijesnog razdoblja koje i danas visoko cijenimo”¹⁶¹.

Nije sporno da su nacionalne države konstituirane kao (nadomjesne – državno posredovane¹⁶²) zajednice objedinjene jedinstvenim državnim institucionalnim okvirom i podređene jedinstvenome pravnom sistemu. Iz lokalnih zajednica, djelovanjem kako tržišta tako i jedinstvene uprave i pravne regulacije, uspostavljeno je moderno građansko društvo, javnost kao polje komuniciranja i tvorbe političke volje. To se jedinstvo integriranog društva i države kao njegove političke organizacije uobičajeno naziva nacijom. To međutim ništa ne govori o tome *po čemu* se ljudi “prepoznaju” kao pripadnici iste zajednice. Neke su države bile “pripremljene” kulturnom mobilizacijom, ideologiziranjem zajedničkog porijekla i integracijom različitih regija, druge su na osnovi vladavine na teritoriju s etnički i kulturno heterogenim zajednicama djelovale “nacionalizirajuće”, tj. posredstvom državnih i javnih institucija – općeg obrazovanja, državne uprave, opće vojne obaveze za muškarce itd. – homogenizirale jezik, nametale obrasce ponašanja koji prevladavaju inkom-

---

¹⁶⁰ Ibid., str. 273, kurziv S. D.

¹⁶¹ Cit. u D. Matić, *ibid.*, str 273; izvorno M. Mann, “A Political Theory of Nationalism and Its Excesses”, u: Sukumar Periwal, (ur.), *Notions of Nationalism*, Central European University Press, Budimpešta/London, 1995.

¹⁶² Ž. Puhovski, *Interes i zajednica*, loc. cit.

patibilnost lokalnih običaja itd.¹⁶³ To da moderna država, čak i kada/ako (još) nije demokratska, pretpostavlja ili postavlja sebi nasuprot integrirano i do neke mjere kulturno homogenizirano društvo kao “naciju” jest povijesna činjenica, ali u naravi te integracije ne mora biti ničega demokratskoga.¹⁶⁴

Nije to pitanje realnosti zajedništva, nego njegove osnove: barem donekle interesno-racionalnog povezivanja na osnovi individualne slobode i jednakosti (koja, bez zavaravanja, djeluje kao regulativni princip, premda nije u potpunosti ozbiljena), ili regresije u zajedništvo kao kolektivizam, jer u nedovršenoj modernizaciji, uz industrijalizaciju i urbanizaciju, ipak još nije došlo i do individualne emancipacije, kao ni do emancipacije društva od pripisanoga primordijalnog zajedništva. U zajednicama po pripisanoj pripadnosti ni individualna sloboda ni jednakost nisu priznate kao ishodišta koja političkom poretku određuju granice, a nisu mu na raspolaganju. Kao što je u društvima nacionalističkih revolucija pokazala sistematska etnička diskriminacija, a o nasilju da i ne govorimo, na pitanje je li nacionalizam stvarno toliko loš odgovor je, nažalost, potvrđan.

---

¹⁶³ Lijep primjer daje Ivan Illich u *Vom Recht auf Gemeinheit* (prijevod G. Ernjakovića, *Pravo na zajedništvo*, Rad /edicija “Pečat”/, Beograd, 1985., str. 39). On povlači paralelu između molbe Kristofora Kolumba kraljici Isabeli da mu odobri potporu u otkrivanju novog puta za prekomorska osvajanja i prijedloga gramatičkog normiranja kastiljanskog jezika kao obaveznog jezika za cijelu Španjolsku, koji prikazuje kao prijedlog “osvajajući Granade” da “osvoji novo carstvo u sopstvenoj zemlji”.

¹⁶⁴ Usp. sličnu kritičku diskusiju teze o intrinzičnoj povezanosti demokracije i nacionalizma u Vesna Pusić, *Demokracije i diktature*, Durieux, Zagreb, 1999., str. 71 i dalje.

Defektne demokracije s nacionalističkom legitimacijom

Upravo zahvaljujući takvom zajedništvu kao legitimacijskoj osnovi, formalno demokratske vlasti uspostavljene nakon prvih kompetitivnih izbora imaju značajke koje se ne mogu svesti samo na liberalnu demokraciju. Kao ni u drugim zemljama koje su doživjele i preživjele imploziju komunističkih režima, ni u postjugoslavenskim zemljama demokraciju nisu izborile neovisne i snažne društvene grupe koje mogu djelovati kao protuteža državnoj strukturi, s formiranim interesima koji djeluju “transformativno”, tj. usmjeravaju političke promjene i tvore osnovu političkom pluralizmu koji se izražava posredstvom različitih partija. Kako postkomunistički prevrati ne donose na političku scenu socio-ekonomski sistem koji bi bio već neovisno formiran, s odgovarajućim nosiocima transformativnih interesa i konkurirajućim “projektima” novog poretka, može se govoriti o svojevrsnome praznom prostoru (koji se na formalnom planu popunjava više-manje ideologiziranim preuzimanjem modela razvijenih demokracija), ali i o djelovanju tradicija specifičnih za svako društvo.¹⁶⁵ U slučaju Jugoslavije taj je prostor bio predodređen visokim stupnjem decentralizacije

---

¹⁶⁵ “...ako se čini da nova konstrukcija započinje apstraktnim shvaćanjem demokracije i tržišne privrede, posve je logično da će novo konstituirani politički prostor ispuniti tradicionalne – osobito nacionalističke – vrijednosti.” Ž. Puhovski, “The Wizard of Oz unveiled”, loc. cit., str. 18 (moj prijevod).

Takoder J. Elster, C. Offe, U. Preuss, *Institutional Design in Post-Communist Societies*, str. 50.

na formalnome institucionalnom planu, nikada ostvarenom društvenom integracijom te nacionalističkom politikom kako u institucionalnom konstituiranju federalnih jedinica tako i na neformalnom planu političke mobilizacije podrške takmacima za postkomunističku vlast. Stoga se, premda je raspad Jugoslavije bio dramatičan i krvav, o Jugoslaviji moglo govoriti kao o već bivšoj (ako uopće i dovršenoj) državi i mnogo prije toga.

U tom su kontekstu izborni pobjednici djelovali kao da nisu dobili samo većinsku podršku u okviru pluralističke konkurencije nego i *plebiscitarnu*¹⁶⁶ podršku koja ih legitimira kao potpune gospodare političkih zajednica. Brojke o izbornim rezultatima tu su od drugorazrednog značaja; bitno je što politički kontekst koji obilježava kolektivistička politika pogoduje jakoj ulozi vođe i izrazito dominantnoj organizaciji/partiji, koja – čak i kada ne dobije apsolutnu većinsku podršku – može pretendirati na predstavljanje cijele nacionalne zajednice i u drugi plan potiskivati podjele što ih izražava formalna prisutnost opozicije. Na taj su način nastale strukture kojima odgovaraju paradoksalne oznake poput “pluralističkog monizma”, “pluralizma u singularu” i sl.¹⁶⁷

---

¹⁶⁶ Eugen Pusić, “Pogovor”, u: *Hrvatska u izborima '90*, loc. cit., str. 249. Neosnovano pozivanje na plebiscitarnu podršku F. Tuđmanu na predsjedničkim izborima 1997. kritički komentira Srđan Vrcan, “Izbori 1995. i 1997. Od vladavine uz isfabricirani pristanak većine ka vladavini bez pristanka većine”, u: *Pakiranje vlasti. Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997.*, str. 95–96.

¹⁶⁷ Usp. prilog diskusiji Jovice Trkulje u zborniku *Slaba društva i nevolje pluralizmom*, ur. S. Dvornik i V. Horvat, Heinrich Böll Stiftung, Zagreb, 2005., str. 67.

Bosna i Hercegovina pritom je, dakako, bila osebujan slučaj, jer su se u njoj u jedinstvenome formalnom državnom okviru suočile tri virtualne zajednice, predstavljene odgovarajućim partijama od kojih je svaka ne samo pretendirala na ulogu jedine legitimne predstavnice odgovarajuće etno-nacionalne grupacije nego je tu ulogu na slobodnim izborima i potvrdila.¹⁶⁸ Svoj kvaziplebiscitarni legitimitet nijedna, dakako, nije mogla pretvoriti u potpunu dominaciju nad cijelom državom i društvom, a “usluga” ratnog komadanja teritorija i društvenog života (tradicijski slabo osjetljivog na etničke podjele) – združenim zalaganjem susjednih zemalja, domaćih nacionalističkih organizacija i tzv. međunarodne zajednice – još nije bila obavljena. Premda su tri “nacionalne” partije u početku vladale koalicijski, podjela oko pitanja osamostaljenja države, u kojoj su stavovi polarizirani na liniji Srbi-nesrbi, pokazala je kako u etnički podijeljenom društvu demokratske tehnike odlučivanja poput referenduma (kao, uostalom, ni sami izbori) ne pomažu protiv pogubne kombinacije etničke podjele i nasilne politike.¹⁶⁹ Rat koji su pokre-

¹⁶⁸ Vesna Pešić u poglavlju “Rat za nacionalne države” (*Srpska strana rata*, 2. izdanje, Samizdat B92, Beograd, 2002.) interpretira masovno glasanje za dominantno nacionalističke partije kao svojevrsnu “dilemu zatvorenika”. Glasajući za “svoje” ne samo iz nacionalističkih sentimentata nego i iz straha da će to učiniti i oni drugi, birači Bosne i Hercegovine potvrdili su zaključak spomenute “dileme”: tamo gdje nema suradnje svi istodobno biraju ukupno najnepovoljnije rješenje.

¹⁶⁹ Rječit je primjer anegdota kojom Charles Ingrao, inicijator i voditelj projekta “inicijative znanstvenika”, otvara uvod u knjigu *Confronting the Yugoslav Controversies*, Charles Ingrao i Thomas A. Emmert, (ur.), Purdue University Press, 2009.: uoči gostovanja na Univerzitetu Cambridge krajem osamdesetih, bio je najavio svojem domaćinu i prijatelju pitanje o mogućem rješenju “noćne more” koja je vladala Sjevernom Irskom. U razgovoru nakon

nule Srbija, JNA i srpske nacionalističke (ubrzio i paravojne) organizacije u BiH, a u jednom su razdoblju u njemu kao napadači sudjelovale i hrvatske trupe kako iz Hrvatske tako i iz BiH, učinio je na više godina bespredmetnom svaku analizu političke i socijalno-ekonomske transformacije Bosne i Hercegovine.

U Srbiji je neupitna dominacija SPS-a s Miloševićem na čelu, uz slabost društvenih aktera, prouzročila blokiranje transformacije.¹⁷⁰ Režimu nije bila ni potrebna privatizacija, budući da je imao punu kontrolu nad svim društvenim resursima. S obzirom na slabost opozicije i na to da mu je ona u početku nastojala konkurirati ponajviše u stupnju nacionalizma, dakle “igrati na njegovu terenu”, nije izgledalo da za autoritarnu vladavinu i u formalno pluralističkom i demokratskom poretku ima važnijih prepreka. Ipak, treba uočiti da demonstracije koje je 9. marta 1991. u Beogradu pokrenuo opozicijski Srpski pokret obnove, a koje su prerasle u mnogo širi izraz nezadovoljstva, pokazuju kako su u dijelu društva oče-

---

njegova dolaska, prijatelj mu je odgovorio jednostavno i porazno: “To je to. Rješenja *nema*.” (str. 1) Dakako, takve konstatacije – ne sporeći njihovu utemeljenost – važe uvijek pod pretpostavkom određenih, danih okolnosti, koje nisu nepromjenjive, pa tako ni same poražavajuće istine nisu nikada definitivne. Važno je međutim uočiti kako demokratsko preuređenje postkomunističkoga političkog poretka ne samo da ne nadolazi kao nešto prirodno i nužno nego u određenim okolnostima može čak i pospješiti destruktivne sukobe.

¹⁷⁰ Mladen Lazić, *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd, 2005., poglavlje “Civilno društvo i vrednosne orijentacije u Srbiji”, str. 104–105, povezano s “liberalnim deficitom” na planu vrijednosnih orijentacija. Također i sljedeće poglavlje, “Postsocijalistička transformacija u Srbiji: prepreke koje uvek iznova niču”, str. 122 i dalje.

kivanja od demokratizacije bila znatno viša, kao i spremnost na političko djelovanje izvan institucionalnog okvira očevidno defektne demokracije. To će se u više navrata ponovo manifestirati u protivljenju ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, te kasnije na Kosovu, kao i u odbijanju krivotvorenja rezultata lokalnih izbora 1996.

Premda je transformacija formalno blokirana, Milošević režim nije bio ni totalitaran ni posttotalitaran. Osim partijskog pluralizma, općeg prava glasa i redovitih izbora postojali su i neovisni mediji, kao i sloboda udruživanja¹⁷¹. No mogućnost da se iz jednog centra moći kontroliraju sve grane vlasti, pa time efektivno eliminira njihova međusobna horizontalna odgovornost, odnosno sistemske provjere i protuteže, činila je tu formalnu demokraciju veoma defektnom, najbližom delegativnom tipu, u kojem ni sudstvo ni parlament ne kontroliraju izvršnu vlast, koju najčešće vodi karizmatičan predsjednik.¹⁷² Nadalje, upotreba nasilja, koje je, po svojoj prilici, uključivalo i naručena ubojstva političkih protivnika i neovisnih novinara, dovodi u pitanje svrstavanje tog režima u okvire makar i defektne demokracije te sugerira da je ipak barem u određenom razdoblju bila riječ o autoritarnom režimu.¹⁷³ Privatizacija je bila zaustavljena, ali

---

¹⁷¹ Premda je – indikativno za odnos spram prava u postjugoslavenskim zemljama – Zakon o udruženjima koji to i formalno garantira donesen tek 22. 7. 2009., nakon desetak godina priprema i angažmana široke koalicije organizacija civilnog društva.

¹⁷² Usp. Wolfgang Merkel, “Embedded and Defective Democracies”, *Democratization*, Vol. 11, No. 5, prosinac 2004., str. 50.

¹⁷³ Tako ga bez ikakvih dvojbi svrstava Slobodan Antić u poglavlju “Politički sistem i elite u Srbiji pre i posle 5. oktobra”, 2000., u: D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati i V. Pavićević, (ur.), *Između autoritarizma i demokratije*, I. knjiga, *Institucionalni okvir*, CEDET, Beograd, 2002., str. 119 i dalje.

su za najviše funkcionare režima postojale mnoge mogućnosti konverzije političke moći u ekonomsku korist, štoviše, u kapital.¹⁷⁴ Blokiranje transformacije nije značilo da su sistemske promjene zamrznute,¹⁷⁵ nego da se uvođenje potpuno tržišne privrede odgađa kako bi pripadnici vladajuće grupe svoj politički položaj što potpunije ekonomski iskoristili.¹⁷⁶

Potrebnu autonomiju režim je osigurao i time što je, još i prije prvih višepartijskih izbora, 28. septembra 1990. donesen novi Ustav Srbije, kojim je ta republika proglašena neovisnom državom. Njene su vlasti ovlaštene ne primjenjivati savezne propise koji nisu u interesu Srbije, što je naizgled bila apsurdna odredba ako je Srbija već bila neovisna država. Ona je međutim jednom neobičnom formulacijom¹⁷⁷ istodobno zadržala i svoju poziciju u jugoslavenskoj federaciji, zadržavajući mogućnost utjecaja na političke odluke i gradeći savezništvo s vrhom JNA, koja je bila ostala izvan svake civilne kontrole. Tim je savezom agresivna naciona-

---

¹⁷⁴ M. Lazić, *Promene i otpori*, loc. cit., str. 122 i dalje. S. Antonić, op. cit., str. 121–122; Antonić na to primjenjuje oznaku “politički kapitalizam”.

¹⁷⁵ Lazić, *ibid.*, str. 122.

¹⁷⁶ To se uklapa u upozorenje Thomasa Carothersa u “Western Civil Society Aid to Eastern Europe and the Former Soviet Union”, *European Constitutional Review* 55/1999, str 56. Ne samo da “tranzicija” nije brz i jednosmjernan proces; reforme često blokiraju sami akteri, i to ne gubitnici, nego upravo oni koji su na dobitku u određenoj fazi, i koji nastoje zamrznuti situaciju kako bi povećali svoje dobitke.

¹⁷⁷ Članak 135, st. 1 Ustava RS glasi: “Prava i dužnosti koje Republika Srbija, koja je u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ima po ovom ustavu, a koja se prema saveznom ustavu ostvaruju u federaciji, ostvarivaće se u skladu sa saveznom ustavom.” Citirano u Srđa Popović, “Raspad Jugoslavije”, str 28, Peščanik, <http://www.pescanik.net/content/view/2160/66/> i <http://www.pescanik.net/content/view/2161/66/> 23. 9. 2008.

listička retorika dopunjena opipljivim sredstvima oružane agresije.

Značajno je da u sistemu vlasti koji je nastao pomoću masovne nacionalističke mobilizacije, u Srbiji kao jednoj od etnički najheterogenijih postjugoslavenskih zemalja, nakon konsolidacije vlasti nije bilo masovnih pritisaka na etničke manjine, osim u sprezi s ratovima u kojima je Srbija “neformalno” sudjelovala. Ti su ratovi međutim bili ne samo ratovi za osvajanje teritorija nego i za teritorijalno i političko ujedinjenje srpskoga etničkoga korpusa. Stoga su neizbježno, kao planiranu posljedicu, imali etničko proganjanje drugih i pustošenje na osvojenim (“oslobođenim”) teritorijima. Kontinuitet ideološkog prikazivanja srpskog naroda kao kolektivne žrtve, posebice izložene progonima tamo gdje su se Srbi našli u manjinskom položaju, osigurao je za to i “etičko” opravdanje.

U Hrvatskoj su F. Tuđman i HDZ također uživali (i iskorištavali) širok prostor za arbitrarnu vladavinu. Nametnuvši uspostavljanje državnosti Hrvatske i njeno odcjepljenje od Jugoslavije kao gotovo isključivu političku temu, postkomunistička je vladajuća grupa dala sebi praktički odriješene ruke za gospodarenje svim područjima društvenog života. Samo je mali dio javnih glasila uspio održati neovisnost, ali uz stalne pritiske i bez pravih pravnih garancija.¹⁷⁸ Država je preuzela dotadašnje društveno vlasništvo nad privrednim

---

¹⁷⁸ Tako je primjerice od dvaju dnevnih listova *Slobodna Dalmacija* ubrzo pomoću smicalica s bankovnim dugovanjima predana u ruke “privatnom” vlasniku koji je bio jedan od najvećih klijenata vladajuće partije, a samo se *Novi list*, ali ne bez znatne inozemne potpore, uspio održati. Istodobno, kontrola nad *Glasm Slavonije* preuzeta je najobičnijom oružanom silom.

poduzećima i započela privatizaciju. Premda ni po raspoloživom kapitalu ni po poduzetničkim sposobnostima njeni štićenici i klijenti nisu u tome mogli igrati ni isključivu ni glavnu ulogu,¹⁷⁹ nedostatak pouzdanoga pravnog okvira, kako u privatizaciji tako i u regulaciji odnosa države i privatnih poslovnih tvrtki, ostavlja širok prostor za utjecaj države na ekonomsku sferu, uključujući i sistemsku korupciju. Pravosuđe je podvrgnuto oficijelno nepriznatoj čistki,¹⁸⁰ koja nije provedena samo po kriterijima političke poslušnosti nego i etničke (srpske) pripadnosti.¹⁸¹

Ni u ratu izgrađena vojska te naslijeđena, ali kadrovski "očišćena" policija nisu organizirane tako da bi profesionalni kriteriji osiguravali razdvajanje državnih funkcija od političkog i kadrovske utjecaja partije koja je bila na vlasti čitavih prvih deset godina formiranja sistema.¹⁸² Po svojstvi-

---

¹⁷⁹ Ivo Bičanić tako piše u S. Dvornik, C. Solioz, (ur.), *Transformacija Hrvatske: sljedeći korak*, izd. S. Dvornik, Zagreb, 2005, str. 32–33: "Moćna gomilica' nije postojala, jer 'prime movers' druge transformacije nisu homogena grupa. Daleko vjerojatnije se radi o heterogenoj grupi sastavljenoj od izopćenih iz prethodnih promjena (politički, poslovno ili nacionalno isključenih domaćih ili emigriranih), poduzetnicima prve generacije koji su nastali u prvoj transformaciji (koja je počela dvije godine prije samostalnosti i stvorila izvjesni broj poduzetnika) i 'preobučenog' poduzetničkog dijela socijalističke nomenklature (čije je poduzetničko razmahivanje bilo sputano pravilima socijalizma a želje porasle), te uvezenim poduzetnicima (iz dijaspore ili ne)." (str. 32)

¹⁸⁰ Alan Uzelac, "Hrvatsko pravosuđe u devedesetima: od državne nezavisnosti do institucionalne krize", *Politička misao*, Vol XXXVIII, 2001., br. 2, str. 3–41.

¹⁸¹ Nikola Visković, "Pravosuđe nacionalističke revolucije", u: *Sumorne gođine*, Kultura&Rasvjeta, Split, 2003., str. 151–160.

¹⁸² Situaciju koju je zatekla nova vladajuća koalicija nakon izbora 3. januara 2000. Ivan Prpić opisuje sudom da je "HDZ ustanovio stranačku vojsku, policiju i pravosuđe". I. Prpić, "Dječje bolesti hrvatskog parlamentarizma", u: B. Weber, S. Dvornik, (ur.), *Hrvatska, godinu dana nakon promjene - prva bilanca*, Heinrich Böll Stiftung, Zagreb, 2001., str. 61.

ma političkog sistema, to nije autoritarni režim,¹⁸³ ali po politici koja se vodi u toj defektnoj demokraciji, nalazi se vrlo blizu.

Budući da Hrvatska većim dijelom devedesetih godina nije živjela u mirnodopskim uvjetima, postoji tendencija da se transformacija tokom tog razdoblja promatra i tumači kao uvjetovana ratom. Doista, od ljeta 1990. Hrvatska je bila u stanju unutrašnjega etničkog rascjepa, od ljeta pa do kraja 1991. u otvorenome (premda, začudo, nikada službeno proglašenom) ratnom stanju, do ljeta 1995. u stanju tinjajućega ratnog sukoba, uz tridesetak posto teritorija pod okupacijom, a tek je 1998. dovršen postupak mirne reintegracije istočnih dijelova okupiranih teritorija. Ipak, transformacija je bitne odrednice dobila odmah po dolasku HDZ-a na vlast, dakle prije izbivanja sukoba i rata, a i tokom njih djelovanje između rata i politike HDZ-a bilo je uzajamno i dvosmjerno.

U ishodištu sukoba s hrvatske strane ležalo je određenje identiteta države, koje je u skladu s ideologijom HDZ-a i

---

¹⁸³ Mirjana Kasapović u poglavlju "Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj 1990.-2000.", u: M. Kasapović, (ur.), *Hrvatska politika 1990.-2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, biblioteka "Politička misao", Zagreb, 2001., osporava upotrebu oznake "autoritarni režim" kao labavo definirane mješavine totalitarnih i demokratskih sistema te inzistira na trima bitnim odrednicama tog "tipa sustava *sui generis*" kako ih postavlja Juan Linz: "1. ograničenim pluralizmom (nasuprot načelno neograničenom pluralizmu demokratskih i monizmu totalitarnih sustava); 2. legitimiranjem vlasti pomoću mentaliteta (nasuprot načelu narodne suverenosti kao legitimacijskoj osnovici demokratskih i zatvorenom, sveobuhvatnom svjetonazoru kao legitimacijskoj osnovici totalitarnih sustava); 3. ograničenom političkom participacijom i demobilizacijom društva (nasuprot poticanoj masovnoj mobilizaciji u totalitarnim sustavima)." (str. 17)

prevladavajućim kolektivističko-autoritarnim tipom široko usvojenog nacionalizma postavljeno etnicistički. Ne samo za vladajuću partiju nego i za cijelu lepezu opozicijskih važilo je kao aksiom da je Hrvatska država (etničkih) Hrvata¹⁸⁴. Taj je stav politički dominirao raspravama u javnosti i u parlamentu, izražen je izborom državnih simbola (tj. postavljanjem crveno-bijele “šahovnice” na zastavu) i na koncu okrunjen ustavnom formulacijom kojom se Hrvatska “uspostavlja kao nacionalna država hrvatskog naroda”. Pritom je čitav javni diskurs bio više u znaku potvrđivanja “prirodnog” prava na izražavanje identiteta, i davanja zadovoljštine dugo potiskivanoj potrebi za priznanjem tog identiteta.¹⁸⁵ To je opredjeljenje imalo dvije zloslutne implikacije. Propustom da se državu konstitucionalno utemelji republikansko-građanski umjesto kolektivno etnički, osobna, građanska, politička i ostala prava ostavljena su kao nešto što iz tog temeljnog postava treba tek biti izvedeno. Usto, sama je suverenost određivana nekonzistentno, čas kao suverenost puka (“naroda”), čas pak kao suverenost same države.¹⁸⁶ Drugo, takvim je konstitucionalnim utemeljenjem država zapravo

---

¹⁸⁴ Tada se uglavnom još nije znalo za “političku korektnost” i nije se vodilo računa o uporabi obaju rodničkih oblika, pa su Hrvatice uglavnom spominjane samo sporadično, ili u posebnoj ulozi majki i pačenića.

¹⁸⁵ Premda se zapravo o hrvatstvu, srpstvu itd. raspravljalo gotovo kontinuirano prethodnih dvadesetak godina. Taj je stav rječit primjer kako zahtjev za slobodno demokratsko izražavanje, kada bude ispunjen, u postkomunističkim društvima rezultira uglavnom nečim tako siromašnim kao što je iskazivanje (kolektivnog) identiteta.

¹⁸⁶ To je precizno kritički raščlanio Ivan Prpić, “Dječje bolesti...”, loc. cit., str. 55 i dalje.

privatizirana, tj. vezana uz jednu grupu (koliko god ona bila većinska). Kako piše Nenad Dimitrijević¹⁸⁷, takvi ustavi konstituiraju i legitimiraju državu “kao dom većinske nacionalne grupe”.¹⁸⁸ Time se ne domašuje čak ni razina spornoga koncepta “nacionalne države”, jer te “*etno-nacionalistički privatizovane države* nisu ni formalno utemeljene kao pravno-politički neutralne zajednice”, nego su “eksplicitno zasnovane na neliberalnom etičkom primatu posebnog kolektivnog dobra posebne (većinske) nacionalne grupe, što rezultira oficijelnim razlikovanjem između državljana po liniji njihove nacionalne pripadnosti”. Takvim je određenjem već na početku osporena vrijednost elemenata liberalnoga konstitucionalizma, koji će se naći u normativnim dijelovima svih analiziranih ustava.¹⁸⁹

Čitaoca upoznatog s time koliko pisane norme malo vrijede i znače u ovim krajevima, ovo će se vjerojatno dojmiti kao pretjerano sitničarenje. Istina je da ni najsavršenije sročeni ustavi ne bi sam po sebi ništa značajno promijenio, ali postojeće ustavne formulacije svjedoče o koncepciji zajednice koju donosioci odluka imaju u vidu prilikom donošenja temeljnih (a i ostalih) normi. Uostalom, shvaćanje zajednice kao posebnoga kolektivnog dobra određene etničke sku-

---

¹⁸⁷ On je usporedno analizirao ustave svih postkomunističkih zemalja jugoistočne Evrope i u svima (osim bugarskog, koji kolektivističke odredbe ima u nekim člancima normativnog dijela) našao slične odredbe – N. Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, loc. cit., str. 163–164.

¹⁸⁸ Ibid., str. 165. U političkim raspravama u Hrvatskoj doista se o državi govorilo kao o domu, a Hrvatima kao domaćinima, dok su etničke manjine prikazivane kao svojevrsne uživateljice gostoprimstva.

¹⁸⁹ Ibid., str. 166.

pine vrlo je brzo pokazalo praktične političke posljedice. S jedne strane ono je podijelilo društvo u kojem četvrtina nije pripadala povlaštenome većinskom “narodu”, a polovinu te četvrtine činili su hrvatski Srbi i Srpkinje. Time je zapravo potvrdilo stav Miloševićeve politike da Srbi u Hrvatskoj ne pripadaju hrvatskom političkom korpusu¹⁹⁰ i olakšalo izbijanje njihove pobune i građanskog rata, agresiju JNA te višegodišnju okupaciju dijela državnog teritorija. S druge strane legitimiralo je stvarno, ne više samo simbolično postavljanje “hrvatskog naroda”, zapravo onih koji su istupali kao njegovi predstavnici, kao *hegemon*. Kada je ratni kontekst olakšao da se gurnu u stranu i one još krzljave civilizacijske inhibicije te pospješio militarizaciju društva iznutra, i kada je pod tom izlikom ratna logika prenesena i na međuetničke odnose unutar hrvatskog društva, etničko određenje države dobilo je vrlo opipljivo značenje. U ime etničke “matične” nacije provedena je *nacionalistička revolucija*, u kojoj su mnogim pripadnicima srpske manjine zanijekana prava na posao, dom i osobnu sigurnost, u kojoj je “srpska” imovina (ponajprije gradski stanovi, a kasnije i kuće i imanja izbjeglih seljaka) tretirana kao legitiman predmet osvajanja i u kojoj se ništa što je učinjeno u “legitimnoj obrani” nije moglo tretirati kao zločin, a pravne i moralne vrijednosti prevrednovane su u ime etno-etike.

---

¹⁹⁰ Tu podudarnost ističe Mark Thompson u knjizi *Kovanje rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Hrvatski helsinški odbor (izvršni izdavač, u ime ostalih dvaju suizdavača – Građanske inicijative za slobodu javne riječi i Article XIX), Zagreb, 1995.

No jasno je da sve to nije moglo jednoznačno rezultirati iz “pukih” ustavnih odredbi. I one su međutim bile jedan od simptoma onoga što je omogućilo etničku diskriminaciju, mržnju i nasilje.

TREĆI DIO

Civilno društvo i samopostavljeni akteri

Građansko/civilno društvo – od autonomije do političkog aktivizma

U promjenama koje smo pratili začudno je marginalnu ulogu igralo nešto što je smatrano središnjom pojavom povijesnog preloma otvorenoga urušavanjem komunističkih režima: “civilno društvo”. To rubno mjesto stoji u upadljivu kontrastu spram gotovo općeprihvaćenog shvaćanja. Renesansu demokracije donijelo je, po veoma proširenom uvjerenju, upravo civilno društvo probuđeno na početku kraja tih režima. Također, taj je prelom vratio pojam civilnog društva u žarište javnoga, političkog i znanstvenog zanimanja.

Razlozi tog raskoraka postat će vidljivi kada se društveno stanje proizašlo iz postkomunističkih promjena uspoređi s onim što stoji u podlozi odrednica “građansko” i “civilno” društvo.

Kasnokomunističko “buđenje” i postkomunistički “nestanak” civilnog društva

Zanimanje za civilno društvo te velika težina koju mu se pripisivalo tijesno su povezani s neočekivanim, paradoksalnim karakterom promjene; režim koji se desetljećima činio

nepromjenjivim implodirao je ne samo u vrlo kratkom roku nego i posve neočekivano. Zapadni “sovjetolozi” i “kremljolozi” bili su jednako zatečeni kao i političari te mediji. U skladu s duboko uvriježenom revolucionarnom paradigmom kojom se uspješno objašnjavalo dotadašnje revolucije, morala je postojati neka unutrašnja snaga koja je bitno pridonijela promjeni, potkopavajući stari režim i djelujući kao pokretačica novoga. Civilno je društvo jednom svojom osobinom bilo osobito privlačno kao “kandidat” za tu ulogu: pojavilo se praktički ni iz čega, samim voljnim djelovanjem nekih skupina koje nisu djelovale po uobičajenom obrascu socijalnih i ekonomskih interesa. Stoga pozivanje na “civilno društvo” kao glavni agens promjene nije ni tražilo da se njegova pojava objasni nekim izvodom iz socio-ekonomskih uvjeta. Ono nije bilo ni nova klasa, ni sloj, niti interesna skupina.

Oživljavanje “civilnog društva” u socijalističkim režimima u desetljeću uoči njihova pada oslanjalo se na ilegalno okupljanje tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Disidenti su gradili grupe, mreže i komunikacijske kanale čija neposredna svrha nije bio direktan otpor staljinističkom režimu, za što nakon represivnoga gušenja pobuna u Poljskoj, istočnoj Njemačkoj i Mađarskoj u pedesetim godinama te pokušaja liberalizacije socijalističkog režima u Čehoslovačkoj nije bilo realne mogućnosti. Otpor je bio pripreman neizravno, održavanjem društvenoga kruga u kojem su se mogle artikulirati i razmjenjivati ideje o alternativni i održavati komunikacijski prostori nekontaminirani režimskom ideologijom, koja je zahvaljujući strahu prodirala posvuda

– ako ne kao usvojeno mišljenje, onda sigurno kao autocenzura.¹⁹¹ Bile su to male grupe koje su se kritički odnosile spram postojećeg režima, ali su, svjesne njegove zatvorenosti, umjesto samoubilačke političke konfrontacije, strateški odabrale put stvaranja izoliranih, skrovitih “otoka” slobodnog mišljenja, teorijskog i umjetničkog stvaralaštva.¹⁹² Izuzetak je bilo povezivanje disidentske grupe KOR¹⁹³ u Poljskoj s mnogo širom organizacijom, jedinim neregimskim sindikatom Solidarnost, koji je prerastao u politički pokret. Kada su režimi pokazali prve znake slabosti i nespremnosti da se i dalje održavaju, te su grupe (koje su se za tu priliku bile ujedinile u “forume”) bile prve, najčešće i jedine koje

---

¹⁹¹ Takav je oblik tihog otpora bio manje razvijen u Jugoslaviji, gdje je bilo nešto više prostora za – dakako, kontrolirano i ograničeno – iznošenje neregimskih nazora. Teška represija primjenjivana je samo prema stavovima za koje je postojao strah da bi se mogli razviti u organiziran pokret (prije svega nacionalističkih, ali i lijevih vezanih uz studentsku pobunu 1968.). To je nedvojbeno donosilo mnoge prednosti, prije svega u razvoju ideja koji ide ruku pod ruku s otvorenijom komunikacijom, ali s druge strane nije poticalo društveno samoorganiziranje. “Staljinizam se ne može shvatiti jednostavno kao prepreka kapitalizmu i demokraciji. Paradoksalno, (...) staljinizam je donekle pridonio barem demokratskoj strani jednadžbe. (...) Stvorio je upravo (...) jedno domišljato i autonomno društvo – nužan, ali nipošto dovoljan uvjet za liberalnu demokraciju.” Valerie Bunce, “Two-Tiered Stalinism: A Case of Self-Destruction”, u: Poznański, Kazimierz Z., (ur.), *Constructing Capitalism: The Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World*, Boulder, CO: Westview Press, 1992., pp. 37–8 (citirano po Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., str. 44).

¹⁹² Usp. prvi dio “The parallel polis. Central-East European models of civil society”, u: Gideon Baker, *Civil Society and Democratic Theory. Alternative voices*, Routledge, London, 2002., str. 13 i dalje.

¹⁹³ Komitet za obranu radnika.

su imale barem načelne ideje o alternativni te su odigrale ulogu javnog artikuliranja i izražavanja naglo rastućeg masovnog nezadovoljstva, a da nisu organizirale masovne pokrete. One su se zatekle u poziciji da budu sugovornice predstavnicima režima za tzv. okruglom stolovima, gdje se pregovaralo o modusima promjene režima – ustavnim promjenama, organiziranju prvih slobodnih i pluralističkih izbora i stvaranju prvih zakonskih podloga za priznanje građanskih i političkih prava na osnovi kojih se može organizirati politička participacija i javno komuniciranje.

Pa ipak, samo nekoliko godina nakon velikog preloma mnogi su se upitali kamo je to civilno društvo nestalo. Kako se pojavilo, tako se i povuklo ili raspršilo. Nije međutim čudo što su ubrzo nakon uspostavljanja novog političko-pravnog sistema civilni akteri “čudno odumrli”¹⁹⁴ tamo gdje se i nakon formalnih prevrata nisu nastavili teški vanjski sukobi (oko državnosti) i unutrašnji (diskriminacija, teške i si-

¹⁹⁴ “Uvelike su se iluzornima pokazala očekivanja da će aktivnost udruženja i politika grupa igrati središnju ulogu u demokratskim tranzicijama kroz ‘ponovno rađanje civilnog društva’. Ispunivši svoju povijesnu misiju, popularni opozicijski pokreti koji su pratili pad komunističkih režima brzo su isparili.” Stephen Padget, “Organizing Democracy: Economic Interest Groups in Post-Communist Germany”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 15, No. 3, September 1999, str. 1.

Usp. i Bill Lomax, “The Strange Death of ‘Civil Society’ in Post-Communist Hungary”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13, No. 1, March 1997, pp. 41–63. Lomax zastupa tezu da su pokreti koji su kulminirali u “pučkim revolucijama” 1989. potom demobilizirani djelovanjem intelektualnih elita, koje su se uključile u stvaranje nove elite vlasti. U nastojanju da se razvoj, u skladu s liberalnom ideologijom, što prije prepusti neograničenom slobodnom tržištu, one su čak zauzele neprijateljski stav spram autonomnog društvenog djelovanja, a osobito kolektivnog organiziranja ili socijalne solidarnosti. (str. 42)

stematske povrede ljudskih prava), koji su u bitnome omeli ostvarivanje ideja demokracije i ljudskih prava. Budući da nisu bili javni eksponenti nekih posebnih interesa, ti su civilni akteri zastupali prvenstveno opća, uglavnom liberalna i demokratska načela, koja su se, ovako ili onako, ipak ostvarivala. K tome, iskustvo njegovanja društvene, kulturne i političke alternative u skrovitome miljeu, razumljivom radi zaštite od režimskog nadzora i ideologijske kontaminacije, nije bilo baš najbolja priprema za političko djelovanje u otvorenoj, pluralističkoj areni oslobođenog “političkog društva”.¹⁹⁵ Za civilno djelovanje neophodna je javnost¹⁹⁶, a u njoj su se brzo pojavili razni spretniji i ambiciozniji igrači.¹⁹⁷

---

¹⁹⁵ Kako tu “arenu”, pored ostalih četiriju (aktivno građansko društvo, vladavina prava, efikasno funkcionirajuća država i ekonomsko društvo) nazivaju Juan Linz i Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, loc. cit.

¹⁹⁶ “Pravila ilegalnog rada rađaju povjerenje, ali ono je uvijek ograničeno na nekoliko insajdera, a prati ga isto tako veliko nepovjerenje spram (mnogobrojnih) autsajdera. Stoga konspiracija nipošto ne promiče veću civilnost nego što to čini privatni život; ustvari, ona joj može biti slična i povremeno joj može biti zamjenom. Čak i ako ljudi vjeruju jedni drugima i surađuju na neprofitnoj osnovi, nema civilnosti bez javnosti; to se događalo u Poljskoj između 1982. i 1989.” Andrzej Waśkiewicz, “Civil society in Poland. Some remarks of a historian of ideas”, izlaganje na Civil Society Forum 2008., u organizaciji Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe (CEE Trust), <http://www.csf.ceetrust.org/paper/17/> (posljednji put pregledano 13. 8. 2009.).

¹⁹⁷ Tu promjenu dobro simboliziraju političke putanje dvaju najpoznatijih čehoslovačkih/čeških imenjaka – Václava Havela i Václava Klause; potonji, koji je u disidentskim krugovima igrao drugorazrednu ulogu, pokazao se mnogo vještijim u borbi za političke pozicije. Usp. npr. James f. Pontuso, “Transformation politics: the debate between Václav Havel and Václav Klaus on the free market and civil society”, *Studies in East European Thought*, 54: 153–177, 2002.

Geneza, radije nego definicija

Istodobno sa zanimanjem za gibanja koja su prethodila urušavanju komunističkih režima nastala je široka potraga za definicijom fenomena civilnog društva, tako da nije dovoljno reći kako je u literaturi – o javnim medijima da se i ne govori – u devedesetim godinama nastala prava inflacija definicija. Može se već govoriti i o inflaciji razmatranja o civilnom društvu koja započinju konstatacijom o inflaciji definicija.¹⁹⁸ To mnoštvo definicija pokazuje ne samo različite pristupe, kriterije i interese nego i poteškoće koje proizlaze iz okolnosti da se ne radi o pojavi koja bi se dala posve odrediti objektivnim uvjetima i faktorima. Civilno je društvo, drugim riječima, višeznačno i – ako se tako uopće može formulirati – donekle samo sobom postavljeno. Ono uključuje i htijenja njegovih aktera i očekivanja koja su djelomice određena realnim ili željenim demokratskim kontekstom, ali sežu dalje od njega, pa dovode i do toga da se ono očekivano reprojicira (projicira unatrag) na opis društvene zbilje.¹⁹⁹

Stoga ću, umjesto konstruiranja ili ponavljanja još jedne definicije, slijediti put kojim će se pokazati zbog čega nam

¹⁹⁸ Vidjeti o tome vrlo iscrpan i temeljito analiziran pregled: Srđan Vrcan, "Suvremeni prijepori o civilnom društvu", u: S. Dvornik i Ch. Solioz, (ur.), *Transformacija Hrvatske: sljedeći korak*, izd. S. Dvornik, Zagreb, 2005., str. 50–77.

¹⁹⁹ Dobar je primjer precizno izvedena analiza neprimjerenosti pojma "građansko društvo" za prikazivanje kako kapitalističke tako i (post)socijalističke društvene zbilje: Ivan Prpić, "Građansko društvo – zbiljnost ili program postsocijalističkih poredaka?", u: Z. Pokrovac, (ur.), *Građansko društvo i država. Povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb, 1991.

je takav pojam uopće potreban i kako smo do njega došli. Njegov je početak u novovjekovnom uspostavljanju društva zasnovanoga na razmjeni. Kada proizvodnja za razmjenu postane značajnija od proizvodnje za vlastite potrebe u porodici, pokazuje se da mreža razmjenskih odnosa – tržište – s jedne strane objedinjuje porodice i lokalne zajednice u cjelinu na osnovi anonimnih odnosa, a s druge djeluje po vlastitim zakonitostima za koje je nužna vanjska regulativa. U napetom odnosu uzajamne komplementarnosti i suprotnosti, klasa tržišnih poduzetnika očekuje od apsolutističkih monarhija monetarnu sigurnost te sigurnost granica i trgovačkih puteva, ali traži “deregulaciju” starih cehovskih ograničenja i autonomiju poslovanja kako bi se slobodno prilagođavala oscilacijama potražnje i ponude. Prvi put u ljudskoj povijesti oposebnjuju se političke i ekonomske funkcije do te mjere da se ove potonje izdvajaju kao *građansko društvo*, kao autoreglativna cjelina privatnih poslova, naspram koje *politička država* vrši javnu funkciju sigurnosti i izvanjske regulacije.

Građansko društvo ima ekonomsku osnovu vlastite moći: ono je mjesto proizvodnje i izvor poreznih prihoda države. “Otkriće” zakonitosti tržišta što kao “nevidljiva ruka” upravljaju cjelinom koju nijedan pojedinačni um ne može obuhvatiti daje legitimnost zahtjevima za autonomiju. Ekonomski već oposebnjeno i funkcionalno autonomno, građansko je društvo građanskim revolucijama izborilo i političku potvrdu svojeg statusa te stavilo državu u funkciju njegova održavanja. Tim se društvom ne može primjereno upravljati putem pojedinačnih dekreta ni intervencijama u tržišni

proces, nego općim pravilima koja osiguravaju individualnu slobodu, štite vlasništvo i jamče poštovanje ugovora kao privatnih aranžmana među slobodnim partnerima. Te pravne norme ne obavezuju samo privatne subjekte nego i državnu vlast, koju čine predvidivom za privatne aktere.²⁰⁰

Donošenje pravnih normi stavljeno je pod demokratsku kontrolu slobodnim biranjem predstavnika u parlament. Politička funkcija građanskog društva time se ne iscrpljuje. Njegovi subjekti razmjenjuju informacije i mišljenja i formiraju političku volju u javnosti. Na osnovi srodnih interesa i bliskih javno izraženih mnijenja okupljaju se interesne skupine, formiraju organizacije i političke partije za zastupanje tih interesa unutar državne strukture. Javnost nije nikakva zasebna sfera, nego u njoj istupaju isti oni ljudi koji su svojom glavnom preokupacijom ekonomski subjekti. Kako o javnosti piše Jürgen Habermas²⁰¹, oni koji su činili javnost, tj. djelovali kao publika, pripadnici vlasničkih i obrazovanih klasa, “za izvršavanje svoje javne uloge nisu morali da izlaze iz privatne egzistencije: privatni čovek je u isto vreme *homme* i *citoyen* sve dok je *homme* privatni vlasnik i dok kao *citoyen* treba da se brine o stabilnosti vlasničkog poretka kao privatnog.” Javnost je ujedno i obaveza za državne institucije (Habermasovim riječima, ona mora biti njihov “organizacijski princip”), koje moraju biti otvorene nadzoru i kritici publike.

---

²⁰⁰ O tome, kao i kasnijem razvoju, usp. Franz Neumann, “Promjena funkcije zakona u pravu građanskog društva”, u: *Demokratska i autoritarna država*, prev. N. Čačinović-Puhovski i Ž. Puhovski, Naprijed, Zagreb, 1992.

²⁰¹ Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, prijevod: *Javno mnjenje* (prev. G. Ernjaković), Kultura, Beograd, 1969., str. 113.

Kada se građansko društvo emancipiralo s jedne strane od tradicijskih zajednica, a s druge od apsolutne monarhije, nestala je i potreba da se ističe njegov atribut “građansko-ga”²⁰²; ono je naprosto *društvo*. Odnos države i društva do sredine dvadesetog stoljeća stubokom se promijenio. Društvo je izgubilo interesnu homogenost, a ekonomske krize iznudile su i promjenu uloge države. U samom društvu pojavio se do kraja devetnaestog stoljeća novi interesni akter – organizirana radnička klasa, koja ne dijeli apstraktni “građanski” interes za liberalnu autonomiju privatnog poslovanja. Apstraktna oznaka “građansko” time je svedena na posebnu, buržoasku ili kapitalističku interesnu grupaciju, a sam atribut “građansko” prokazan je kao ideologijsko pokriće za povlašćivanje partikularnog, buržoaskog interesa. Radnički pokret ispostavlja i toj klasi i državi posve drukčije zahtjeve. Dok s jedne strane, zahtjevom za opće pravo glasa, dovršava upravo opći, apstraktno-građanski princip, s druge zahtijeva pravo na koaliranje zaposlenika i kolektivno ugovaranje (nešto što bi u odnosu na konkurentsko poduzetništvo uz zabranu monopola bilo nečuveno), a od države zahtijeva i institucionalne garancije nove “generacije” socijalnih i ekonomskih prava.

Istodobno, zadiranje države u ekonomske odnose postaje nužno i radi samog održavanja tržišne privrede, koja kroz krizne cikluse pokazuje ograničenost “nevidljive ruke” nesputane igre ponude i potražnje. Socijalna prava i njima primjerena redistributivna funkcija države uspješno se povezuju s ravnotežnom anticikličkom ekonomskom politikom.

---

²⁰² I. Prpić, op. cit., str. 176.

U njoj država s jedne strane osigurava javne usluge poput obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, a s druge održava stabilnost privrede, time što osigurava da niži društveni slojevi ostanu u tržišnoj igri kao potrošači, s dovoljnom kupovnom moći da stalnom privrednom rastu pruže i odgovarajuću efektivnu potražnju. Istu funkciju ima i državna potrošnja, koja u zapadnoj i sjevernoj Evropi veliki dio budžeta usmjerava u socijalne programe te financiranje istraživanja i razvoja, a u Sjedinjenim Američkim Državama u vojne svrhe, koje su često i kanal financiranja funkcija poput znanstvenoistraživačkih. Država u toj novoj funkciji mora, dakako, napustiti “načelo nemiješanja” te donosi ne samo opće pravne nego i posebne i individualne ekonomske mjere kojima bilo neutralizira okrupnjelu, često oligopolsku moć privrednih korporacija, bilo potiče slabe ali neophodne privredne grane i subjekte. Međutim te funkcije nemaju nikakav ugrađeni, intrinzični limit, niti postoji ikakva “prirodna” granica između ekonomskog i političkog interesa koji utječu na mjere ekonomske intervencije države. One se donose kako radi održavanja privredne ravnoteže tako i radi osiguravanja političke podrške društvenih grupa koje dobivaju ekonomsku potporu.

Tako su se mjere državne intervencije u privredu te ekonomski, socijalno i politički uvjetovane preraspodjele prihoda do šezdesetih godina 20. stoljeća razrasle do stupnja na kojem je kompleksnost upravljanja i isprepletenost opće politike s posebnim interesima premašila koordinacijske kapacitete države, koja se – u najmanju ruku, po neoliberalnim optužbama – našla u stanju *ingovernabilnosti*, nemoćnosti upravljanja. Ujedno, ta je kompleksnost daleko

nadmašila kapacitet predstavničke, parlamentarne demokracije kao mehanizma kontrole nad izvršnom vlašću. Time je narušena i legitimacijska funkcija demokracije²⁰³, koja više nije pružala dostatnu potvrdu da država djeluje u općem interesu.

Novi društveni odgovori

U zadnjoj trećini prošlog stoljeća na to su se formirala dva društvena odgovora. Jedan se manifestirao u sve širim pokretima osporavanja šezdesetih godina (sa simboličnom kulminacijom 1968.). Izazvali su ih događaji poput rata koji su Sjedinjene Države vodile u Vijetnamu, ali su stavili u pitanje i nešto šire: besmislenost egzistencije u društvu obilja u kojem je vrijeme slobodno od rada posve kolonizirano potrošnjom; preseljenje dubokih socijalnih nejednakosti i nepravde u planetarne razmjere, u kojima je obilje razvijenog Zapada i Sjevera plaćeno privrednom zaostalošću, siromaštvom, glađu i bolestima Trećeg svijeta; zadržavanje žena u podređenom položaju unatoč bogatim mogućnostima razvijenih društava; kolonizacija prirode, koja je dovela do vidljivih znakova iscrpljenja i teškog narušavanja ravnoteže u biosferi.

---

²⁰³ Usp. Jürgen Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 1973., prijevod *Legitimation Crisis* (preveo Thomas McCarthy), Heinemann, London, 1976. (prev. na hrvatski M. Bobinac, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.).

Pobuna s kraja šezdesetih godina nije dovela ni do kakvog političkog prevrata, ali je uspostavila nov senzibilitet zasnovan na postmaterijalističkim ili ekspresivnim vrednotama. Stoga se i osporavanje nastavilo u obliku novih socijalnih pokreta. Oni su se proširili i na protivljenje spirali nuklearnog naoružavanja, kao i mirnodopskoj upotrebi nuklearne energije zbog teških šteta u slučaju havarije te nepredvidivih dugotrajnih opasnih posljedica, jer (ni do danas) nije nađeno sigurno rješenje za zbrinjavanje dugotrajno radioaktivnog otpada. Repertoar brige za okoliš proširen je na bioraznolikost, promjene klime, zbrinjavanje otpada i mnoge druge probleme. Borba za rodnu ravnopravnost priznala je i prava seksualnih manjina. Pitanje globalnih ekonomskih odnosa prošireno je na fer međunarodnu trgovinu, razvoj kao pravo, solidarnost sa siromašnima itd. Nemoguće je čak i u sumarnom pregledu obuhvatiti sva područja novog društvenog angažmana.

Bitno je međutim, a to su najrječitije pokazali problemi nuklearnog naoružanja i prijeteci ekološki rizici, da opasnosti više ne dolaze izvan kompleksnih političko-upravno-poslovnih sistema, nego su sami ti sistemi glavni generatori rizika.²⁰⁴ Tradicionalni mehanizmi kontrole, kao što su parlamentarna demokracija te trodioba vlasti, u kojoj bi izvršna vlast trebala biti pod kontrolom parlamenta i sudstva, u takvom kontekstu nisu više dovoljno jamstvo sigurnosti

---

²⁰⁴ O tome podrobno Ulrich Beck, *Risikogesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni, 1986. (prijevod *Rizično društvo*, prevela Ljiljana Glišović, Filip Višnjjić, Beograd, 2001.).

i očuvanja kvalitete života. Novi socijalni pokreti pokazali su da značajni dijelovi razvijenih društava uzimaju probleme onkraj neposrednih privatnih ili posebnih interesa kao svoje vlastite i spremni su se na njima intenzivno angažirati. Masovna je mobilizacija doduše kratkotrajna i vezana uz povode *ad hoc*, ali i kada jenjava ne odumire sasvim i pojavljuje se iznova, u novim povodima. Za sobom međutim ostavlja trajnu djelatnu prisutnost manjih grupa, udruga i ostalih organizacija, a s vremenom se razvijaju i neovisne stručne i obrazovne institucije, neprofitni mediji itd. U nekim zemljama formiraju se i političke partije koje (uglavnom pod nazivom “zelenih”) nastoje i unutar političkih struktura predstavljati te zastupati sve te brige i zahtjeve. Uspostavljaju se i međunarodne mreže i organizacije, koje s međunarodnim institucijama i agencijama često surađuju bolje nego nacionalne vlade, vođene partikularnim interesima.

Ponovno buđenje “građanskog” društva u novom značenju moglo bi se, prema tome, interpretirati kao odgovor na ono što se suvremenom frazom označava kao “demokratski deficit” (najčešće pripisivan Evropskoj Uniji), točnije deficit demokratske kontrole nad vrlo kompleksnom strukturom državnih institucija i agencija. Društvo barem jednim, ali značajnim dijelom nastoji ponovo zadobiti političku funkciju sličnu onoj koju je imala liberalna građanska javnost. Obnavlja političko polje kao mjesto kritičkog suočavanja i izražavanja alternativnih opcija. Novi socijalni pokreti to međutim ne čine u obliku razrađenih, primjenjivih političkih programa, nego prvenstveno time što političko-poslovno-vojnom kompleksu kasnoga kapitalizma suprotstavljaju

neke osnovne životne vrednote, od sigurnosti od nuklearnog uništenja i uništenja prirodnih uvjeta ljudskog života, preko ravnopravnosti osjetljive na razlike, do kvalitete života. Postavljaju nešto poput regulativnih načela onkraj vladajućeg principa profita i političke dominacije. Tako vrline aktivnog državljanstva objedinjuju s utopijskim elementima²⁰⁵; oni se međutim, ustrajnim djelovanjem civilnih organizacija proteklih dvadeset, trideset godina, sve više i “operacionaliziraju” kao normativni zahtjevi.

Drugi je odgovor na ekspanziju intervencionističke države bio mnogo utjecajniji. Bio je to neoliberalni pritisak upravljen na smanjenje “regulacije” (tj. mnoštva posebnih mjera preraspodjele i kontrole posebnih interesa, ponajviše u zaštiti prava radnika, potrošača itd.), smanjenje redistributivne uloge države i poreznog opterećenja poslovnih korporacija te privatizaciju dijela socijalnih usluga ili njihovo reguliranje kvazitržišnim mehanizmima. Nije bio motiviran “demokratskim deficitom” (premda je i time često opravdavan), nego ponovnom preraspodjelom prihoda i moći. Krajnji je izraz bio znamenita tvrdnja Margaret Thatcher (iz 1987.) kako društvo kao nešto zasebno, pored pojedinaca/pojedinki i obitelji (valjda i tržišta i države), uopće ne postoji,²⁰⁶ čime je trebala biti otpravljena i socijalna solidarnost.

---

²⁰⁵ Pod dobro odabranim naslovom *Obnova utopijskih energija* (Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije i Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije, Beograd, 1987.) Vukašin Pavlović objavio je izbor radova o novim socijalnim pokretima. Tome je bio posvećen i vol. 52, br. 4/1985 časopisa *Social Research*.

²⁰⁶ Navode je R. Dahrendorf, *Razmatranja o revoluciji u Evropi*, loc. cit., i A. Hodžić, *Tragovi pored puta*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2008., str. II.

Dva pristupa civilnom društvu

Učinci deregulacije i djelomične demontaže socijalne države, sve do sadašnje ekonomske krize, izvan su domašaja ovog rada. Za temu o djelovanju civilnih aktera u postkomunističkim promjenama značajno je međutim imati na umu da su i iz angažmana novih socijalnih pokreta i iz neoliberalnog dezangažmana socijalne države proizašle određene koncepcije civilnog društva.

Bitne odrednice ove potonje perspektive razvidne su iz spisa obećavajućeg naslova *To Empower People* (s podnaslovom *From State to Civil Society*), koji su Peter L. Berger i Richard John Neuhaus objavili 1977.²⁰⁷ Najsažetije, taj pristup stavlja težište na institucije civilnog društva kao posredujuće strukture formirane odozdo, po načelu supsidijarnosti, po kojemu vlast općenito, a njene više razine napose, trebaju preuzeti brigu samo za ono što se ne može riješiti na nižim razinama, a po mogućnosti se treba zbrinuti izvan političkih struktura, u samom društvu. U odnosu na hipertrofiranu intervencionističku i socijalnu državu, taj se pristup pojavljuje kao golemi “*outsourcing*” kojim se mnoštvo socijalnih usluga prebacuje na privatne neprofitne organizacije i institucije. Sistemom “*vouchera*” i sličnim sredstvima i preostale se javne institucije podvrgavaju nekoj vrsti kvazitržišnog

---

²⁰⁷ Drugo izdanje objavljeno je 1996. u proširenom obliku, u kojemu izvornome tekstu prethodi još jedanaest novih eseja različitih autora, koji pišu o promjenama tokom gotovo dvaju desetljeća od objavljivanja izvornog spisa. V. Peter, L. Berger i Richard John Neuhaus, *To Empower People. From State to Civil Society*, The AEI Press (Publisher for the American Enterprise Institute), Washington, D.C., 1996.

režima u kojem korisnici primaju doduše državnu potporu, ali mogu sami odlučivati o izboru davalaca usluga (a da iznos potpore ipak ne mogu nenamjenski iskoristiti). Sámó civilno društvo definirano je kao splet sviju nedržavnih formi društvenog života, “ukorijenjenih u ljudskoj društvenoj naravi i pod utjecajem uma”.²⁰⁸ Ponovno otkriće “civilnog društva” među onima koji su se suprotstavljali vlasti komunističkih partija u srednjoj Evropi tumači se kao potvrda spoznaje da “zdrav socijalni život ne može postojati jedino putem države”; štoviše, područje takva života prostire se daleko onkraj granica države.²⁰⁹

Zgusnut iskaz značenja civilnog društva na tragu novih socijalnih pokreta može se – pored mnogih drugih – naći već u jednom ranom članku Marca Nerfina iz 1986.,²¹⁰ u kojem se čak i ne spominje termin “civilno društvo”. Taj tekst nije egzemplaran samo zato što je jedan od ranijih pokušaja da se fiksira ono što ostaje trajno djelatno “ispod” svih amplituda novih socijalnih pokreta, nego prije svega po tome što ne polazi od već postojećega konstrukta “civilnog društva”. Smisao novog načina društvenog djelovanja i odnošenja spram vitalnih problema društva konstruira polazeći od je-

---

²⁰⁸ Prilog Michaela Novaka, “Seven tangled questions”, loc. cit., str. 138.

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ Marc Nerfin, “Neither Prince Nor Merchant: The Citizen. An Introduction to the Third System”, *IFDA Dossier* 56 (1986), http://www.dhf.uu.se/ifda/readerdocs/pdf/doss_56.pdf. Za tu referencu zahvaljujem tekstu Jody Jensen i Ferencza Miszlivetz, *The Languages of Civil Society – Europe and Beyond*, European University Institute, EUI Working Paper SPS 2005/2, Badia Fiesolana, San Domenico (FI), str. 1, dostupno na <http://cadmus.iue.it/dspace/bitstream/1814/3335/1/sps2005-02.pdf>.

dne prijeke potrebe koju dominantne snage nisu u stanju zadovoljiti i od pitanja postoji li treća snaga koja bi to mogla. Ta prijeke potreba jest golemi svjetski jaz između razvijenih i nerazvijenih, zbog kojega dnevno od gladi umire 40.000 ljudi – svakog tjedna jedna Hirošima. Rješenje tog problema traži drukčiju koncepciju razvoja, koju se ne može očekivati od vlada i korporativnoga kapitala, nego je treba pronaći i razviti u samom društvu. “U kontrastu spram moći države – ‘Princa’ – i ekonomske moći – ‘Trgovca’ – postoji neposredna i autonomna moć, ponekad otvorena, uvijek latentna: moć puka.”²¹¹ Oni koji te moći postanu svjesni udruže se s drugima i djeluju, postaju državljani.²¹² Ljudi mogu imati razloge za djelovanje uvjetovane njihovim posebnim interesima i položajem u društvu, kao što su sindikalna borba radništva ili borba za rodnu ravnopravnost u feminističkom pokretu, ali to ipak ne čine svi. Ljudi ne djeluju *en masse*; bitna je osobna motivacija, premda je moguće i događa se da u “projektima” nekolicine svoj interes prepozna i širi krug ljudi, čiji broj može dosegnuti i vrtoglave visine, kao što se primjerice događalo u mirovnom pokretu početkom osamdesetih godina, na koji se Nerfin poziva kao na primjer. “Treći sistem”, kako autor naziva organiziranu moć odozdo, nije neutralna dopuna korporativne i državne moći, nego njih-

---

²¹¹ M. Nerfin, op. cit., str. 4.

²¹² Loc. cit., str. 4–5. Nerfin uz riječ “citizen” dodaje ogradu da je svjestan njene etnocentričnosti, budući da ima neko značenje samo u zapadnom svijetu. Dodajem da na našem jeziku smatram pogodnijom riječ “državljanin/državljanica” nego “građanka/građanin”, jer se radi o aktivnom uključivanju u političko djelovanje, pa je primjerenija oznaka članstva u političkoj zajednici nego ona o pripadanju (građanskom) društvu.

va kritika. Glavni sistemi moći, i državno-upravne i ekonomske, ili su nemoćni odnosno nevoljki pred pojavama poput globalne nejednakosti i siromaštva, ili su aktivni uzročnici štete (zagađenje prirode) i izazivači opasnosti (porast naružanja i rizik nuklearnog rata).

I u “radikalnom” i u “pripitomljenom” shvaćanju²¹³ riječ je o nečemu bitno različitom od društva postavljenoga privativno u odnosu na apsolutističku državu. Čak i iz neoliberalnoga kuta gledanja “civilno društvo” nadilazi sferu privatnih poslova i nosi aktivnosti vođene socijalnom solidarnošću ili zajedničkim funkcijama, premda ne dovodi u pitanje glavne postojeće strukture. U radikalnijem postavu, civilno će društvo ciljati na promjenu politike država²¹⁴, promjenu međunarodnih odnosa raspodjele bogatstva, a potencijalno može

---

²¹³ Tako ih označava Gideon Baker, *Civil Society and Democratic Theory*, loc. cit., III. dio “The taming of the idea of civil society since 1989”, str. 89 i dalje. Usp. i Bakerov prilog istog naslova, “The Taming of the Idea of Civil Society”, u: Peter Burnell i Peter Calvert, (ur.), *Civil Society in Democratization*, Frank Cass, London i Portland, 2005. I Bakerova interpretacija i cijeli ovaj potonji zbornik o civilnom društvu i demokratizaciji značajni su jer podvrgavaju kritičkom propitivanju opće usvojenu premisu o civilnom društvu i demokraciji u postkomunističkoj preobrazbi po kojoj je civilno društvo vrijednosno neutralno sredstvo uvođenja i konsolidiranja liberalne demokracije.

²¹⁴ U smislu trećeg, najvišega od triju stupnjevanih značenja civilnog društva kako ih vidi Charles Taylor. Osim minimalnoga, koje se sastoji samo u autonomnom udruživanju, te “klasično” građanskoga, u kojem je društvo u stanju samo sebe strukturirati i kroz slobodna udruženja koordinirati svoje djelovanje, postoji i mogućnost da udruženja, nastupajući zajedno (dakle kao pokret – S. D.), značajno utječu na državnu politiku. *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, 2000., prvi esej, pod istim naslovom, prev. Ermoza Bahar, str. 15.

dovesti u pitanje neke temeljne odnose. No, u svakom slučaju, ono sada uključuje socijalne i političke funkcije koje društveni akteri sami uzimaju.

To dakle znači da društveni akteri u javnom djelovanju ne slijede samo obrazac ekonomske racionalnosti, tj. ne zastupaju samo svoje socijalno-ekonomske interese, nego mogu djelovati, i djeluju, i iz *vrijednosne* motivacije, potaknuti vrijednostima mira, ljudskih prava, tolerancijom i priznavanjem razlika, solidarnošću sa slabijima ili stradalnicima te obzirnošću spram okoliša. Premda se, barem u slučaju okoliša, može dokazivati kako je briga o planetarnoj cjelini ili o daljoj budućnosti zapravo interesno-racionalna, ali u okviru mnogo višeg reda veličine od onoga u kojem razmišlja sebični individuum, veza između individualne radnje i praktičkog učinka po pojedinca tako je rastegnuta i posredna, a jednako važan udio drugih tako nepredvidiv da se samo o interesnoj racionalnosti zaista ne može govoriti.²¹⁵ Radilo se o kritičkom angažmanu na promjeni nepravednih društvenih odnosa, ili o djelovanju kojim se osigurava briga za beskućnike, oni

---

²¹⁵ Kada bi bilo prvenstveno motivirano vlastitim interesom, zalaganje za zaštitu okoliša i održivi razvoj potpadalo bi naime pod opis situacije kakav daje Mancur Olson u prvom dijelu svoje znamenite knjige *The Logic of Collective Action*, Harvard University Press, Cambridge i London, 2001. (19. izdanje). Riječ je o obrascu po kojem pojedinačni akter u kompetitivnoj situaciji ne samo da nije motiviran učiniti ono što bi za cjelinu bilo dobro (npr. smanjiti proizvodnju ili cijenu u trenutku "pregrijane" ponude robe koju proizvodi njegova grana) nego će i, ako u ime pogleda na cjelinu iskoči iz većinskog obrasca, pretrpjeti i štetu (tj. ionako će doći do krize, jer su svi drugi nastavili s jednakom ponudom i cijenama, a "savjesna" jedinka, koja će krizom biti pogođena isto kao i drugi, još je prije toga propustila i dio zarade).

koji se u tome angažiraju nisu motivirani prvenstveno svojim vlastitim interesom, i uspješnost njihova građanskog angažmana ne mjeri se time koliko su se poboljšale njihove vlastite životne okolnosti.

No za neke djelatnosti, kao što su dobrotvorne djelatnosti brige o “sirotinji”, bolesnima, starima i nemoćnima itd., to je oduvijek bilo tako. Promjena je sada samo u tome što je u dvadesetom stoljeću uspostavljen razrađeni institucionalni sistem javnih usluga u zdravstvu, obrazovanju, socijalnom osiguranju od nesposobnosti za rad u slučaju bolesti i invaliditeta, mirovinskom osiguranju za život nakon isteka radnog vijeka itd. I što se, u neoliberalnom trendu reprivatizacije dijela tih funkcija, računa i na “civilno društvo” kao izvor volonterskog rada i neprofitnih institucija koje će te usluge pružiti s približno jednakom, ili barem zadovoljavajućom stručnošću, a uz znatno manje troškove. Veća je novost pak to da je dio civilnog društva, dajući isto tako “nešto za ništa”, spreman trajnije djelovati na sistemskim promjenama kao što su priznanja šireg spektra ljudskih prava (uključujući i prava primalaca spomenutih socijalnih usluga), promjena općeg odnosa spram okoliša ili odnosa prema drugima u međunarodnim razmjerima.

U odnosu spram politike ta dva područja građanskog angažmana pokazuju posve različite stavove. Stavlanje težišta na socijalne usluge u zemljama razvijenoga kapitalizma ne znači doduše neutralan stav prema politici, ali on se ponajviše tiče zahtjeva za stvaranje uvjeta za privatne neprofitne aktivnosti. Traži se porezne olakšice za donacije i za same neprofitne organizacije i institucije angažirane u socijalnim

uslugama, priznavanje volonterskog rada itd. Ti zahtjevi mogu biti i motiv za političke akcije kako bi se zakonodavce uvjerilo da donesu željene promjene propisa. Angažman za bitne promjene državne politike ili pravnog i institucionalnog sistema uključuje pak političku komponentu na sasvim drugi način. Ne radi se ni o kakvim olakšicama i potpori (premda dio aktivnosti može potpadati pod one koje donose takve pogodnosti), nego o postavljanju novih problema na javna agenda, javnom prokazivanju loše politike, i to ne samo javnom riječju nego i provokativnim akcijama i nenasilnom konfrontacijom, te drugim načinima djelovanja kojima je svima zajedničko borbena ali nenasilno osporavanje aktualne politike. Predmet napada mogu biti temeljne vrednote kojima se nastoji oduzeti hegemonijsku moć, postupci vlasti koji su u očevidnom (ili lako dokazivom) raskoraku s općim moralnim principima, dugoročnije policy-mjere koje ne pogoduju poopćivim načelima, nego partikularnim interesima, i tako dalje.

Ipak, “definicija”

Na toj je podlozi, uza sve rezerve spram definicija, korisno iskazati radnu definiciju onoga što se podrazumijeva pod civilnim društvom: to je građansko djelovanje, dakle djelovanje aktera bez osobito značajnih resursa ekonomske i političke moći (kao što su kapitalističke korporacije, političke partije, kontrola nad državnom upravom, agencijama i drugim institucijama), koje se tiče funkcija što nadilaze privatne

interese, uključujući i djelovanje na državnu i međunarodnu politiku. Nije međutim značajno samo o kojim se područjima djelovanja radi, nego i *na koji se način djeluje*. Civilni je odnos na djelu kada se društveni odnosi ne prihvaćaju kao “business as usual”, kao rutinom i tradicijom sankcioniran obrazac dobrog života, nego kao nešto što treba promijeniti. Bila ta promjena tek malena dopuna kojom se društvo čini obzirnijim spram slabih i isključenih, ili pak promjena čitave društvene svijesti efektним ukazivanjem na “sistemske greške” što sistematski proizvode nepravdu i štetu, riječ je uvijek o djelovanju iz raskoraka između legitimnih vrednota i društvene zbilje. Taj normativni referentni okvir može biti skoro podudaran s važećim pravnim normama i glavnom etičkom strujom nekog društva, kao što je onaj prema kojem se ravnaju humanitarni aktivisti i ostali što nastoje ublažiti posljedice socijalnih nepravdi, a može biti i izraz radikalne kritike postojećega, koja kao uzročnika bijede u svijetu i prijeteće ekolojske katastrofe prokazuje sam kapitalizam. Ali ni u ovoj ni u onoj varijanti, o civilnom odnosu nema smisla govoriti ako se jednostavno, bilo prešutno, bilo ideolojski, prihvaća da je s postojećim odnosima sve u redu.

Stav po kojem nešto značajno u društvenom sklopu treba promijeniti može biti polazište za čitav spektar raznolikih aktivnosti, od intelektualnih do praktičkih, od konstruktivnih dopuna do žestokih provokacija osporavanja, od višeg stupnja građanske savjesti do otvorene, demonstrativne neposlušnosti spram postojećih pravila i autoriteta. U svakom od tih slučajeva može se međutim govoriti o jednom

stavu građanske *odgovornosti* koja se ne svodi na poštovanje zakonâ, propisâ i uvriježenih moralnih normi. Na takvo, *heteronomno* shvaćanje odgovornosti dobro smo se naviknuli u dugoj autoritarnoj tradiciji, koja je i nakon formalno demokratskih promjena preživjela, pa čak i zadobila novu legitimnost u nacionalističkom ključu. Autonomna pak građanska odgovornost podrazumijeva kritičko propitivanje postojećih odnosa i imperativ za djelovanje kako bi se oni izmijenili.

U takvom je shvaćanju dakle uočljiva promjena značenja građanskog odnosa. Ta riječ više ne označava ono što se iskazivalo starim pojmom građanskog društva, koje se u osnovi sastojalo u jednostavnoj poruci “zajednici”, prije svega državi kao njezinu političkom nadomjesku: pobrinite se za sigurnost i zaštitu prava, a glede svega ostaloga pustite nas na miru. Ne treba nipošto zaboraviti emancipacijsko značenje tog pojma te društvene i političke zbilje koju je izražavao. Emancipacija (građanskog) društva od političke vlasti, kao i od tradicijskih oblika zajedništva, donijela je prvi put javno normativno priznanje osobne slobode, kao i jednakost svih ljudi pred zakonom. To nije malo, i ni do danas nije na legitiman način dovedeno u pitanje. Normativno priznanje nije međutim bilo još ni blizu ozbiljenja u realnim društvenim odnosima, jer i unatoč priznanju jednakosti ostaje pitanje tko će sve biti priznat kao punopravan pripadnik kategorije “ljudi”, dorastao odgovornom korištenju prava. Tako su osobnu slobodu u odnosu na materijalnu imovinu uživali samo muškarci, izborno pravo samo muškarci određenog imovnog

stanja itd.²¹⁶ Isto je tako čak i dosljedno provedeno načelo pravne jednakosti ostajalo slijepo i/ili ravnodušno spram materijalnih, psihičkih, kulturnih i ostalih *uvjeta* za aktualiziranje te formalno-pravno zajamčene slobode. Tako su, posve u skladu s pravom, ljudi bez vlastita kapitala izloženi izrabljivanju po manufakturama, tvornicama i poljoprivrednim imanjima, žene su podvrgnute ugnjetavanju u obitelji, a djeca i u obitelji i u odgojno-obrazovnim ustanovama, kao i mentalno oštećeni ili oboljeli u “ludnicama”. Upravo će svi ti pravno nezahvaćeni uvjeti slobode i jednakosti životnih mogućnosti – kao i formalno izjednačavanje u pravima prije toga – biti poprište borbi bilo za priznavanje uvođenjem posebnih prava, bilo za društvene kompenzacije indirektna diskriminacije.

Već je i “staro” građansko društvo donijelo još jedno važno civilizacijsko dostignuće čija vrijednost ne zastarijeva: demonopolizaciju moći. I to ne (samo) u trivijalnom znače-

---

²¹⁶ To se ne može kategorizirati naprosto kao predrasuda još necivilizirane prošlosti. Pitanje priznanja punog statusa ljudske osobe kao autonomnog moralnog subjekta sposobnog za odgovorno djelovanje otvoreno je stalno. Ni danas se taj status ne priznaje ljudima mlađima od stanovite, uvijek donekle arbitrarno određene dobi, a oduzima se i punoljetnima ako im po, i opet donekle arbitrarno određenim, standardima nedostaju mentalne sposobnosti za odgovorno djelovanje. Premda je plauzibilno da su neke razine osobnog razvoja odnosno mentalne sposobnosti sigurno ispod praga nužnoga za autonomno odlučivanje i odgovorno postupanje, čim se udaljimo od krajnjih slučajeva, nije nipošto evidentno ili “prirodno” determinirano gdje se taj prag nalazi. U njegovu pravnom fiksiranju zanemaruju se individualne razlike, a uvažavaju ne samo egzaktno provjerljivi kriteriji nego i stanovita doza predrasuda. Na isti se način prije stoljeća-dva odnosilo spram neobrazovanih i siromašnih i prema ženama.

nju zabrane ekonomskog monopola u ime tržišne konkurencije, nego u smislu podjele *društvene* moći. Država ima priznatu *administrativnu* moć, potvrđenu u krajnjoj instanci i putem moći koja se oslanja na monopol legitimne upotrebe *sile* (policija kao “naoružana birokracija”). Ekonomsko (građansko) društvo ima *ekonomsku* moć, koja se za razliku od moći države ne provodi na nekoj prepoznatljivoj lokaciji donošenja svjesnih odluka, ali je i te kako osjetna kao cjelovita rezultanta golemog broja decentraliziranih, autonomnih poslovnih odluka o ulaganju u ovu ili onu granu, o otpuštanju ili zapošljavanju, uvozu i izvozu, o cijenama itd. Društvo međutim nije samo ekonomsko, organizirano oko profitne tržišne privrede. Uz dovoljnu organizaciju i koordinaciju utjecaj mogu zadobiti i interesi suprotne strane u toj privredi (radnički pokret i sindikati), kao i posve neekonomski interesi poput već spominjanih pokreta za zaštitu i promicanje ekspresivnih vrednota, kvalitete života itd. Njihova se moć može označiti kao kulturna, zasnovana na mobiliziranju vrijednosnih motiva, svjetonazorâ i drugih “nematerijalnih” resursa. Društvo je u tom pogledu splet mnoštva relativno malenih, ali sveukupno snažnih centara moći, koji zajedno pružaju jak “otpor materijala” arbitrarnoj i neumjerenoj primjeni administrativne moći. Premda ovu potonju u svakodnevnoj komunikaciji nazivamo političkom, politička moć, kao ono što određuje norme i djelovanje cijele zajednice, nipošto nije svediva na moć uprave i izvršne vlasti. *Politička* moć temelji se i formira na svima trima – i upravnoj moći države i ekonomskoj i kulturnoj moći društva – u borbi za simboličku dominaciju kroz igru razmjene i

uskraćivanja informacija, stvaranja interesnih koalicija, pritisaka i protupritisaka, formiranja pretežne političke volje na osnovi javnog mnijenja, mijenjanju tog mnijenja i volje...

Ta je dioba moći u krajnjoj instanci odgovorna za to da se izvršna vlast – dakle *de facto* cijela “država” kako je u svakodnevnim poslovima doživljavaju običan građanin i obična građanka – podvrgava minimalnoj kontroli periodične izborne smjene predstavničko-zakonodavnog dijela države, čime vlast prolazi provjeru suglasnosti društva. Ta je dioba moći odgovorna i za to da norme što ih to zakonodavno tijelo donese doista funkcioniraju kao stega za administrativnu moć države i sredstvo protiv arbitrarnog provođenja vlasti, a ne samo kao ograničenja slobode građanki i građana. Zahvaljujući tome što društvo ima vlastitu moć, izvan političkih struktura, moć koja nije uvjetovana moću uprave, premda se one međusobno kontroliraju i ograničavaju, norme koje država donosi nisu samo prazne deklaracije koje služe legitimiranju države, nego funkcioniraju kao uzajamna obaveza. Samo pod prijeljnom uskrate pristanka, odnosno legitimnosti, demokratske institucije ispunjene su sadržajem društvene kontrole nad državom, a norme su doista pravne.²¹⁷

Za sve je to nužno živo političko polje javnosti i građan-

---

²¹⁷ U smislu prava kao izraza normativnog jamstva primata ljudske slobode, a ne naprosto važećih propisa koji tu slobodu ograničavaju. Jer kada prevlada prinuda, norme nisu pravne. (Ljubomir Tadić, “Pravo, priroda i historija”, *Filozofske studije* VII/1975.)

skog angažmana koji odlučivanje ne prepušta etabliranim centrima ekonomske, državno-upravne, ali i kulturne, u krupnim medijskim korporacijama koncentrirane moći. Upravo su nedavne krize – ne samo slom financijskog tržišta s njegovim napuhanim vrijednostima bez pokrića nego i kompromitacija kontrole simbolizirana u skandalu kompanija Enron i Arthur Andersen – pokazale kamo vodi redukcija pluralizma na igru krupnih interesa koji bi se tobože trebali međusobno kontrolirati i ograničavati.

Civilno društvo, prema tome, zadobiva novo značenje i smisao kao briga za onaj vrijednosni “ostatak” – koji nije neka metafizička danost, ne izvire ni iz kakve ideje iskonskog dobra, niti je osiguran nekim općeljudskim konsenzusom, nego se uvijek iznova određuje u razlikama i sukobima – što ostaje nepokriven, nezastupljen i neiscrpljen u tim igrama visoko koncentrirane moći. Ono je to koje održava javnost kao političko polje i ne prepušta je komercijalnoj kulturnoj industriji. Premda su kritičke interpretacije još od šezdesetih godina prošlog stoljeća uvjerljivo upozoravale na to da je javnost, kolonizirana profitnim medijima, gotovo bez ostatka svedena na lovište konzumerističke kulture, upravo su pokreti osporavanja obnavljali javnost kao naponsko političko polje u kojem se izražavaju i suočavaju bitne opcije društvenoga kretanja.

Istodobno se međutim taj rezidualni civilni “faktor” uopće ne može objektivno zahvatiti kao društvena kategorija, jer i nije “nešto”, neka posebna grupacija ili osobita vrst ljudskih bića, ponajmanje pak nekakav “sektor” ili grana

društvene djelatnosti, nego *odnos* koji bilo koji pojedinac/ pojedinka ili društvena grupa može i ne mora uspostaviti i prakticirati spram društvene zbilje. Odatle i spomenute muke s definiranjem civilnog društva (pa i iskušenje da se tu oznaku stalno piše pod navodnicima) i proliferacija definicija. Ono nije “društvo”, nego način djelovanja, nije objektivno obilježje dijela populacije, nego njezin stav, odnos i motivacija. Nije ni stalna sastavnica društvene zbilje, nego se javlja u prelomnim vremenima, kada ustaljeni politički, ekonomski, kulturni ili socijalni obrasci postaju sporni. Stoga se o građanskom/civilnom društvu intenzivno raspravljalo uoči građanskih kapitalističkih revolucija 17. i 18. stoljeća. Nove su rasprave izbile nakon gotovo dvaju stoljeća spavanja tog pojma, kada je kasni, državni kapitalizam u zadnjoj trećini 20. stoljeća zapao u krizu legitimacije (a, dakako, i u mnoge druge krize), produžile se nošene sviješću o neodrživosti kapitalističkog razvoja kao kompulzivnog rasta (uz predatorsko trošenje resursa) te izbile i iza “željezne zavjese”, kada se tamo počeo konačno urušavati totalitarni režim. To ukazuje na još jednu poteškoću u definiranju “civilnog društva”. Ono nije samo stvar teško uhvatljive volje i aktivnog odnošenja, često vrijednosno, pa i “idealistički” motiviranoga, relativno neuvjetovanoga objektivnim društvenim faktorima,²¹⁸ nego je, tome dosljedno, i normativno određen

---

²¹⁸ Nastojanja da se to odnošenje zahvati kao nekakav “identitet” nije ništa opravdanije od nastojanja da ga se svede na “objektivne” socio-ekonomsko-kulturne faktore. Ako ne znači identifikaciju s nekim kulturnim simbolom, kolektivnim obilježjem ili nečim trećim, “identitetsko” se tumačenje svodi na banalnost da ljudi autonomno biraju svoju orijentaciju i odnos spram života.

odnos koji u određenim okolnostima ima i praktično programatsko ili ideologijsko značenje.²¹⁹

Tako promotreno, ono što bi trebalo biti zahvaćeno oznakom “civilno društvo” traži još neka objašnjenja.

Prije svega, jedno leksičko: čistim (u ovom slučaju sretnim) stjecajem okolnosti, dva “vala” ideja o građanskom, odnosno civilnom društvu zapljusnula su ove krajeve posredstvom dvaju različitih jezika. O pojmu društva kakvo je povijesno nastajalo do u devetnaesto stoljeće, ovdašnje su kulture saznavale posredstvom njemačke teorijske tradicije, gdje je i u Hegelovoj filozofiji prava i u Marxovim ranim kritikama istaknuto figurirao pojam “*bürgerliche Gesellschaft*”²²⁰. Za nj se u hrvatskome, srpskome, bosanskome i crnogorskom jeziku uvriježio prijevod “građansko društvo”. U komunističkom ideologijskom pojmovlju on je bio praktički izjednačen s pojmom “buržoaskoga” ili kapitalističkog društva, pa je gotovo samo za znanstvenike i studente društvenih znanosti i filozofije pojam građanskog društva značio “sistema potreba”²²¹, privatne proizvodnje i razmjene, “sferu” relativno autonomnu spram (političke) države.

---

²¹⁹ U odnosu na značenje građanskog/civilnog društva za postkomunističke promjene, o tome iz različitih perspektiva govore prilozi Ivana Prpića, Tine Hribara, Žarka Puhovskog, Frane Adama i Darke Podmenik, Mojmira Križana i Tomaža Mastnaka u zborniku Zoran Pokrovac, (ur.), *Građansko društvo i država*, loc. cit.

²²⁰ Iscrpna studija povijesti pojma nalazi se u Manfred Riedel, “Gesellschaft, bürgerliche”, u: *Geschichtliche Grundbegriffe*, Hg. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, Bd. 2, Stuttgart, 1975., S. 719–800, prijevod “Društvo, građansko” u: Z. Pokrovac, *Građansko društvo i država*, loc. cit.

²²¹ G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, prijevod *Osnovne crte filozofije prava*, prev. Danko Grlić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964., § 189, str. 168 i dalje.

O novim su pak gibanjima interpretacije stizale pretežno s engleskoga govornog područja (među najpoznatijim su autorima bili John Keane, Andrew Arato, Jean Cohen), pa je i pojam svoje ponovno izdanje doživio na drugom jeziku – kao “*civil society*”. Kako je u toj varijanti, osim što je bio “trendy”, bio i slobodan od ideologijske dvoznačnosti “građansko”-“buržoasko”, spremno je usvojen u prijevodu *civilno*, a ne građansko društvo. Značenjski se rasprostro u širokom rasponu od novih socijalnih pokreta, preko disidentskih grupa u kasnom komunističkom režimu i šarolikih građanskih inicijativa u Jugoslaviji (najviše u Sloveniji, ali ne samo tamo), koje se čak pokušalo legitimirati kao “socijalističko civilno društvo”, do čitavog spektra građanskih, nedržavnih²²² i neprofitnih inicijativa, organizacija i institucija u postkomunističkim (defektnim) demokracijama.

Premda se na razlici tih dviju jezičnih varijanti ne može temeljiti nikakva suštinska razlika, riječi “građansko” i “civilno” dobro služe za označavanje dviju različitih “stvari”. “Građansko” govori o autonomnoj sferi privatnih poslova i odnosa nasuprot državi, svojstvenoj kapitalizmu *laissez-faire*, te uključuje i ekonomske subjekte, i dobrovoljna udruženja, i javnost, i javna glasila. “Civilno” pak govori o onom aktivnom odnošenju spram postojeće društvene (ekonom-

---

²²² Ovdje i dalje rabi se termin “nedržavna”, a ne “nevladina” organizacija, jer nije riječ samo o organizacijama samostalnim u odnosu na izvršnu vlast (vladu), nego na vlast uopće. U protivnome bi u “nevladine” organizacije trebalo ubrajati i parlamente, pravosuđe te mnoge javne ustanove. Kao i u mnogim drugim slučajevima, radi se o površnom prevođenju (engleska riječ “government” može označavati vladu, ali može imati i šire značenje) umjesto promišljenog izražavanja realnog iskustva.

ske, kulturne i političke) konfiguracije moći, mimo i onkraj borbe za ekonomske (profit) ili političke (vlast) dobitke, pa dosljedno tome ne uključuje aktivnosti i aktere te borbe, poslovna poduzeća i političke partije.²²³

Druga je napomena da “civilno društvo” ne govori ni o kakvom “sektoru” (premda se, uza svu slobodu tumačenja koju metaforičnost te riječi dopušta, često govori o civilnom društvu kao o “sferi”²²⁴), nego o tome da se ljudi iz bilo koje grane djelatnosti, društvenog sloja/klase i područja društvenog života mogu, odluče li tako, angažirati u javnom promicanju svojih interesa ili zalaganju za neke šire vrijednosti. Razlog što se govori o “društvu”, a ne o načinu djelovanja djelomice je kontekstualan – nadovezivanje na pojam koji su rabili još Locke²²⁵, Ferguson²²⁶ i drugi suvremenici i bašti-

²²³ Takvo je razlikovanje dano naprosto upotrebom jezičnom praksom. Međutim Zygmunt Bauman upozorava na prednost njemačke sintagme *bürgerliche Gesellschaft*, koja jedina u riječi *Burger* objedinjuje i građanina i državljanina, čime podsjeća da političkoj ulози odgovara i društvena. Oznaka “civilno društvo” po njegovu je sudu reduktivna, a čak i “ulogu” državljanina reducira na politička prava. Z. Bauman, “A Post-Modern Revolution?”, u: J. Frentzel-Zagorska, (ur.), *From a One-Party State to Democracy: Transitions in Eastern Europe*, Rodopi, Amsterdam i Atlanta, 1993., str. 4, bilješka 1.

²²⁴ Kako to čini Peter Thiery u odrednici “Zivilgesellschaft” Nohlenova i Schultzeova *Lexikon der Politikwissenschaft* (Verlag C. H. Beck, 3. izd., München, 2005., str. 1175), gdje se civilno društvo određuje kao “sferu kolektivnog djelovanja i javnog diskursa koja je na djelu između privatnog područja i države”. Vrijedi usput napomenuti kako odrednica “bürgerliche Gesellschaft” u tom leksikonu ne postoji, a odrednica “Bürgergesellschaft” samo upućuje na “Zivilgesellschaft”.

²²⁵ John Locke, *Two Treatises on Civil Government*, prijevod: *Dve rasprave o vladi*, prev. K. Čavoški i Nazifa Savčić, Mladost, Beograd, 1978., knjiga II., 7. poglavlje “O političkom ili građanskom društvu”, str. 47 i dalje.

²²⁶ Adam Ferguson, *An Essay on the history of civil society*, prijevod: *Esej o istoriji građanskog društva*, prev. Lj. Nikolić, Službeni glasnik, Beograd, 2007., passim.

nici – a djelomice sadržajan, budući da su se zaista u nekim povodima pokretali golemi dijelovi društva, civilni akteri su stalno prisutni i povezuju se u šire mreže, a u javnosti se uvriježio način tematiziranja društvenih pitanja koji njihovo rješavanje više ne prepušta političkim ili znanstvenim autoritetima bez uvida i sudjelovanja javnosti.

Trivijalno formulirano, u razvijenim je društvima naprosto značajno porastao udio ljudi koji smatraju da ih se i na izgled udaljene i apstraktne teme političkog odlučivanja tiču, da i u privatnom sektoru krupne korporacije imaju toliku moć da moraju biti i socijalno odgovorne, ljudi koji te probleme dovode u odnos sa životnim vrednotama poput kvalitete života, (ljudske) sigurnosti, ravnopravnosti i solidarnosti te su spremni baviti se njima u javnosti. Mnogo je prisutniji odnos spram politike kao nečega odveć važnoga da bi se prepustilo samo političarima. Civilno društvo tako implicira i stalno “miješanje u unutrašnje poslove” tijelâ vlasti, na načine na koje oni što u njoj ne sudjeluju to već mogu činiti: traženjem informacija, propitivanjem političkih odluka i mjera u javnim raspravama te afirmiranjem vrijednosnih kriterija s onu stranu moći i profita.

Prostor za civilni odnos u postjugoslavenskim zemljama

Zbog čega je uloga civilnog društva u interpretaciji postkomunističkih preobrazbi u ovoj studiji ostala marginalna, unatoč opće usvojenom uvjerenju da je ono bilo i inicijator promjena i njihov nezaobilazan trajni sastavni dio? I zbog čega – ako nije bilo tako – o njemu uopće treba govoriti?

Odgovori su, u osnovi, jednostavni. U terminima koji su objašnjeni u prethodnom poglavlju, nije moguće civilno društvo bez građanskoga. Ali upravo zbog toga što (građansko) društvo nije emancipirano od države, a ni ova nije dovršena u modernom smislu (kao liberalna predstavnička demokracija, s horizontalnom odgovornošću između triju ogranaka diobe vlasti, s dostatnim jamstvima građanskih prava, itd.)²²⁷, civilno je društvo neophodno. Bez građanskog

---

²²⁷ O značenju i oblicima defektne demokracije usp. Wolfgang Merkel, "Embedded and Defective Democracies", *Democratization*, Vol. II, No. 5, December 2004, pp. 33–58. Merkel se referira i na radove Guillerma O'Donnella. Usp. G. A. O'Donnell, "Horizontal Accountability in New Democracies", *Journal of Democracy*, Vol. 3, No. 9 (1998). O nedostatnosti minimalističkog shvaćanja demokracije, pa i njezina tumačenja samo u okviru političko-pravnog sistema, G. A. O'Donnell, "Democracy, Law, and Comparative Politics", *Studies in Comparative International Development*, Spring 2001, Vol. 36 Issue 1, p 7, 30p.

angažmana postkomunističke su “revolucije” – odnosno formalne promjene uvođenjem višepartijskih izbora i donošenjem demokratskih ustava – ostale nedovršen posao. Kao “sistemske” revolucije – političke promjene nakon kojih je tek trebalo promijeniti osnovne ekonomske strukture i društvene odnose²²⁸ – one dovode do paradoksalne situacije u kojoj bi demokraciju i vladavinu prava trebalo uspostaviti bez one protumoći društva koja im tek daje smisao i sadržaj. Štoviše, osnovni bi elementi za konstituiranje građanskog društva, od građanskih i političkih prava do privatnog vlasništva i pravnih garancija tržišnog poslovanja – trebali doći od države!²²⁹ Krug u kojem politički režim s formalnom demokratskom konstitucijom kontrolira uspostavljanje političkih i nepolitičkih instanci koje bi njega trebale kontrolirati tako se zatvara.

²²⁸ Usp. ovdje, I. dio, poglavlje 1.2, odjeljak “Naknadno stvaranje vlastite osnove”.

²²⁹ “...u ovim zemljama moraju istovremeno biti pokrenuti i uobličeni separatni i često međusobno suprotstavljeni procesi izgradnje države, etabliranja ustavne demokratije, stvaranja tržišne ekonomije i zaštite socijalne pravde. Pošto ni akteri tih procesa nisu jasno profilisani, sledi paradoksalan uvid da otvoreno društvo ima biti implementirano kao *model*, te da principijelni nosilac kreiranja i otelotvorenja ovog modela društva ima biti država.” Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, loc. cit., str. 75.

Na drugome mjestu (str. 130) Dimitrijević (pozivajući se na Ulricha Preuša, čiji mi članak “Constitutional Aspects of the Making of Democracy in the Post-Communist Societies of East Europe”, *ZERP – Discussion Papier*, Bremen, 1993., nije bio dostupan) navodi i paradoks razdvajanja političkog pluralizma od individualnog prava na udruživanje: politički se pluralizam “uvodi u ustavni tekst kao normativni zahtev državi da garantuje zahteve demokratskog pluralističkog sistema. (...) država formuliše kao institucionalnu garantiju jedan element građanskog društva, kako bi sprečila penetraciju države u građansko društvo” (kurziv S. D.).

Bez izvansistemskog poticaja teško je očekivati da one to učine, pogotovu u postjugoslavenskom kontekstu, u kojem su prožetost politike etničkim identifikacijama i antagonizmima te konfliktni raspad već odumrle federacije kroz ratove, osigurali u svakoj od etno-nacionalnih zajednica snažan, ne samo nedemokratski nego i pretpolitički konsenzus. Za zemlje srednje i istočne Evrope značajni su poticaji dolazili iz zapadnog susjedstva – Evropske Unije – ali nema tih vanjskih utjecaja koji bi mogli umjesto samog društva obaviti posao njegove vlastite emancipacije. U postjugoslavenskim zemljama to je imalo osobito kritično značenje, jer su dvije od njih – Srbija i Hrvatska – čitavo zadnje desetljeće prošlog stoljeća provele u relativnoj izolaciji, a Bosna i Hercegovina bila je u drugoj, poratnoj polovini tog desetljeća doduše pod međunarodnom upravom, ali i pod “demokratski” izabranim nacionalističkim liderima koje su međunarodni faktori priznali kao legitimne partnere.

Ovdje su u igri dvije relacije koje na ozbiljnu kušnju stavljaju ono što o civilnom društvu znamo iz iskustva razvijenih zapadnih demokracija. Prvo, umjesto da civilno društvo, kao djelovanje dobrovoljno udruženih državljanke i državljana, nastupi na podlozi razvijena građanskog društva, u odnosu na čiju moć afirmira drukčije vrednote, u tim se zemljama civilni angažman pojavljuje kako bi, između ostaloga, izborio i slobodan teren za razvoj građanskih odnosa. Također, u odnosu na državu, umjesto da civilni angažman ide dalje od formalnih procedura i institucija predstavničke demokracije i intenzivira javnu političku participaciju, on u tim zemljama, često iz posve marginalne pozicije, nastoji tek na tome da se i te formalne procedure i institucije koherentno

razvijuju, a pogotovu da se u praksi vladavine počnu uzimati ozbiljno i odgovorno.

Izvlačenje iz močvare za vlastiti perčin

Ta dva paradoksa samo iz perspektive civilnih aktera opisuju onaj zatvoreni krug očekivanog “samopostavljanja” demokracije iz nedemokratske polazne situacije. Ti akteri nemaju mač/moć da presijeku taj gordijski čvor ni snagu da razbiju zatvoreni krug. Nemaju oslonac u socijalno-ekonomskim podjelama u društvu,²³⁰ u kojem ne djeluju iole snažne interesne grupacije. Za zapadne promatrače, a i pomagače u uspostavljanju demokracije, ne važi praktički nijedna pretpostavka koja se podrazumijeva u društvima iz kojih dolaze.²³¹

²³⁰ Usp. Žarko Puhovski, “Politički pluralizam bez socijalnog utemeljenja”, u: S. Dvornik i V. Horvat, (ur.), *Slaba društva i nevolje s pluralizmom*, Fondacija Heinrich Böll, Zagreb, 2005., str. 15–19.

²³¹ O tome kako je teško bilo uvidjeti koliko u “društvu” nakon pada komunističkog režima ima malo elemenata modernih zapadnih društava svjedoči i jedno osobno iskustvo.

Početkom devedesetih (vjerojatno u prvoj polovini 1992.) jedna je ambasada u Zagrebu pozvala grupu civilnih aktivista na sastanak s delegacijom u istraživačkoj misiji o stanju demokracije i ljudskih prava u Hrvatskoj. Nakon niza pitanja o stanju, na koja su aktivisti bez uvijanja odgovarali ukazujući na teško i sistematsko kršenje ljudskih prava te na autoritarnu politiku F. Tuđmana i HDZ-a, postavljeno je i vrlo otvoreno pitanje – “Što naša zemlja može učiniti da pomogne razvoju demokracije i zaštiti prava u Hrvatskoj?” Sudionici su govorili o raznim oblicima potpore našim organizacijama i aktivnostima civilnih aktera. Kada je došao red na mene, izazvao sam iznenađenje rekavši kako bi trebalo pomoći jačanju poslodavaca i sindikata kao političkih aktera. Činilo mi se da je očevidno kako gotovo autoritarnoj državi treba suprotstaviti neovisne snage društva, ali prijedlog

Pa ipak, niz je civilnih aktera, i u devedesetim godinama i u ovom desetljeću, mnogobrojnim akcijama i aktivnostima značajno utjecao na promjene koje su se u ta gotovo puna dva desetljeća zbile.

Prije nego što promotrimo načine na koje su to postizali i izazove koji su im još otvoreni, pogledajmo u kakvim su okolnostima i kontekstu djelovali. Pritom se nalazimo usred još jednog paradoksa. U golemoj literaturi o “tranziciji k demokraciji” jedno od općih mjesta glasi da je za izgradnju, konsolidiranje i djelovanje demokracije neophodno i jako, aktivno civilno društvo, ali i da razvoj demokracije osigurava uvjete za takvo društvo. U ne mnogo manjem korpusu literature o razvoju civilnog društva u postkomunističkoj preobrazbi, također se kao samo po sebi razumljivo uzima da je za nj, kao i za djelovanje njegovih aktera, nužan okvir demokracije i vladavine prava, ali tamo gdje je on manjkav civilno društvo može odigrati presudnu ulogu u njegovoj izgradnji. No u toj obostranoj ljubavi, u kojoj se mnogo toga podrazumijeva, vrlo su rijetka konkretna ispitivanja o tome kako to ta dva fenomena konkretno uspostavljaju jedan drugi.

Zna li se međutim koliko je zahtjevna svaka velika društvena promjena, zvala se ona revolucijom ili ne, postaje jasno

---

je, pokazalo se, bio potpuno promašen: stranci nisu mogli ni zamisliti koliko je snaga društva u Hrvatskoj fiktivna, koliko su naizgled postojeće interesne grupe slabe i ovisne o političkoj eliti. Što se tiče civilnih aktivista, u njihovu se vidnom polju interesne i profesionalne grupacije uopće nisu nalazile – bilo stoga što su smatrali da je njihovo postojanje i djelovanje stvar posebnih interesa, značajno za njihovo članstvo i bez implikacija po opće dobro, bilo zato što su njihovu slabost uzimali kao голу činjenicu, nešto što je naprosto tako i što ne traži dodatni angažman.

da je u imploziji (urušavanju) starog režima, u sveopćem nazadovanju zbrinjavanja potreba i propadanju svih društvenih slojeva (osim organiziranoga kriminala), i sa strane nezadovoljnoga građanstva na djelu bio princip baruna Münchhausena: promjena na način da se iz prethodnog stanja izvlačiš čistom voljom, kao za vlastiti perčin iz močvare u kojoj nemaš nikakva čvrsta oslonca. Raskrinkanog “čarobnjaka iz Oza” svemoćnog režima smijenio je još neraskrinkani fantom “civilnog društva”. Hendikep djelovanja u neautonomnom i nediferenciranom društvu jest otegotna okolnost, ali ipak nije fatalan. Djelovanje ljudi koji se angažiraju u civilnom društvu može sezati mnogo dalje od zastupanja partikularnih vlastitih interesa te se slijedom toga ne može uvijek svesti na njihov posebni društveno-ekonomski položaj. Kao što smo već vidjeli, takvo djelovanje može proizlaziti, i često proizlazi, iz vrijednosne motivacije i praktičkog idealizma. Kako su se konkretne pojedinke i pojedinci našli među civilnim aktivistima i aktivistkinjama u postkomunističkom kontekstu, ne da se “izračunati” iz nekog sklopa objektivnih društvenih faktora, premda se najčešće radi o pripadnicama i pripadnicima srednjih slojeva.²³² To je autonomno odgovoran stav pojedinaca i pojedinki spram društvenih problema, dakle onih koji nisu samo njihovi. Taj se stav, u paraleli s odgovornošću što se u razvijenijim zemljama očekuje od poslovnih korporacija, može nazvati *socijalnom odgovornošću*: ljudi su spremni založiti se i angažirati

---

²³² U vezi sa Srbijom usp. M. Lazić, *Promene i otpori*, loc. cit., str. 82 i dalje.

svoje vrijeme i resurse za rješavanje nečega što nadilazi njihov pojedinačan ili poseban interes.

Nadalje, u postkomunističkim uvjetima, u kojima političke elite još uvijek dominiraju i nad svim područjima društvenog života, civilni angažman, ako se ozbiljno shvati, vrlo brzo zadobiva jasnu *političku* dimenziju. Malo se koji društveni problem (bilo na razini cijelog društva, bilo na razini regije ili lokalne zajednice) može riješiti, a da to ne uključuje kakav nov ili izmijenjen propis, skup posebnih političkih (*policy*) mjera, drugačije postupanje organâ uprave ili, u najmanju ruku – a možda i najteže – promjenu javne svijesti. Angažman koji ozbiljno smjera rješenju nekog društvenog problema, čak i ako se prvenstveno usmjerava na područje socijalnih usluga, nije dovršio posao dok ne izazove promjene i na onoj političkoj razini.

Kako se pak radi o ne-moćnim (no nipošto nemoćnim) akterima, put njihova djelovanja gotovo bez izuzetka mora voditi kroz *javnost*: provociranje rasprava kojima se otvaraju sporne teme, uvjeravanje u opću vrijednost cilja za koji se zalažu, pridobivanje podrške akciji u njegovu korist, pokazivanje protivničkih stavova itd. Po svemu tome, akteri civilnog društva moraju nastojati djelovati kao agens socijalne odgovornosti profesionalnih političkih aktera – parti-ja i izabranih funkcionara. Atomizirano društvo individua predstavlja neki politički faktor samo periodično, prilikom izbora. Organizirani civilni akteri mogu pak zadržati neki udio u igri i između tih periodičnih zgoda. Mogu utjecati na politički “dnevni red” nekog društva, provocirajući i otvarajući teme koje država i političari zanemaruju ili potiskuju;

moгу kritički procjenjivati političke mjere i programe koji se donose i provode; mogu pritiscima ili konstruktivnim inicijativama – ovisno o spremnosti političkih profesionalaca da slušaju – inicirati i suodređivati te političke programe i mjere. Ukratko, mogu poremetiti situaciju u kojoj se politički “narod” okuplja samo kad je parlament raspušten (da izabere novi), a onda se, čim se obave izbori, raspušta na sljedeće četiri godine.

Predstavnička, parlamentarna demokracija, u kojoj se suverenost puka odjelovljuje donošenjem pravnih – općih, za sve jednakih, pod za sve prihvatljivim uvjetima²³³ važećih – normi, nespojiva je s neposrednim pretakanjem partikularnog interesa u izvršnu vlast, pa isključuje imperativni mandat i opozivost izabranih parlamentarnih zastupnika. Aktivno civilno društvo vratilo bi puku nešto od takve imperativne kontrole, ali na razini poopćivih zahtjeva. Taj nas pojam ujedno podsjeća na to da demokratske institucije demokratski djeluju samo ako se korištenju pravne forme za partikularne interese (bilo društvene, bilo interese samih nosilaca vlasti) suprotstavlja aktivno i odgovorno državljanstvo. Civilno društvo, makar i kao nešto samo potencijalno, ostaje nezamjenjiva komponenta svakog ozbiljnog nastojanja na demokratizaciji, jer iskustva izgradnje institucija demokratskog političkog i pravnog sistema “odozgo” pokazuju da strukture i procedure bez aktivne državljske participacije ostaju prazne, i sa stajališta zadanog cilja de-

---

²³³ Potonje je najsažetija formulacija nužnoga korektiva pravila vladavine većine, kako ga iskazuje Ž. Puhovski.

mokratizacije nedjelotvorne. Paradoksalno, budući da su “prepisivani” iz suvremenih međunarodnih dokumenata, formalni standardi ljudskih prava ili izborni zakoni često izgledaju kvalitetnije u postkomunističkim demokracijama u nastajanju nego u etabliranim demokratskim porecima s dugom tradicijom, ali je njihovo djelovanje mnogo slabije upravo zato što ih ne podupire društvo koje se odupire samovoljnom postupanju vlasti, uz odgovarajuću političku kulturu pravâ i državljanske odgovornosti.

Politička odgovornost o kojoj govorimo u takvom postavu nije odgovornost spram nekog drugoga, spram ikakve vanjske instance, nego se sastoji u inzistiranju na ispunjenju prešutnog društvenog ugovora kao pristanka na demokratsku, pravno ograničenu vladavinu.

Društvena zbilja civilnog društva

Jednostavno rečeno, za stalnost građanskog angažmana nužna su (ali ne i dovoljna) dva ključna *endogena* uvjeta djelovanja civilnog društva. Jedan je društveno-ekonomski, a drugi kulturni. Prvo, nužno je da članice i članovi društva, koji nemaju direktan pristup centrima moći i odlučivanja, imaju dovoljno vlastitih resursa, “diskrecijskog novca” i slobodnog vremena, kako bi jedan njihov dio mogli posvetiti dobrovoljnim aktivnostima i angažmanu. Drugi je uvjet *politička kultura participacije*: smisao za (su)odgovornost državljana i državljanke za posljedice političkih odluka i mjera što ih donose i provode ovlaštene političke i javne institucije, praćenu spremnošću za angažiranje u javnom raspravljanju,

nadzoru, kontroli, korigiranju (kako konstruktivnim inicijativama tako i putem pritisaka) mjera i djelovanja vlasti, suodređivanjem stavova javnosti spram njih.

U društvima u kojima su – poput postjugoslavenskih – mnogi ljudi, ako i imaju plaćeno radno mjesto, ipak prisiljeni obavljati više poslova da bi zaradili dovoljno za skromne potrebe, teško je govoriti o slobodnom vremenu i diskrecijskom novcu raspoloživima za građanski angažman. Uz to, tradiciju značajnu za razvoj angažiranoga građanski odgovornog djelovanja presudno je odredila prevlast duboko apolitičnih stavova u društvu u nekadašnjoj Jugoslaviji. Relativna otvorenost Jugoslavije i pod komunističkom vladavinom pružala je mnoštvo prilika da ljudi svoje probleme rješavaju putem privatnih “projekata”, pod jedinim uvjetom – da se ne miješaju u politiku, koja je bila monopol komunističke nomenklature. Moglo se putovati u inozemstvo, baviti se privatnim poduzetništvom, raditi u inozemstvu i donositi zaradu kući... Stanovnici ne samo da su uživali više ekonomske i kulturne slobode nego i znatno viši materijalni standard života u usporedbi sa zemljama pod sovjetskom dominacijom. Dok je to pružalo dovoljan prostor za poboljšavanje života kao privatnog “projekta”, nije se primjećivalo da ta relativna sloboda nije bila zajamčena kao pravo. Još se manje međutim osjećalo da nedostaje politička sloboda, kao pravo izbora i barem neizravna kontrola vlasti koja, u krajnjoj liniji, proizlazi iz pristanka državljanke i državljana i njima je odgovorna.

S tim je u skladu i već spomenuta činjenica da ni tranzicija iz komunističkog režima u Jugoslaviji nije započela kao rezultat demokratskog pokreta. Uz iznimku nekoliko grupa

i organizacija, poput Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu, nije bilo pokušaja da se “odozdo” utječe na te promjene. One su ipak nastupile posljedom odluke rukovodstava nekih federalnih jedinica (Slovenije, Hrvatske, a potom i ostalih) da je za njih najbolje mirno predati vlast ili je barem staviti na izbornu probu. To što je početak postkomunističke transformacije bio ujedno i početak raspada Jugoslavije i uvod u ratove, koji su osim teških stradanja civila donijeli i etničko cijepanje cijelih društava, sigurno nije pridonijelo rastu politički aktivnog civilnog društva.

Kao što su “tranzitolozi” u mnogo navrata isticali, dok su u pitanju status nacije i državnost, nema mnogo prostora za emancipiranje društva od države ni za razvoj i priznanje pluralnih opcija, interesa i stavova koji tvore sadržaj “civilne horizontalnosti”²³⁴. U svakom je ratu država dovedena u pitanje, a u ratu u kojem se tobože radilo o *stvaranju* domovine (odatle mu i ideologizirani naziv u Hrvatskoj), ili (sa srpske strane) o obrani navodno ugroženog naroda, praktički se “prirodno” suspendiraju sva načela koja su u biti liberalne, pluralističke demokracije i vladavine prava, a protivna su jedinstvu vlasti i obvezatne političke odanosti onima koji je drže. U tom je sklopu ponovljen paradoks totalitarizma: premda je sav društveni život politiziran tako što je bez ostatka zahvaćen režimskom mobilizacijom, samo je društvo *depolitizirano* jer u njemu nije uspostavljeno nikakvo poli-

---

²³⁴ Žarko Puhovski, “Civilna politička kultura”, u: M. Gogić, (ur.), *Kako surađivati s vlastima i kad to ne žele*, Hrvatski helsinški odbor, Zagreb, 2004., str. 6.

tičko polje raspravljanja i formiranja političke volje. Politiku se i opet smatralo stvari vođa i spasitelja nacije, ovlaštenih tumača “nacionalnog interesa”, s onu stranu domašaja i razumijevanja običnih državljana.

Građanske inicijative, te potom i institucionalizirane nedržavne organizacije, nastajale su velikim dijelom kao reakcija na ratnu krizu. Boreći se protiv neposrednih posljedica rata i ratnog režima (nevolja izbjeglica i raseljenih osoba; sve veća etnička netolerancija, koja je dovela do širokoga kršenja ljudskih prava pripadnika etničkih manjina, do diskriminacije i u najosnovnijim pravima kao što su državljan-ski status, dom, zaposlenje itd. te, kao posljedica, do etničkog “čišćenja”; gušenje javnosti; repatrijarhalizacija odnosa spolova itd.), one su implicitno zastupale osnovne vrednote slobode, demokracije, nenasilja, tolerancije i solidarnosti te nastojale igrati konstruktivno kritičku ulogu u izgradnji vladavine prava u zemlji.

Na primjeru Hrvatske može se jasno vidjeti tegobe dovođenja civilnog angažmana do njegovih logičnih političkih konsekvencija. Samo se malen broj civilnih aktera (među tih nekoliko važnih iznimki treba – uz neizbježan rizik nepravednog izostavljanja nekih – istaknuti Građanski odbor za ljudska prava, Hrvatski helsinški odbor, Dalmatinski komitet za ljudska prava, dvotjednik *Arkzin* itd.) eksplicitno suprotstavljao hegemoniji etno-nacionalnog određenja države i dovodio je u izričitu vezu s masovnim kršenjem ljudskih prava etničkom diskriminacijom. Štoviše, političku konfrontaciju kao da su izbjegavali i oni koji su na razini pojedinačnih slučajeva vrlo hrabro i pošteno nastojali pomoći, ili barem iskazati solidarnost sa žrtvama. O tome indirektno

svjedoči i sve ono što se tek mnogo kasnije počelo mukotrpno probijati u javnost: spoznaje o ratnim zločinima s hrvatske strane, agresiji na BiH, maltretiranju izbjeglica, nasilnom izbacivanju iz stanova i drugim teškim aktima kršenja ljudskih prava. Mnogo se toga znalo još 1991. i sljedećih godina, ali malo je tko to pokušavao nametnuti kao javnu temu, barem na razini provokacije.

Istodobno, građanske su organizacije u Srbiji od početka rata u Sloveniji i Hrvatskoj, kao i rata u Bosni i Hercegovini sljedeće godine, organizirale niz antiratnih akcija kojima su se izravno politički konfrontirale s tadašnjim režimom. Između ostaloga, uspjele su 1991. prikupiti 100.000 potpisa protiv mobilizacije za agresivni rat, organizirale su javno paljenje svijeća za žrtve (pri čemu je svakome bilo jasno da su žrtve ljudi s “druge strane”) te 1992. na javnom protestnom skupu “Ne računajte na nas” okupile oko 50.000 sudionika.²³⁵

Bilo bi potpuno deplasirano iz toga izvoditi nekakve razlike između hrvatskog i srbijanskog društva ili između opće kvalitete civilnih aktera u jednom i u drugom društvu. Štoviše, mnoge su aktivističke grupe iz dviju zemalja, koliko god se moglo uz prekinute telefonske i poštanske veze, komunicirale, razmjenjivale informacije, podržavale jedne druge i nastojale koordinirati barem neke akcije.²³⁶ Značajna

---

²³⁵ Pregled antiratnih aktivnosti i zalaganja za političke alternative: Bojana Šušak, “Alternativa ratu”, u: Nebojša Popov, (ur.), *Srpska strana rata*, 2. izdanje, Samizdat B92, Beograd, 2002., II. dio, osobito str. 100 i dalje.

²³⁶ Odatle se, između ostaloga, rodila i elektronička komunikacijska mreža ZaMir. Jedna od aktivnosti s koordiniranom obostranom podrškom bio je i međunarodni Volonterski projekt Pakrac.

i očevidna razlika bila je u značenju rata za svaku od tih zemalja. S gledišta građanki i građana Srbije rat je za one koji su se identificirali nacionalistički vjerojatno imao obrambeno značenje (radi zaštite navodno ugroženih Srba u Hrvatskoj, a potom i u Bosni i Hercegovini), ali je za mnoge druge bio agresivan rat, koji doduše formalno vodi JNA, ali iza kojega politički stoji Miloševićev režim. Taj pak režim, kako su bili pokazali već i masovni protesti u martu 1991., unatoč visokim pobjedama Miloševića i njegove partije na izborima 1990., nije uživao nespornu demokratsku legitimnost, jer je u mnogome bio potpuno razvidan njegov kontinuitet s prethodnim, komunističkim režimom.

Nasuprot tome, rat je u Hrvatskoj praktički za sve stanovništvo (ne računajući, dakako, one u odmetnutim krajevima pod srpskom kontrolom) bio napad na njihovu zemlju, koji je egzistencijalno ugrozio mnoge, a simbolički cijelu zajednicu. I oni koji nisu podržavali Tuđmana i njegovu partiju smatrali su da nije vrijeme za javnu kritiku vlasti, a još manje za makar i simboličku građansku neposlušnost. Djelomice se tako može objasniti moć dominantne nacionalističke ideologije, koja i inače teži hegemoniji (jer ne tolerira nejedinstvo nacionalne zajednice, a prodire u sva područja društvenog i osobnog života). Nju je samo još pojačao rat, koji je ne samo "potvrdio" ideologiju etničkog sukoba nego i drastično srozao razinu slobode javnoga komuniciranja što se tek bila kako-tako uspostavila potkraj osamdesetih. Nadomjestila ju je masovna identifikacija s nacionalnom državom i blokada svake kritičke rasprave. Nacionalizam je postao "prirodno" stanje duha čitavog stanovništva, zrak koji diše-

mo. Bez “prakse” u javnom političkom djelovanju, većina aktivista bila je naprosto bespomoćna i nesposobna čak i da misli o suprotstavljanju toj ideologiji i politici, koja je zahvaljujući većinskoj podršci i praktičkom nestanku političke opozicije izgledala čak i demokratski legitimnom.²³⁷

Trebalo je, prema tome, razviti ne samo vještine i metode nego i sam smisao za javno djelovanje iz manjinske pozicije. U nedostatku toga nastojalo se pružiti neposrednu pomoć ugroženim ljudima, oslanjanjem na međunarodnu podršku, no to je te civilne aktere zadržavalo u položaju u kojem nisu mogli djelovati na širu javnost, pa nisu uspjeli razviti ni širu bazu volontera²³⁸. Umjesto toga uglavnom su postojali kao egzotični otoci u društvu, egzistencijalno upućeni na potporu inozemnih organizacija i donatora. Mogli su se samo nadati da će opće ljudske vrednote što ih zastupaju na kraju krajeva, još neznano kada i kako, dosegnuti šire krugove ljudi.

Time je, s više strana, ometen jedan već sam po sebi fragilan proces – razvoj smisla za društvenu odgovornost (smi-

---

²³⁷ U tome je “pomoglo” i to što su u “izgradnji kapaciteta” od međunarodnih organizacija koje su ih podržavale dobivali poduku uglavnom iz nenasilnoga komuniciranja, obrade konflikta itd. na interpersonalnoj razini ili razini malih grupa, dok javno, političko zastupanje vrednota, stavova ili programa (pod nazivom “zagovaranje”, koji svojom nezgrapnošću pokazuje tegobe ne samo prevođenja nego i prenošenja iskustava iz drugoga konteksta) dolazi kasnije, i svodi se na tehnike izvedbe u javnim kampanjama, radu s medijima i sl. U “edukativnoj” potpori iz inozemstva nigdje se ne može naći poticanje ulazanja u političke sukobe i njihova uspješnog vođenja.

²³⁸ Indikativno, ta je riječ u nekom trenutku počela označavati čak i plaćene “aktiviste”.

sla za doživljavanje problema društva ili uže zajednice kao vlastitih), kao i za političku odgovornost (smisla i sposobnosti da se u rješavanju tih problema uzme aktivnog udjela, ako treba i otimajući ga od snaga koje dominiraju javnošću i institucijama vođenja politike). Taj se proces može odvijati samo kao lutajući i krivudav proces društvenog učenja, u praksi, djelovanju, uz stalne “reality checks” te povratne informacije i reakcije iz društvenog i političkog okruženja te u traženju novih odgovora na njih, dakle u interakciji u kojoj odlučujuću ulogu igraju ne samo volja, spremnost i sposobnost građanskih aktera nego i socijalni, kulturalni i politički kontekst društva u kojem djeluju. Kada je to okruženje posve neprijateljsko spram građanske inicijative, te je interakcija već dobroano ugrožena, presađivanje metoda i ideja iz posve drukčijega konteksta, ako se pojavljuje kao dragocjena i prijeko potrebna, k tome i financijski potkrijepljena pomoć, može djelovati i tako da presiječe i to malo spona s domaćim društvenim kontekstom.

Međunarodni donatori angažirali su se kako na prevladavanju ratnih sukoba i njihovih posljedica tako i u podupiranju demokratizacije. U taj su angažman, dakako, ulazili sa svojim shvaćanjima o naravi problema, pa dosljedno tome i o primjerenim rješenjima.²³⁹ Dio njih nije ni ulazio u dijalog

---

²³⁹ Usp. Thomas Carothers, “Western Civil Society Aid to Eastern Europe and the Former Soviet Union”, *European Constitutional Review* 55/1999. On upozorava kako su velike agencije za međunarodnu pomoć u početku devedesetih imale iskustva gotovo samo sa zemljama Trećeg svijeta te su se u postkomunističkome miljeu isprva našle na posve nepoznatu terenu. Postupajući u skladu s dotadašnjim navadama, činile su i mnoge standardne greške: rad posredstvom neke vanjske donatorske organizacije, omalova-

s domaćim akterima, dio nije bio ni svjestan toga o koliko se različitim društvima radi, a dio nije našao kompetentne suvornike. Rijetki su (poput Soroseva Instituta Otvoreno društvo) oblikovanje programa i odlučivanje o donacijama delegirali na domaće odbore i komisije. K tome, samom dinamikom fondacijskog rada, koja nameće kontrolu nad upotrebom donacija, u kombinaciji s nesposobnošću da se opravdanost projekata i njihovih rezultata ocjenjuje na osnovi obuhvatnijih i dugoročnijih analiza, u potpori civilnim akterima prioritet su dobivali oni s profesionalnim kompetencijama, a ne nužno oni koji su se bavili važnijim aktivnostima. U tom slijedu, može se reći da smo u mnogim slučajevima htjeli civilno društvo, a dobili nedržavne organizacije. Takvu se konstataciju moglo izreći već sredinom devedesetih, kada su se početne građanske inicijative već počele institucionalno etablirati i u nekim aspektima djelovanja prilagođavati donatorskim institucijama. Indikativno, iste se konstatacije izriču sve do danas.²⁴⁰ Na neki način, instituci-

---

žavanje domaćeg znanja i "ljudskih resursa", prepuštanje posredničkim organizacijama da obave sve, od ocjene potreba ciljanog društva, preko provedbe projekata, do ocjenjivanja (uz sporednu ulogu "lokalnih partnera").

O tim ugrađenim greškama u načinima pomoći Trećem svijetu usp. B. (Barbara) E. Harrell-Bond, *Imposing Aid*, Oxford University Press, Oxford-New York-Nairobi, 1989. (2).

²⁴⁰ "Htjeli smo dinamično civilno društvo, a sve što smo dobili su NDO-i' Ovaj sam citat čula nekoliko puta, ponekad pripisan anonimnu društvenom aktivistu iz Mađarske, drugi put nekome iz Češke Republike. Tko god da ga je prvi izrekao, on izražava jedan važan osjećaj koji progoni ovu regiju, osjećaj koji bih opisala kao razočaranje pomiješano s nostalgijom i gorčinom." Agnieszka Graff, "What Ails Civil Society?", Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe (CEE Trust) Civil Society Forum, 2008., <http://www.csf.ceetrust.org/paper/3/>.

onalizacija je pretekla i/ili nadživjela vlastitu supstanciju – građanski angažman.

U takvom kontekstu pitanje je gdje leži ili spram koga/ čega je upravljena odgovornost civilnih aktera: spram vlastitog društva ili spram organizacija koje im pomažu novčano, znanjem itd., ali ne dijele, pa često i ne poznaju probleme ovog društva? Prije nego što nastavimo, treba razjasniti odnos prema dvjema pojavama koje se često povezuju s “pomoći demokratizaciji”: “intervencionizam” i “socijalni inženjering”. Po mojem sudu, nijedna od njih sama po sebi nije ništa loše. *Svako* organizirano društveno djelovanje jest intervencija u društvo, pod uvjetom da uspije mobilizirati dostatne resurse, i može se smatrati socijalnim inženjeringom ako smjera društvenoj promjeni. Ono što treba podvrgnuti vrednovanju jesu ciljevi i sredstva, to jest da li “pomoć u demokratizaciji” stvarno pridonosi demokraciji. Sredstva nisu manje važna od ciljeva: ključno je pitanje perpetuiraju li ona ovisnost domaćih civilnih aktera o pomoći izvana.

U tom je slijedu potrebna i napomena o “odgovornosti spram vlastita društva”. Postavljeno u kontekstu kakav prevladava u postjugoslavenskim društvima, s još jakim utjecajem autoritarnoga kolektivismu, to bi se pitanje moglo shvatiti kao implicitnu obavezu civilnih aktera da se uklope u prevladavajuća shvaćanja društvenog dobra ili, još gore, polažu račune postojećoj većini. Ako je riječ o zalaganju za društvenu (uključujući i političku, ekonomsku, kulturnu) promjenu, instanca odgovornosti zasigurno ne može biti “društvo” predstavljeno prevladavajućim javnim mnijenjem ili biranim političkim tijelima. Zalaganje za promjenu ujed-

no je i osporavanje mnogih postojećih obrazaca shvaćanja i postupanja. Prema tome, riječ može biti samo o odgovornosti za društveno dobro kako ga shvaćaju sami akteri. To, dakako, znači da će u igri biti mnogo različitih shvaćanja dobra, koja će se međusobno natjecati za podršku ili se naprosto paralelno ostvarivati – pa tko dogura dalje. Bitno je međutim da ti akteri – pa makar i teško griješili – svoje ciljeve i projekte budu kadri određivati samostalno. U borbi s društvenim problemima, kao i u odnosima s donatorskim institucijama (kako inozemnima tako i domaćima), mnogi ipak nisu u ravnopravnom položaju.

Za razliku od primitivnih ideologijskih optužbi o tome kako strane fondacije zavjerenički koriste domaće nevladine organizacije kao instrument, a na što ne vrijedi trošiti riječi, ovdje se radi o – uglavnom nesvjesnom – *pomaku odgovornosti*: umjesto mukotrpnog iznalaženja i hvatanja u koštac s realnim društvenim problemima, aktivisti djelomično dobivaju dobronamjernu poduku što i kako činiti, a većim dijelom moraju se prilagođavati već predodređenim “prioritetima” i programskim “strategijama” svojih inozemnih pomagača. Kako to djeluje na onaj proces učenja – to je daleko kompliciranije od bilo kakvog modela “manipulacije” ili “instrumentalizacije” i iziskivalo bi cijelo istraživanje (možda u sklopu novoetablirane discipline antropologije fondacija i NDO-a).

Građanski odgovor na rat, izbjegličku krizu i druge teške posljedice bio je izvoran i spontan. Pojava donatorâ otvorila je mogućnost ambicioznijih projekata. No kako su još uvijek morale učiti kako da savladaju probleme kojima su se bavile,

sagledaju ih u cjelokupnu relevantnom kontekstu i postignu više, aktivističke organizacije našle su se pod uplivom donatora koji nisu donijeli samo potporu u novcu, nego i u znanju i vještinama, a shvaćanja o naravi društvenih problema, njihovu redoslijedu važnosti i najboljim rješenjima bila su implicitno ugrađena već i u osnovne odrednice programâ pomoći. Kao što se obično događa, te su ideje bile obilježene ne samo predodžbama o važnosti formiranima u drugim kontekstima nego i nekim općim “modernim” temama u svijetu “trećeg sektora”: u jednom razdoblju to su bili projekti psihosocijalne pomoći, u drugome “capacity building”, ili “inicijative u [lokalnoj] zajednici”, “trgovanje ženama”, “korupcija” itd.²⁴¹

---

²⁴¹ Prilikom razgovora u upravi jedne od krupnih državnih agencija za međunarodnu pomoć, postavio sam pitanje na koji se način stvaraju dugoročne strategije djelovanja i biraju prioritetna područja i problemi primjereni određenoj zemlji ili regiji. Prvi je odgovor glasio da se za ocjenu stanja, problemâ i dugoročnih rješenja koristi mreža kontakata ambasade u toj zemlji. Na pitanje nije li takva mreža kontakata ograničena samo na određenu društvenu grupu, budući da ambasade svoje kontakte prvenstveno grade imajući na umu političke i ekonomske interese, odgovorili su da informacije iz takve mreže ipak smatraju pouzdanima i adekvatnima. Sljedeće je pitanje bilo naruče li ikada kakvo istraživanje ili stručnu studiju, ali ono je izazvalo nesporazum: i sama pomisao na takvu metodu bila je sugovornicima toliko neobična da su pomislili da pitam financiraju li istraživačke projekte. Kada sam na kraju pitao, ako su strategije tako pouzdano krojene po mjeri svake zemlje ili regije, kako to da se u isto vrijeme u različitim dijelovima svijeta pojavljuju iste teme “u trendu”, sugovornici su s blagom nelagodom priznali da u svemu tome odlučujuću riječ ima nadležni parlamentarni odbor, koji određuje koji su problemi u svijetu najvažniji. Ne nužno po kriterijima vladina shvaćanja nacionalnog interesa, ali ipak pretežno viđeni očima davalaca pomoći.

Inače, pitanje istraživanja nije bilo postavljeno bez povoda. Čitaoci i čitateljice znamenite knjige Thomasa Carothera *Aiding Democracy Abroad*,

Budući da nikakva demokratska pomoć ne može nadoknaditi nedostatak autonomne moći društva, ono što ta pomoć može postići odnosi se velikim dijelom na političku kulturu. Odatle vjerojatno i tolika obuzetost obrazovanjem (“edukacijom”) i obukom (“treningom”) za ovo, ono, sve i sva, tolika da je i sama postkomunistička transformacija, u biti i u cjelini, u programima inozemne pomoći i u političkim kriterijima, definirana kao jedan ogroman zadatak učenja cijelih država i društava. Pridavati značajnu ulogu učenju nije ni pogrešno ni sporno. Kao što je prethodno objašnjeno, čak i u nedostatku povoljnih društveno-ekonomskih uvjeta, *volja* za djelovanje, uz znanje, vještinu i nešto materijalnih sredstava može značajno pridonijeti društvenoj i političkoj promjeni. Sporno je međutim što se taj dio uzima kao cjelina i što se previđa da ni sva znanja ni sve formalne promjene neće dovesti do promjene odnosa ako iz toga na kraju krajeva ne proizađe društvo koje je – da se to još jednom ponovi – razvilo relativnu autonomiju i vlastitu moć.

Određivanje okvira i prioriteta područja²⁴² za dodjelu

Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1999., primijetiti će kako se istraživanja ponekad naručuju, ali tek kada nakon više godina primjene nekog programa ispadne da se stvari ne razvijaju kako se predviđalo.

²⁴² Zanimljivo, kada je početkom 2005. nekoliko NDO-a protestiralo protiv odluka o donacijama Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva, jedan od prigovora bio je i to što prilikom objave natječaja “nisu navedena prioriteta područja” (“Otvoreno pismo Foruma organizacija civilnog društva Nacionalnoj zakladi”, http://www.zamirzine.net/spip.php?article1753&var_recherche=nacionalna%20zaklada%202005).

(Napomena: kako je autor ove studije bio sudionik osporavanog postupka, ne može ovdje komentirati taj slučaj.)

novčane potpore, kao i “obuka i obrazovanje” (posredstvom nevladinih organizacija iz zemalja donatora), imali su i politički i kulturalni upliv. Sadržaj obuke i obrazovanja varirao je od tehničko-organizacijskog know-howa (kako voditi organizaciju, upravljati projektima, prikupljati novčanu potporu itd.) do neke vrsti akulturacije. Ova potonja varirala je, ovisno o izvoru potpore, od pristupa poput nenasilne komunikacije, razrješavanja sukoba (kasnije preimenovano u “preobrazbu” sukoba, upravljanje sukobom itd.), medijacije itd. do promoviranja “partnerstva” između civilnih aktera i državnih institucija ili pak lokalnih zajednica. Takav prenos znanja koji je ujedno i prenos političko-kulturnih obrazaca otkrio bi, pri detaljnijoj analizi pojedinih primjera, kako se s tim obrascima unose i prešutno usvojene postavke o naravi društvenih odnosa i značenju političkoga. Rezultat je bio to da su u shvaćanju mnogih aktivistkinja i aktivista, koji su se u neposrednom suočavanju s problemima postkomunističkih promjena često prvi put suočavali i s nužnošću da analiziraju i razumiju te odnose, sheme po kojima su operirali donosioci inozemne pomoći dobile značaj temeljnih spoznaja. Na taj je način formirana čitava zbirka ideologema, koji uglavnom nisu bili predmet kritičke analize.

Tako su za grupe koje su surađivale s pacifističkim organizacijama, zahvaljujući uvriježenom shvaćanju da “sukobi nastaju u glavama ljudi”, pa ih tamo valjda treba i “razriješiti”, primjerice politički i vojni sukobi, koji su uključivali čitava društva, političke i vojne aparate, reducirani na interpersonalne odnose ili odnose unutar malih grupa koje se dalo pacificirati pomirateljskim ili posredničkim djelova-

njem. Omiljeno distingviranje područja i naravi djelovanja civilnih aktera u odnosu na tržišno-privredno i političko dovelo je do toga da mnogi aktivisti i aktivistkinje, a pogotovu profesionalke i profesionalci svojeg “sektora”, cijelu “teoriju” političkih i društvenih odnosa vide kao shemu po kojoj se društvo sastoji od triju “sektora” – privatno-profitnog, javno-neprofitnog i “civilnog” – a na pitanje što je s dinamikom odnosa tih “sektora” lakonski odgovaraju da oni trebaju biti “partnerski”.²⁴³ Iz perspektive u kojoj se građanske organizacije pojavljuju uglavnom kao nositeljice dopunskih aktivnosti (pretežno “socijalnih usluga”) moglo se čuti kako instruktori iz SAD-a i nekih zapadnoevropskih zemalja prikazuju odnose različitih socio-ekonomskih grupa, javnih i državnih institucija kao svojevrsan “društveni ugovor”²⁴⁴ u kojem se sve te raznolike pozicije uklapaju u skladnu cjelinu. Ma koliko to bilo neočekivano od osoba koje su trebale (re)prezentirati zapadnu civilnu kulturu, time je društveni ugovor, kao temeljni koncept pravnog osi-

---

²⁴³ Ovo nije samo dojam koji se može zbirno steći iz mnoštva osobnih kontakata, nego i konkretan slučaj. Prilikom razgovora s kandidatkinjama i kandidatima za radno mjesto koordinatorice/koordinatora programa u jednoj neprofitnoj organizaciji u kojoj sam sudjelovao, jedan od kandidata, inače vrlo dobar i iskusan terenski aktivist, upravo je tim riječima odgovorio na pitanja o tome kako vidi stanje u društvu i moguća težišta djelovanja organizacije. Siromaštvo pojmovnog aparata često birokratiziranih organizacija, kojima su takve sheme dovoljne u tehničke svrhe opisivanja aktivnosti i planova u već definiranom okruženju, očividno je za mladu osobu bez prethodne naobrazbe o društvu, ekonomiji i politici bilo vrhunac analize, primjenjiv i u prigodi u kojoj kandidat nastoji u najboljem svjetlu prikazati svoje znanje i sposobnosti.

²⁴⁴ Također izraz koji je bio upotrebljen u realnoj situaciji.

guranja slobode među jednakima, prometnut u svoju potpunu suprotnost – u legitimiranje nejednakosti i njeno sankcioniranje u obliku organske cjeline. U takvoj cjelini, dakako, nema mjesta za sukob kao nešto što nužno proizlazi iz dubokih suprotnosti položajâ i interesâ; sukobi potječu samo iz neadekvatnog shvaćanja situacije i mogu se riješiti dodatnim obrazovanjem i savladavanjem komunikacijskih vještina u kojima će se uvažiti gledišta drugih. Ako pak nema bitnih, strukturalno “ugrađenih” sukoba, nema ni naponskog polja u kojem se oni politički manifestiraju.

Sadržaji, metode i tehnike preneseni iz “normalnih” društava posve su izostavljali političko obrazovanje i osposobljavanje za sukobljavanje s matičnom paradigmom autoritarne političke kulture ili dominantnom ideologijom i njenim nosiocima. To je obrazovanje s obzirom na naslijeđe apolitičnosti bilo i te kako potrebno. Na koncu, prešutno shvaćanje kako tržišna privreda i liberalna demokracija “prirodno” slijede nakon pada komunizma, u kombinaciji sa spomenutim ideologiziranim shvaćanjem i prikazivanjem postojećih društava s tržištem i demokracijom kao harmoničnih cjelina, dovelo je i do tome primjerenih sugestija o odgovornosti civilnih aktera prema svojoj zajednici. U sredini u kojoj su se mnogi od njih zalagali upravo za ono što je toj “zajednici” bilo strano i neprijateljsko – međuetničku toleranciju, univerzalnost ljudskih prava, pozitivnu diskriminaciju manjina ili kažnjivost svih zločina nasuprot vladajućoj etno-etici – očekivalo se da usvoje manire kakve dobrotvorne organizacije koja je priznata i očekuje potporu u idealiziranom – benevolentnom, civiliziranom društvenom okruženju.

Druga posljedica akulturacije tiče se samih oblika organiziranja i djelovanja: donatori, dakako, preferiraju one koji su po organizacijskom ustrojstvu i vještinama kompatibilni s njihovim metodama izbora područja i načina djelovanja te s očekivanjima glede pouzdanog upravljanja resursima, praćenja i izvještavanja. Prihvatljiviji su im partneri koji govore sličnim jezikom (ne samo lingvistički – pri čemu je znanje ili neznanje engleskoga često bilo značajnije od sadržaja i smisla aktivnosti – nego i “jezikom” projekata, logičkih shema itd.), koji imaju osoblje sposobno da profesionalno piše projekte i osigura pouzdan *management* u njihovoj izvedbi, sastavlja uvjerljive izvještaje i pregledno vodi financije. Organizacije kao sredstva građanskog angažmana, nastajući u društvenom okruženju koje samo nema uvjeta za civilno djelovanje, djelovanjem samih okolnosti djelomice prelaze u “alternativni establishment” *nedržavnih organizacija*.²⁴⁵

Ne treba čuditi što su organizacije neposredno angažirane u podršci demokratizaciji, prešutno usvajale stanovite osnovne pretpostavke koje su u društvima porijekla možda

---

²⁴⁵ U jednom pogledu izvana na “zapadni Balkan” zapaža se: “Savršeno znanje engleskoga, vještine komuniciranja i timskog rada, sposobnost djelotvornog upravljanja projektima i prikupljanja novca: nema vidljivih razlika između onoga što se traži u civilnom sektoru i u privatnom biznisu. Kompetentan, dinamičan i djelotvoran – to je profil uspješnog aktivista NDO-a.” Anna Krasteva, “Being a citizen: not a profession, but a commitment”, prilog diskusiji “Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe” (CEE Trust), Civil Society Forum, 2008., <http://www.csf.ceetrust.org/paper/9/>.

Usp. i Mladen Lazić, *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd, 2005., napose str. 76 i dalje.

i bile točne, ali su u društvu-primatelju najčešće bile krive. Kao što smo vidjeli već u prethodnim dijelovima ove rasprave, činili su to i sociolozi i politolozi koji su nekritički polazili od paradigme “tranzicije”, po kojoj je pad komunističkih režima u osnovi značio samo oslobađanje potisnutog i nedovršenog demokratskog kapitalizma koji će se sada “prirodno” razviti i uspostaviti kao povijesno neizbježan, opći svjetski poredak – ili barem poredak svojstven “zapadnoj civilizaciji”. U osnovi, te se pretpostavke svode na to da civilno društvo postoji i djeluje kao dio društva u kojem su za takvu vrst angažmana ispunjene osnovne pretpostavke, da postoje također barem osnovni okviri vladavine prava, demokracije, države u modernom smislu. Društveni sadržaj tih pravnih i institucionalnih formi pritom se podrazumijevao, a zapravo ostajao neuhvatljiv, jer je zaboravljeno da društveno tkivo čine odnosi koji se ne mogu svesti na interpersonalne mreže i normativnu integraciju. Društvo razvijenog Zapada, ma koliko bilo ovisno o državnoj regulaciji i interveniranju u ekonomsku sferu, ima ipak osnovu vlastite moći u sebi samome, jer nije bilo izručeno totalitarnoj i kasnijoj autoritarnoj političkoj kontroli nad ekonomijom. Stoga društvo u sebi ima uporište za vlastitu protumocu spram države, koja ovu prisiljava da poštuje pravna ograničenja i demokratsku kontrolu.

Akteri bez društva

O tome kako postkomunističke zemlje, uključujući i postjugoslavenske, ulaze u novo stanje s društvima u kojima tek treba razviti autonomiju horizontalnih odnosa, a individualna sloboda nije osigurana građanskim pravima (uključujući privatno vlasništvo), već je dosta rečeno u prethodnim dijelovima. To je stvorilo paradoksalnu situaciju u kojoj bi, po očekivanjima demokratske “tranzicije”, same države trebale stvoriti i osigurati snage i uvjete vlastite demokratske kontrole i pravnog ograničavanja, oslobađajući privredu od političke kontrole, dajući neovisnost pravosuđu i medijima, dezideologizirajući obrazovanje...

Poznato je kako su vlasti u Hrvatskoj i Srbiji, a i u Bosni i Hercegovini u kratkom razdoblju prije rata (i uz modifikacije koje je nametala podjela između triju nacionalističkih vodstava), nakon prvih kompetitivnih izbora “riješile” taj problem: oslanjanjem na podršku proizašlu iz masovne etno-nacionalne identifikacije, koja je s dnevnog reda zadugo skinula pitanja osamostaljenja privrede od političke kontrole, stvarnih garancija građanskih prava putem neovisnog i djelotvornog pravosuđa itd. Takva je politička mobilizacija sve političke razlike utopila u pripadnosti primordijalnoj

zajednici, a sve potrebe u društvu, još nedovedene do osviještenih interesa, unaprijed podredila uspostavljanju etničke nacije kao države.

Za spomenute tri postjugoslavenske zemlje specifično je još i to da su etničke tenzije, koje su bile politički inducirane tokom cijelog desetljeća prije raspada Jugoslavije, omogućile da prve partije pobjednice slobodnih izbora preuzmu, odnosno zadrže vlast pod uvjetima pod kojima ne samo da nema otpora neovisnih društvenih interesa nego se i veliki dijelovi populacije identificiraju i s nacionalnom državom i s “državotvornim” vođom i partijom. Moguće postupne promjene prema pluralizmu, uspostavljanju autonomnog ekonomskog društva i pravnom reguliranju odnosa – koje su se u ostalim postkomunističkim zemljama srednje Evrope, sa sličnih polazišta disfunkcionalnih društava i znatne doze nacionalizma, ipak dogodile – zakočili su ratovi i njihove posljedice, koje su do kraja pojačale etno-nacionalističku identifikaciju sa “svojom” nacijom i državom, a isključivost spram drugih.

U tim je okolnostima, mimo političkih posljedica, nedostajao i niz uvjeta za građansko djelovanje odozdo. Krenemo li od najtežeg slučaja, u Bosni i Hercegovini, uoči rata, za njegova trajanja i godinama nakon njega nije bilo ni osnovne ljudske sigurnosti koja bi omogućavala neki građanski angažman. Bili su ugroženi osnovni životni uvjeti najvećeg dijela stanovništva, od golog života do doma i nužnih prihoda. U dijelovima Hrvatske izravno pogođenima ratom (ne samo u okupiranim krajevima nego i s druge strane fronte) situacija je bila slična, a ostatak zemlje pretrpio je teške ekonomske posljedice, kako zbog rata tako i zbog pretvorbe i

privatizacije privrede, koja je bila u jednom dijelu kriminalna (s odljevom dijela kapitala na nepoznata mjesta u inozemstvo), a djelomice je zbog ekonomskih nužnosti, ali i loše ekonomske politike dovela do zatvaranja mnogih poduzeća, porasta nezaposlenosti itd. U Srbiji, na čijem teritoriju do potkraj devedesetih godina nije bilo rata (a kada je on krajem tog desetljeća izbio na Kosovu, došla je u pitanje teritorijalna pripadnost te pokrajine Srbiji), ljudsku su sigurnost teško narušile loše ekonomske prilike, koje su bile indirektna posljedica rata, klijentelističke privatizacije (također s odljevom kapitala) i međunarodnih ekonomskih sankcija. Tome u svim trima zemljama treba dodati i pravnu nesigurnost, gotovo ničim ograničen prostor za samovoljno postupanje vlasti te opću klimu netrpeljivosti u društvu.

Građansko organiziranje i neovisno djelovanje počeli su desetljećima prije uvođenja demokracije. Najznačajnije je bilo kritičko mišljenje koje je u javnost izlazilo putem filozofijskih i društvenoznanstvenih časopisa i društava. Filozofska i sociološka društva služila su, osim svojih stručnih funkcija, i kao okosnica okupljanja za političke ciljeve kao što su obrana nekih osnovnih prava. Putem takvih organizacijskih oblika moglo se donekle zaobići prepreke što ih je jugoslavenski režim postavljao slobodi udruživanja²⁴⁶ i jav-

---

²⁴⁶ Zakonski je bilo "dopušteno" udruživanje u "društvene organizacije i udruženja građana", ali je nužni preduvjet za registraciju (efektivno: za dozvolu) bio pribaviti mišljenje Socijalističkog saveza (jedne od satelitskih organizacija vladajuće partije, oblikovane tako da bude obvezatna "krovna" organizacija za sve druge) o "postojanju društvene potrebe" za organizacijom koju se htjelo osnovati. Ukoliko ih je uopće bilo, taj je filter eliminirao sve pokušaje uspostavljanja organizacija s neregimskim političkim značenjem, a propuštao sportske, hobističke, stručne itd.

no iskazati neke kritičke stavove ili organizirati akcije solidarnosti kao što je bilo potpisivanje peticija protiv progona delikta mišljenja. Potkraj sedamdesetih tako je u okviru Sociološkog društva Hrvatske osnovana i sekcija Žena i društvo, koja je bila prvi organiziran oblik ne samo teorijskog i znanstvenog raspravljanja problema neravnopravnosti spolova nego i praktičkog zalaganja za ravnopravnost. Jedna od najranijih civilnih grupa organiziranih posve neovisno o režimskim okvirima bila je mirovna i ekološka grupa Svarun, koja je u drugoj polovini osamdesetih organizirala i nekoliko javnih akcija.

Dakako, ovdje se ne može izlagati nikakva povijest neovisnoga građanskog organiziranja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, ni ustanoviti gdje je točno što započeto. Ono što je značajno za razumijevanje uloge civilnih aktera u postkomunističkoj transformaciji jesu najznačajniji problemi na kojima su djelovali, metode kojima su to činili i način na koji su utjecali na društvenu i političku zbilju.

Premda suština problema leži u tome što ni nakon liberalizacije političkog prostora, kompetitivnih višepartijskih izbora i donošenja demokratskih ustava zapravo nije ukinuta kontrola političke sfere nad društvom, iako je izgubila formalna, institucionalizirana obilježja ideologijskog i partijskog monopola – tim se “problemom” nitko nije bavio kao takvim, *in abstracto*. Dva su njegova glavna simptoma međutim bila neposredno vidljiva i praktički su, na opipljiv način, utjecala na društveni život: nezaštićenost ljudskih prava i opasnost ratnog sukoba.

Sam je prelaz u demokraciju kao pitanje ljudskih prava

prvo na političku scenu iznijelo Udruženje za jugoslavensku inicijativu, osnovano u Zagrebu početkom 1989. Bila je to prva nerežimska organizacija s eksplicitno političkim programom te kao takva, dakako, nije do potkraj 1989. uspjela probiti režimske prepreke registraciji. No i prije nego što je to na koncu uspjelo u Podgorici (ali je, prema tadašnjim propisima, važno za cijelu Jugoslaviju), organizacija je tokom te godine, kada je liberalizacija već “visjela u zraku”, bez težih ometanja mogla javno djelovati. UJDI je pravo na demokratsko odlučivanje i na zaštitu od “proizvoljnosti moćnika” istaknuo kao prirodno ljudsko pravo koje se samo silom može nijekati. Zalaganje za temeljne zasade demokracije i ljudskih prava bilo mu je zajedničko i s mnogim drugim inicijativama koje su se javljale (mnoge od njih, koje su se pojavljivale kao “savezi”, osnovane su s jasnom namjerom da, čim to bude moguće, postanu političke partije). Ono što je bilo specifično jest zalaganje da se demokratskim izborima konstituiraju i Savezno vijeće Skupštine SFRJ, kako bi se osigurala demokratska kontrola nad onime što je ostalo od savezne države, prije svega nad armijom. UJDI je u tu svrhu uputio i prijedlog da se odgovarajućim ustavnim amandmanom omoguće takvi demokratski izbori. U javnosti međutim nije bilo veće podrške za takav prijedlog, jer su sve nove političke organizacije bile fokusirane na nacionalne izbore (budući da se realna politička moć već godinama nalazila upravo u federalnim jedinicama), a jugoslavenska je demokratska inicijativa, štoviše, nacionalistički prokazivana kao izraz zavjere da se Jugoslaviju ojača nasuprot nacionalnim protodržavama. U toj je točki vladao i konsenzus između

(još) komunističkih vodstava Srbije, Slovenije i Hrvatske: nikome nije bilo u interesu da savezna državna razina dobije demokratski legitimitet pa time dođe u položaj da ograniči i njihovu moć. Premda je to bio jedini način da se zaustavi Miloševićeva koncentracija moći u Srbiji, koja će omogućiti da i tamošnji višepartijski izbori prođu tek kao nevažna epizoda, kao i da se spriječi njegov “izvoz revolucije” u savezu s najvišim zapovjedništvom JNA, svim je republičkim liderima očividno bila važnija njihova autonomija. Porazne su posljedice poznate, a premda je razvoj događaja potvrdio važnost problema na koji je UJDI ukazivao, udruženje je u svojem glavnom nastojanju doživjelo neuspjeh.²⁴⁷

Za razliku od tog anticipiranog upozorenja na opasnost od rata, kada je ona krajem juna 1991. u Sloveniji i Hrvatskoj prešla u zbilju, brzo su se organizirali ljudi koji su se protivili ratu. Svega nekoliko dana nakon napada JNA na ciljeve u Sloveniji, osnovan je Odbor antiratne kampanje u Hrvatskoj, a ubrzo i Centar za antiratnu akciju u Beogradu. Te su organizacije djelovale u različitim uvjetima (nešto je od toga spomenuto već u prethodnom poglavlju) i na različite načine, ali im je značajna zajednička crta to da su, okupivši se spontano oko problema koji je na sve djelovao kao šok, poslužile i kao okosnica šireg spektra građanskih inicijativa i “podloga” za razvoj raznolikih načina djelovanja. Dakako, djelovanje protiv rata moralo je u brzim promjenama kon-

---

²⁴⁷ Njegovi su dijelovi nastavili s drugim aktivnostima, od kojih vrijedi istaknuti kontinuirano izlaženje lista, a potom časopisa *Republika*, koji je nakon prvih brojeva u Zagrebu nastavio izlaziti u Beogradu, gdje ga sve dosad uređuje Nebojša Popov.

teksta dobivati posve drukčija značenja. Inicijalno, bio je to protest protiv primjene vojne sile u političkim sukobima. Međutim kada se rat nakon kratkog vremena iz Slovenije preselio u Hrvatsku, za Antiratnu kampanju²⁴⁸ više nije moglo biti samorazumljivo protivljenje svakom ratu, budući da je rat uključivao i obranu, koja je za veliku većinu bila legitimna. Kao okosnica djelovanja pod takvim uvjetima postavljeno je protivljenje interiorizaciji rata, tj. militarizaciji društvenog života kao svojevrsnom pretvaranju nevolje rata u vrlinu. Ono se manifestiralo kao prevlast šovinističke verzije nacionalizma u javnom diskursu, u kojem je kolektivno vrijeđanje (napose Srba) i pozivanje na diskriminaciju dobilo pravo građanstva; u praksi je to značilo masovno kršenje ljudskih prava etničkom diskriminacijom, pa i sve više “pozadinskog” nasilja.

Dok su u Srbiji i Centar za antiratnu akciju i druge organizacije kao Žene u crnom, Radio B92 itd. organizirali zapažene protestne akcije i izražavali stavove onog dijela društva koji se protivio upotrebi vojne sile, samo je društvo to protivljenje iskazivalo masovnim izbjegavanjem vojne mobilizacije.²⁴⁹ Istodobno, u Hrvatskoj je javno mnijenje nepodijeljeno podržavalo obranu, a uglavnom ignoriralo pozadinsko nasilje. Treba priznati da o njemu i nije bilo mnogo javno dostupnih informacija. Neki osobito drastični događaji, kao što je

---

²⁴⁸ Organizacija je nedugo nakon osnivanja praktički, pa potom i formalno napustila naziv “odbor”, jer je doduše započela kao okupljanje različitih grupa sa zajedničkim odborom, ali se ubrzo pokazalo da većina ljudi uglavnom sudjeluju kao pojedinke i pojedinci, a ne predstavnici/predstavnice drugih organizacija i grupa.

²⁴⁹ CAA i danas djeluje, pod nazivom Centar za mir i razvoj demokratije.

ubojstvo zagrebačke obitelji Zec (uključujući i dvanaestogodišnju djevojčicu Aleksandru), imali su odjeka, ali ne i pravnih posljedica.

Jedan oblik tada masovnoga kršenja ljudskih prava – izbacivanje ljudi iz stanova koji su pripadali JNA, ali često i iz drugih društvenih, pa i privatnih stanova, naprosto zbog toga što su ljudi bili Srbi, a stanovi privlačni “osvajcima” – jednostavno se nametnuo tim ranim civilnim aktivistkinjama i aktivistima. U toku 1992., kada još nisu bile formalno osnovane poznate organizacije za zaštitu ljudskih prava kao što su Građanski odbor za ljudska prava i Hrvatski helsinški odbor, grupa zagrebačkih stanara izloženih takvim prijetnjama nekako je došla na vrata antiratne kampanje i zamolila pomoć. Bez ikakva iskustva s takvim stvarima, aktivistkinje i aktivisti posegnuli su za jednostavnim izražavanjem solidarnosti i nenasilnim otporom, tako što su uoči pokušaja deložacije dolazili u takve stanove i odbijali izaći iz njih unatoč nasilnim prijetnjama. Takav otpor međutim nije mogao trajati jako dugo i u najvećem broju slučajeva same su žrtve deložacije u očaju odustajale. Policija praktički nije pružala zaštitu od nasilja (izvršioi su u pravilu bili vojnici, bilo s kakvim-takvim službenim pokrićem u obliku dokumenta s “rješenjem” o preuzimanju stana, bilo naprosto kao nasilna rulja, obično radi legitimacije dovodeći kakvu udovicu vojnika s malim djetetom), a najveću je – premda uglavnom samo simboličku – pružala prisutnost promatrača iz ECMM-a²⁵⁰, za koje je barem postojala nada da će o tome podnijeti

---

²⁵⁰ European Community Monitoring Mission.

izvještaj koji bi mogao dovesti do vanjskog pritiska na hrvatske vlasti.

Taj primjer – koji je samo jedan od bezbroj njih – pokazuje kako su savladavani prvi koraci učenja o građanskom djelovanju. Naime, nakon možda stotinjak slučajeva bezuspješnih pokušaja otpora, aktivistkinje i aktiviste i same je počela zahvaćati depresija zbog nemoći da se ljudima pomogne. Iz današnje perspektive možda neobično, bili su potrebni dani i dani rasprave da se dođe do ideje za sljedeći korak – nečeg tako običnog kao što je konferencija za medije. U nekoliko su listova objavljene vijesti o tome, neke su novine počele pratiti tu temu, i deložacije su prestale biti “*non-issue*”. Borba protiv tog teškog kršenja prava na sigurnost doma trajala je još godinama. U njoj su i aktivisti bivali žrtve fizičkog nasilja – kao predsjednik Dalmatinskoga komiteta za ljudska prava Tonči Majić i predsjednik Građanskog odbora za ljudska prava Zoran Pusić. Hrvatski helsinški odbor, osim što je, kao i drugi, sudjelovao u pokušajima nenasilnog sprečavanja deložacija, o tom je problemu krajem 1994. organizirao javni skup i objavio knjigu²⁵¹.

Vrijedi spomenuti jedan drugačiji pokušaj građanskog suprotstavljanja prijetećem konfliktu. U jesen 1990. i u proljeće 1991. Demokratski opozicijski forum i velik broj pojedina²⁵² organizirali su niz javnih rasprava-tribina u mjestima u kojima su postojale najveće međuetničke tenzije u Hrvat-

---

²⁵¹ Božidar Novak, (ur.), *Deložacije u Republici Hrvatskoj*, Hrvatski helsinški odbor, Zagreb, 1994.

²⁵² Među najangažiranim su bili Zoran Pusić, Milorad Pupovac, Žarko Puhovski, Alija Hodžić i mnogi drugi.

skoj, tj. onima gdje je postojala većina ili znatna manjina stanovništva srpske etničke pripadnosti. Tako su skupovi održani u Kninu, Obrovcu, Benkovcu, Korenici, Gospiću, Petrinji itd., ukupno u petnaestak mjesta. Bio je to pokušaj da se – pod dojmom otvorenog, ali još ne oružanog sukoba što ga je simbolizirala kninska “balvan-revolucija”²⁵³ – otvorenom javnom debatom sukob transformira u suočavanje koliko-toliko racionalno artikuliranih političkih opcija. Rasprave su bile uspješne utoliko što se, čak i unatoč visokim tenzijama koje su prijetile nasiljem, doista raspravljalo, i što se povremeno uspijevalo sa simboličko identitetskih, po samoj naravi nepomirljivih očitovanja preći na dijalog i razmjenu argumenata. Dakako, pokušaj je bio potpuno neuspješan u prevenciji rata, koji je u drugoj polovini 1991. zahvatio gotovo sva ta područja. Bilo je naime jasno da u igri nisu bili samo stavovi i strahovi lokalnog stanovništva.

Drugačiji pristup ratu, koji će se pokazati dugoročno veoma značajnim, započet je još u vrućoj fazi rata u Hrvatskoj. Beogradski Fond za humanitarno pravo, pod vodstvom Nataše Kandić, osnovan 1992., već je i prije formalnog osnivanja počeo dokumentirano registrirati ratne zločine i druge teške oblike kršenja ljudskih prava u toku postjugoslavenskih ratova. Aktivistkinje i aktivisti te organizacije pratili su to kršenje u ratovima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te na Kosovu. Njihova dokumentacija poslužila je u mnogim

---

²⁵³ Započeta 17. 8. 1990. postavljanjem balvana kao prepreka na cestama, kojima se navodno htjelo spriječiti nadiranje hrvatske policije i zauzimanje policijskih stanica u “srpskim” mjestima.

(premda u odnosu na razmjere povreda još relativno malo-brojnim) kasnijim sudskim postupcima. Fond je također objavio niz knjiga o svojim nalazima, kao i onih s dokumentima Međunarodnoga krivičnog tribunala u Haagu. Prilog dokumentiranju u Hrvatskoj dao je Hrvatski helsinški odbor, koji je tokom druge polovine devedesetih prikupio podatke o civilnim žrtvama nakon operacija Bljesak i Oluja²⁵⁴. Sveobuhvatan popis žrtava rata u Bosni i Hercegovini, najpotpuniji među takvim bazama podataka na području postjugoslavenskih zemalja, sačinio je Istraživačko dokumentacioni centar iz Sarajeva.²⁵⁵

Ti izvještaji, dokumentacija i baze podataka nisu samo prilog istraživanju, ustanovljivanju i pravnom procesuiranju teških zločina, nego i osnova da se o tim događajima raspravlja s onu stranu etno-etičkih podjela po kojima je sva krivica kolektivno smještena na jednoj, a sva patnja na drugoj strani etničke podjele. To što se kolektivni stereotipi ne potresaju ni pred pouzdanim podacima o najtežim posljedicama kolektivnog antagonizma ne znači neuspjeh onih koji su radili na dokumentaciji, nego ukazuje na potrebu da se javna rasprava dodatno unaprijedi. Tako su Fond za humanitarno pravo, Istraživačko dokumentacioni centar i Documenta iz Zagreba pokrenuli seriju javnih rasprava, koje bi, uz (zasad neizvjesnu) suradnju svih država, trebale dovesti do stvaranja regionalnog tijela koje bi žrtvama dalo priliku da svjedo-

---

²⁵⁴ Potonji je objavljen u knjizi *Vojna operacija "Oluja" i poslije*, HHO, Zagreb, 2001.

²⁵⁵ Vidjeti na <http://www.idc.org.ba/>.

če i pomoglo zajedničkom suočavanju s prošlošću.²⁵⁶ Usto, organizacije surađuju i u praćenju suđenja za ratne zločine i izvještavanju o tome. Utjecaj svih tih aktivnosti moći će se ocijeniti tek s vremenom, ako afirmacija vladavine prava u postjugoslavenskim zemljama uznapreduje toliko da zahvati i značajniji broj – nezastarivih – ratnih zločina.

“Mirnodopski” rad na zaštiti, afirmaciji i unapređivanju ljudskih prava pokazuje dvije bitne značajke. S jedne strane kršenje ljudskih prava dugo je – tokom cijelog zadnjeg desetljeća 20. stoljeća – bilo direktno povezano s politikom. Masovna etnička diskriminacija u Hrvatskoj – od otpuštanja ljudi s posla zbog etničke pripadnosti, i sličnih čistki pravosuđa, preko nasilnih deložacija, do nestanaka, mučenja i ubojstava – bilo izraz politike etničke “privatizacije” države. Mnoge povrede prava počinjene su organizirano, uz sudjelovanje vlasti, mnoge sa znanjem i prešutnim pristankom vlasti, a mnoge bez pravnih posljedica, dakle s naknadnim pristankom. U Srbiji se, osim diskriminacije ciljanih manjina, radilo i o organiziranom političkom nasilju te o kršenju socijalnih i ekonomskih prava (čega je bilo i drugdje, ali je ostajalo u sjeni mnogo težih oblika povreda prava). U Bosni i Hercegovini tek je nakon okončanja rata potkraj 1995., nastupila situacija u kojoj se moglo govoriti o zaštiti prava, a rad na tome bio je s jedne strane otežan masovnošću po-

---

²⁵⁶ Istraživačko dokumentacioni centar u međuvremenu je istupio iz te koordinacije.

vreda (od ratnog nasilja do onih imovinsko-pravnih). No u svakom je slučaju djelovanje u obranu ljudskih prava imalo, i dijelom još uvijek ima jaku političku komponentu: potrebu za javnom kritikom i prokazivanjem politike koja pogoduje kršenju ljudskih prava. Zbog jake etničke dimenzije kršenja prava, organizacije koje ih brane teško su uspijevale djelovati na javnost, koja nije bila senzibilna na ljudske patnje, nego na njihovu kolektivnu pripadnost. Stoga se i organizacije za ljudska prava u pravilu javno percipira kao one što brinu samo za "one druge". Jedino što im pritom preostaje jest s jedne strane upornost, budući da se s vremenom ipak razvija i osjetljivost na kršenje prava, a s druge oslanjanje na međunarodnu podršku. Naime sve su te države, premda dvije od njih nisu pod direktnom međunarodnom upravom, ovisne o odnosima s EU-om i SAD-om, pa prema tome i osjetljive na pritiske s te strane.

No rad na ljudskim pravima – u najširem spektru – ima i svakodnevnu dimenziju koja nije javno osobito uočljiva, ali mnogo govori kako o mogućnostima građanskog djelovanja tako i o karakteru država o kojima je riječ. U toj svakodnevici, suprotno onome što bi se možda očekivalo, nema velikog udjela pravnih postupaka. Od hiljada slučajeva s kojima se žrtve kršenja prava obraćaju građanskim organizacijama, malo je onih koje se dade riješiti sudskom tužbom. Najviše je onih u kojima državna uprava, socijalne službe i druga tijela s javnom odgovornošću naprosto ne rade svoj posao, ili ga rade sporo i nekvalitetno. Najčešće intervencije stoga se ne sastoje u pokretanju mehanizama po propisanim procedurama, nego u direktnim intervencijama kod nadležnih

službenika. Pomoć žrtvama takvog neodgovornog postupanja sastoji se više u prijetnji da će o tome biti obaviješteni nadređeni ili, u krajnjem slučaju, i javnost nego u pozivanju na važeća prava.

To upozorava i na još jednu pouku iz djelovanja civilnih aktera: često isticana razlika između onih koji se javno zalažu za systemske promjene i onih koji se bave “socijalnim uslugama” uopće nije tako oštra ni značajna kako se obično čini. Poznate organizacije za ljudska prava, koje su najčešće politički angažirane, u svojem se svakodnevnom radu najvećim dijelom svojeg vremena i svojih ljudskih kapaciteta trude upravo da navedu državne i javne institucije da rade svoj posao. Premda i to malo-pomalo pridonosi odgovornijem djelovanju države te socijalnih, zdravstvenih i ostalih službi, to je prije svega odgovornost da se pomogne svakom pritužitelju i pritužiteljici ponaosob. S druge strane, organizacije koje se bave pomaganjem starima i nemoćnima, prevencijom ili vaninstitucionalnim liječenjem ovisnosti o drogama i mnogim drugim “socijalnim uslugama” također su svakodnevno u prilici na pojedinačnim slučajevima korigirati ponašanje službenika javnih institucija.

Ono što nedostaje jest povezivanje tih dvaju “kanala” djelovanja: prikupljanje i analitičko konsolidiranje podataka o svakodnevnom kršenju ljudskih prava neodgovornim postupanjem javnih službenika (u punom rasponu, od portira u centru za socijalnu skrb do sutkinje vrhovnog suda ili kaka ministra) te na toj podlozi pokretanje javnih akcija i kampanja pritiska za systemske promjene. Tako, uz ograni-

čen stupanj uspješnosti u zalaganju za pojedinačne žrtve, cjelina ipak još zadugo ostaje slična borbi s vjetrenjačama.

Ta se neodgovornost vlasti bila do kraja devedesetih toliko akumulirala da je dovela do masovnog nezadovoljstva u Hrvatskoj i Srbiji te smjena vlasti u kojima nisu imale udjela samo izborne pobjede opozicije, nego i prethodna (a u Srbiji i naknadna, zbog pokušaja krivotvorenja rezultata) široka građanska mobilizacija.²⁵⁷ Ona je u mnogočemu slična “revolucijama” iz 1989.: s jedne strane režim koji sve ima pod kontrolom, ali više nije u stanju silom držati vlast, s druge masovno nezadovoljstvo stanovništva, a u “sredini” stotinjak građanskih organizacija koje same ne bi nikada mogle pokrenuti toliko mnoštvo, ali su kadre organizacijski podržati javno izražavanje nezadovoljstva. U tome se ujedno očituje i jedno njihovo ograničenje: masovna mobilizacija, dakako, ne traje dugo, ali nakon nje novim vlastima nisu bile nametnute konkretne obaveze da se u svojoj politici pobrinu za rješavanje bitnih društvenih problema. Ipak, učinjen je malen pomak od trajnog značaja – i na postjugoslavenskom prostoru vlasti su konačno dobile dozu ljekovitog straha od puka.

Postoji još niz područja i načina djelovanja koji ostvaruju neki, makar malen i postupan utjecaj na društvene i poli-

---

²⁵⁷ Usp. o tome odgovarajuće priloge u Joerg Forbig i Pavol Demeš, (ur.), *Reclaiming Democracy*, GMF i Erste Stiftung, 2007.

tičke promjene. U mobiliziranju javne podrške sigurno su najuspješnije organizacije za zaštitu okoliša, koje se bave problemima na koje je osjetljiv najveći dio svakog društva. One su često – odličan je primjer Zelena akcija iz Zagreba – i vrlo kreativne u insceniranju događaja koji privlače veliku pozornost i ukazuju na konkretne probleme. Velik je uspjeh postigla udruga Eko-Kvarner s koalicijom drugih organizacija, pa i privremenom suradnjom s crkvenim institucijama, koja je uspjela zaustaviti krupan, skup projekt za koji su bile zainteresirane mnoge vlade (uključujući i utjecajnu rusku); projektom se kanilo povezati postojeći Jadranski naftovod s naftovodom iz Rusije i tako preko sjevernog Jadrana izvoziti naftu. Trajan je utjecaj svih tih organizacija na vođenje politike doduše slabiji, ali uz razvoj vlastitih kapaciteta političkog djelovanja i dalji razvoj javnog senzibiliteta može se očekivati da se dugoročne političke mjere, i kada se žar kampanje ugasi, malo teže vrata u staru kolotečinu.

Značajno je spomenuti i široke mreže organizacija za rodnu ravnopravnost i ljudska prava žena, koje su upornim djelovanjem uspjele postići mnoga zakonska i institucionalna rješenja, ali i barem donekle promijeniti senzibilitet šire populacije. I opća zakonska zaštita od diskriminacije unaprijeđena je, između ostaloga, i zaslugom djelovanja civilnih aktera, pa su tako Helsinški komitet u Bosni i Hercegovini i Hrvatski helsinški odbor sudjelovali u pripremi zakonskih prijedloga u svojim zemljama. Organizacija Građanske inicijative u Srbiji godinama se angažirala na donošenju zakona o udruženjima u Srbiji, a beogradski Komitet pravnika Yucom na donošenju zakona o prigovoru savjesti i civilnoj

službi. I jedan neuspješan pokušaj civilne zakonodavne inicijative zapravo je uspio ukazati na ozbiljan problem i razobličiti konsenzus partijskih vodstava u zaštiti zajedničkih “sindikálnih” interesa: prijedlog novog zakona o strankama u Hrvatskoj, koji je namjeravao nametnuti veću unutarstranačku demokraciju, a u Saboru je gotovo unisono odbijen.²⁵⁸

Nezaobilazan je, premda ga se ne može ustanoviti nikakvim mjerenjem i egzaktnim pokazateljima, utjecaj obrazovanja i publicistike. Mnoge škole ljudskih prava i demokracije te mnoge specijalizirane obrazovne aktivnosti za suce, tužitelje i advokate ne može se ni nabrojiti. U izdavaštvu vrijedi istaknuti zagrebačku Žensku infoteku kao najveću izdavačicu literature o pitanjima rodne ravnopravnosti, mnogobrojna izdanja beogradskih organizacija za ljudska prava o pravnim pitanjima, ali i pitanjima tolerantne i demokratske političke kulture itd.

---

²⁵⁸ S. Dvornik, “Stranačke lole izvan kontrole”, *Novi list*, 20. 10. 2007.

Umjesto zaključka

Civilni akteri u ovim zemljama nisu djelovali kao eksponenti širih socijalnih pokreta, nego su, često “gerilski”, nastojali na razne načine narušiti monolit kolektivismu s demokratskim legitimitetom. Čak i marginalnim djelovanjem potvrđivali su da postoji alternativa, držali metaforičnu “nogu u vratima” koja nisu mogli otvoriti, ali su taman uspijevali spriječiti da se potpuno zatvore²⁵⁹. U mnogome su se morali oslanjati na inozemne izvore pomoći, ali su onu političku često uspijevali iskoristiti kao dodatni uteg u zalaganju za ljudska prava i životne vrednote.

Sada su pred njima izazovi u kojima ti vanjski pomagači, koji domaće vlasti prihvaćaju kao partnere, više nisu na raspolaganju. Premda se to ne može precizno provjeriti, oni su vjerojatno uspjeli toliko pridonijeti i onim sporim i tihim promjenama senzibiliteta i političke kulture koje mogu biti osnova za uspješnije mobiliziranje šire građanske podrške za dalje zalaganje za vladavinu prava i odgovorniju vlast.

Ovaj je prikaz pokušao razbiti iluzije o tome da je “tranzicija” k demokraciji nešto što dolazi nužno i napreduje pri-

---

²⁵⁹ Izraz potječe od Žarka Puhovskog.

rodno, i da su formalne promjene već prvi korak k zbiljskima. To nije tako, pa i defektne demokracije mogu trajati dugo, a nisu samo prelazna faza. Bez građanskog angažmana do tih promjena neće doći, a angažman naizgled marginalnih aktera postiže više nego što bi se na osnovi njihova “sistemskog” mjesta očekivalo.

Literatura

- “10 mišljenja Badinterove komisije”, *Peščanik*, <http://www.pescanik.net/content/view/2314/66/>, 18.11.2008.
- Almond, Gabriel A. i Sidney Verba, *The Civic Culture*, prijevod *Civilna kultura*, prev. S. Premec, Politička kultura, Zagreb 2000
- Anderson, Benedict, “Western Nationalism and Eastern Nationalism”, *New Left Review*, <http://newleftreview.org/A2320>, 9, May-June 2001
- Andreev, Svetozar A., “The Media and the Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe”, *Eumap*, <http://www.eumap.org/journal/features/2003/october/mediacons> 2003.
- Anheier, Helmut K., Lisa Carlson, “How to Measure Civil Society”, *Fathom*, <http://www.fathom.com/feature/122552/index.html> 2002.
- Anheier, Helmut K., “Voluntary Organisations”, *Fathom*, <http://www.fathom.com/feature/122550/index.html> 2002.
- Anheier, Helmut K., *Civil society: measurement, evaluation, policy*, CIVICUS / Earthscan, London – Sterling, VA 2004.
- Arato, Andrew, “Forms of Constitution Making and Theories of Democracy”, *Cardozo Law Review*, 2/1995.
- Arato, Andrew, “Interpreting 1989”, *Social Research*, 3/1993.
- Ash, Timothy Garton, *We, the People: The Revolutions of 1989*, Penguin/Gra-nata, Cambridge, 1990.
- Ashby Wilson, Richard i Jon P. Mitchell, (ur.), *Human Rights in Global Perspective*, Routledge, London i New York, 2003.
- Åslund, Anders, *How Capitalism Was Built*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Badescu, Gabriel and Eric M. Uslaner, (ur.), *Social Capital and the Transition to Democracy*, Routledge, London, 2003.

- Baker, Gideon, *Civil Society and Democratic Theory: Alternative Voices*, Routledge, 2002.
- Banac, Ivo, *Raspad Jugoslavije*, Durieux, Zagreb, 2001.
- Bauman, Zygmunt, "Communism a postmortem", u: *Intimations of Postmodernity*, Routledge, London i New York, 1992., str. 156-174.
- Bauman, Zygmunt, "A Post-Modern Revolution?" u: J. Frenzel-Zagorska, (ur.), *From a One-Party State to Democracy: Transitions in Eastern Europe*, Rodopi, Amsterdam i Atlanta, 1993.
- Beck, Ulrich, *Risikogesellschaft*, prijevod: Rizično društvo, prev. Lj. Glišović, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
- Beck, Ulrich, *Pronalazjenje političkoga*, prev. K. Miladinov, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.
- Becker, Jens und Achim Engelberg (ur.), *Serbien nach den Krieg*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini, 2008.
- Berger, Peter, Richard John Neuhaus, *To Empower People: From State to Civil Society*, American Enterprise Institute Press; 2 edition, Washington, 1996.
- Berglund, Sten, Tomas Hellén, Frank H. Aarebrot, (ur.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham-Northampton, 1998.
- Bertelsmann Stiftung, (ur.), *Bertelsmann Transformation Index*, Bertelsmann Stiftung, <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/II.O.html?&L=1>.
- Bežovan, Gojko, *Privatne neprofitne organizacije i njihova uloga u privatizaciji javnih službi*, Financijska praksa 19 (1995), 6; str. 601-615.
- Bežovan, Gojko, *Civilno društvo*, Globus, Zagreb, 2004.
- Bežovan, Gojko, Siniša Zrinščak, *Civilno društvo u Hrvatskoj*, Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2007.
- Bežovan, Gojko, "Civilno društvo: privjesak vlasti ili čimbenik pozitivnih društvenih promjena?", http://www.ceraneo.hr/en/index.php?option=com_content&task=view&id=64 2007.
- Bežovan, Gojko, "Utjecaj organizacija civilnog društva u Hrvatskoj", *Revija za sociologiju*, Vol XXXIV. (2003), No 3-4: 127-142.
- Bianchini, Stefano, George Schöpflin, Paul Shoup, (ur.), *Post-Communist Transition as a European Problem*, Longo Editore, Ravenna, 2002.
- Bičanić, Ivo, Vojmir Franičević, *Understanding Reform: the Case of Croatia*,

- Global Development Network Southeast Europe, The Vienna Institute for International Economic Studies, http://www.wiiw.ac.at/balkan/files/GDN_UnderstandingReform_Croatia.pdf, str. 229, November 2003.
- Bozoki, Andras, The End of Postcommunism (presentation summary, Meeting Report 306, Woodrow Wilson International Center for Scholars, <http://www.wilsoncenter.org/topics/pubs/MR306Bozoki.doc>, 24.9.2004).
- Brubaker, Rogers, "Nacionalizam u novom kontekstu: fenomen nacionalnog i nacionalno pitanje u novoj Evropi", *Reč*, no. 72/18, decembar, 2003.
- Burnell, Peter, Peter Calvert; Frank Cass, *Civil Society in Democratization*, Frank Cass, London i Portland, 2005.
- Carothers, Thomas, *Aiding Democracy Abroad*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1999.
- Carothers, Thomas, "Western Civil Society Aid to Eastern Europe and the Former Soviet Union", *European Constitutional Review*, 55/1999.
- Carothers, Thomas, "The End of the Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, Vol. 13 Issue 1, p5, 17p, januar, 2002.
- Chandler, David, *Bosnia. Faking Democracy after Dayton*, Pluto Press, London, 2000. (2. izd.)
- "Constitution Watch": Bosnia and Herzegovina, Croatia, Yugoslavia, *East European Constitutional Review*, http://www.law.nyu.edu/eecr/vol9-num_onehalf/constitutionwatch/croatia.html, Vol. 9, No. 1/2 2000.
- Croissant, Aurel, Merkel, Wolfgang, (ur.), *Special Issue of Democratization: Consolidated or Defective Democracy? Problems of Regime Change*, 2004 : 11(5).
- Čengić, Drago i Maja Vehovec, (ur.), *Poduzetništvo, institucije i sociokulturni kapital*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2002.
- Ćurak, Nerzuk, *Obnova bosanskih utopija*, Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2006.
- Dahrendorf, Ralf, *Betrachtungen über die Revolution in Europa* (prijevod *Razmatranja o revoluciji u Evropi*, prev. I. Prpić), Antibarbarus, Zagreb, 1996.
- Dahrendorf, Ralf, *Auf der Suche nach einer neuen Ordnung* (prijevod *U potrazi za novim poretkom*, prev. A. Plićinić Mesić), Deltakont, Zagreb, 2005.

- Dauderstädt, M. & Lerch, M., *Internationale Demokratieförderung, Internationale Politikanalyse Frieden und Sicherheit (FES)*, Bonn, 2005.
- Denić, Bogdan, *Kriza jugoslavenskog socijalizma*, August Cesarec, Zagreb, 1990.
- Dimitrijević, Nenad, *Slučaj Jugoslavija*, Samizdat B92, Beograd, 2001.
- Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007.
- Dimitrijević, Nenad, "Zločinački režim, njegovi podanici i masovni zločin", *Reč*, Beograd, 79/25, 2009.
- Dupré, Catherine, *Importing the Law in Post-communist Transitions*, Hart Publishing, Portland, 2003.
- Dvornik, S., Christophe Solioz, (ur.), *Transformacija Hrvatske: sljedeći korak*, S. Dvornik, Zagreb, 2005.
- Dvornik, S., Christophe Solioz, (ur.), *Next Steps in Croatia's Transition Process*, Nomos, Baden-Baden, 2007.
- Džihic, Vedran & Angela Wieser, "The Crisis of Expectations – Europeanisation as 'acquis démocratique' and its limits. The case of Bosnia-Herzegovina and Serbia", *L'Europe en Formation*, No. 349-350, p. 81-98, jesen-zima 2008.
- Elster, J. and R. Slagstad, (ur.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge, 1988.
- Elster, Jon, "The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform", u: Pilszajski, Pjotr, (ur.), *Philosophy of Social Choice*, IFiS Publishers, Varšava, 1990., str. 309–316.
- Elster, Jon, "Miscalculations in the Design of the East European Presidencies", *East European Constitutional Review*, 4/1994.
- Fagan, Adam, "Transnational Aid for Civil Society Development in Post-socialist Europe: Democratic Consolidation or a New Imperialism?", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 22, No. 1, March 2006, str. 115–134.
- Feher, Ferenc, Agnes Heller, György Markus, *Dictatorship over Needs*, prevod: *Diktatura nad potrebama*, prev. Ivan Vejvoda, Kosmos, Beograd, 1986.
- Ferguson, Adam, *An Essay on the history of civil society*, prevod: *Esej o istoriji građanskog društva*, prev. Lj. Nikolić, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Fish, M. Steven i Omar Choudhry, "Democratization and Economic Libe-

- ralization in the Postcommunist World”, *Comparative Political Studies*, 2007., 40; str. 254-282.
- Forbig, Joerg i Pavol Demeš, (ur.), *Reclaiming Democracy*, GMF i Erste Stiftung, s.l. 2007.
- Franc, Renata, Vlado Šakić, *Stavovi javnosti o nevladinim organizacijama*, AED, Zagreb http://zaklada.civilnodrustvo.hr/upload/File/hr/izdavastvo/digitalna_zbirka/aed/stavovi_javnosti_o_nvo_2007.pdf 2007.
- Freedom in the World Historical Rankings. Comparative scores for all countries from 1973 to 2006*, Freedom House, <http://www.freedomhouse.org> 2007.
- Freeman, Jo, “Tiranija bezstrukturnosti”, *Kruh i ruže*, Zagreb.
- Frentzel-Zagorska, Janina, *From a One-party State to Democracy: Transition in Eastern Europe (Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences & the Humanities)*, Rodopi, Amsterdam i Atlanta, 1993.
- Gagnon, V. P., jr., *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, 2004.
- Gill, Graeme J., *Democracy and Post-communism: Political Change in the Post-communist World*, Routledge, 2002.
- Glasius, Marlies, “Civil Society”, *Fathom*, <http://www.fathom.com/feature/122536/> 2002.
- Gogić, Milena, (ur.), *Kako surađivati s vlastima i kada to ne žele*, HHO, Zagreb, 2004.
- Goldfarb, Jeffrey C., “1989 and the Creativity of the Political”, *Social Research*, Vol. 68, No. 4, zima 2001.
- Gordon, Dane R. and David C. Durst, *Civil Society in Southeast Europe*, Rodopi, Amsterdam-New York 2004.
- Graf, Agnieszka, “Treading Water”, *Civil Society Forum* 2008, <http://www.csf.ceetrust.org/paper/3/>, 20. januara 2009.
- Grdešić, I., M. Kasapović, I. Šiber, N. Zakošek, *Hrvatska u izborima '90.*, Naprijed, Zagreb, 1991.
- Greenfeld, Liah, *Nationalism. Five roads to modernity*, Harvard University Press, Cambridge, MA i London, 1992.
- Gunther, Richard, Nikoforos P. Diamandouros i Hans-Jürgen Puhle, (ur.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1995.

- Gunther, Richard, Nikiforos P. Diamandouros, Hans-Jürgen Puhle, (ur.), *The Politics of Democratic Consolidation*, John Hopkins University Press, Baltimore, London, 1995.
- Gutmann, A., (ur.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, Princeton, 1994.
- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, prijevod: Javno mnenje (prev. G. Ernjaković), Kultura, Beograd, 1969.
- Habermas, Jürgen, *Die nachholende Revolution*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini, 1990.
- Habermas, Jürgen, *Faktizität und Geltung*, prevod *Between Facts and Norms*, prev. W. Rehg, Polity Press, Cambridge, 2009.
- Habermas, Jürgen, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, prijevod *Legitimation Crisis* (prev. Th. McCarthy), Heinemann, London, 1976.
- Hale, Henry E., "Explaining Ethnicity", *Comparative Political Studies*, maj 2004., 37, str. 458-485.
- Harrell-Bond, B. (Barbara) E., *Imposing Aid*, Oxford University Press, Oxford-New York-Nairobi, 1989. (2).
- Heiler, Johannes, "Institutions, Civil Society and Nationalism in the Context of Democratic Consolidation – Prospects for Democracy in Bosnia-Herzegovina", *Peace, Conflict & Development*, <http://www.peacestudiesjournal.org.uk/dl/BosniaDemoc.pdf>, br. 2, decembar 2002.
- Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism Since 1780*, prijevod *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, prev. N. Čengić, Novi Liber, Zagreb, 1993.
- Hobsbawm, Eric i Terence Ranger, (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1984; prijevod *Izmišljanje tradicije*, prev. S. Glišić i M. Prelić, Edicija XX vek, Beograd, 2002.
- Hodžić, Alija, *Tragovi pored puta*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2008.
- Holmes, Leslie, *Post-Communism. An Introduction*, Polity Press, Cambridge, 1998.
- Holmes, Stephen, "Back to the Drawing Board", *East European Constitutional Review*, 4/1993.
- Holmes, Stephen, "Can Foreign Aid Promote the Rule of Law", *East European Constitutional Review*, Vol. 8, No. 4, jesen 1999.
- Howard, Marc Morjé, *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Euro-*

- pe, prijevod *Slabost civilnog društva u postkomunističkoj Evropi*, prev. Lj. Nikolić, Građanske inicijative, Beograd, 2008.
- Huremović, Damir (priredio, za QPSW), *Suočavanje sa prošlošću. Nacionalni izvještaj za Bosnu i Hercegovinu*, Quaker Peace and Social Witness (QPSW), <http://www.forumtz.com/bos/download/BiH%20Izvjestaj%200%20suocavanju%20sa%20prosloscu.doc>, Juli-August 2003.
- Inglehart, Ronald i Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change and Democracy*, prevod *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*, prev. M. Paić Jurinić, Politička kultura, Zagreb, 2007.
- Ingrao, Charles i Thomas A. Emmert, (ur.), *Confronting the Yugoslav Controversies*, Purdue University Press, 2009.
- Ivanović, Mladen, *Pravni okvir za djelovanje nevladinih organizacija koje u Republici Hrvatskoj obavljaju djelatnosti od javnog interesa*, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, Zagreb, 2005.
- Jensen, Jody i Ferencz Miszlivetz, *The Languages of Civil Society – Europe and Beyond*, European University Institute, Badia Fiesolana, San Domenico (FI), EUI Working Paper SPS 2005/2.
- Kaldor, Mary, "Who Killed the Cold War?", *The Bulletin of the Atomic Scientists*, juli/august 1995., str. 57-60.
- Kasapović, Mirjana (ur.), *Hrvatska politika 1990.-2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, biblioteka "Politička misao", Zagreb, 2001.
- Keane, John, *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism, the Prospects of Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power* (revised edition), University of Westminster, London, 1998.
- Keane, John, *Civil Society. Old Images, New Visions*, Polity Press, Cambridge, 1998.
- Kelley, Donald R., (ur.), *After Communism*, The University of Arkansas Press, Fayetteville, 2003.
- Kenney, Padraic, *The Burdens of Freedom: Eastern Europe since 1989*, Fernwood, Black Point, 2006.
- Kis, Janos, *Neutralnost države* (s mađarskoga preveo Arpad Vicko), Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novi Sad, 1996.
- Kis, Janos, "Between Reform and Revolution", *East European Politics and Societies*, 2/1998.

- Kis, Janos, "Beyond the Nation State", *Social Research*, proljeće 1995.
- Krasteva, Anna, "Being a citizen: not a profession, but a commitment", *Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe, Civil Society Forum*, <http://www.csf.ceetrust.org/paper/9/> 2008.
- Krištofić, Branimir, "Tranzicija i modernizacija", *Sociologija*, 2/2002 (XLIV), str. 161-174.
- Kursar, Tonči, "Prijeponi pluralizam 1971.", *Politička misao*, vol. XLIII. 2006, br. 4, str. 143-155.
- Laufer, Peter, *Iron Curtain Rising. A personal journey through the changing landscape of Eastern Europe*, Mercury House, San Francisco, 1991.
- Lazić, Mladen, *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.
- Leininger, J., "Demokratieförderung", u: D. Nohlen & R. Schulze, (ur.), *Lexikon der Politikwissenschaft*, 3. izd., Verlag C. H. Beck, München, 2005.
- Linz, Juan J. and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, prijevod *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*, prev. Đ. Krstić, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Locke, John, *Two Treatises on Civil Government*, prijevod: *Dve rasprave o vladi*, prev. K. Čavoški i N. Savčić, knjiga II., 7. poglavlje "O političkom ili građanskom društvu", Mladost, Beograd, 1978.
- Lomax, Bill, "The Strange Death of 'Civil Society' in Post-Communist Hungary", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 40-41/1997.
- Madacki, Saša i Miroslav Živanović, (ur.), *Yearbook of the Balkan Human Rights Network 2006: EU Accession and Human Rights - Consequences, Tendencies and the Role of Civil Society*, Balkan Human Rights Network, Sarajevo, 2006.
- Maldini, Pero, "Uzročni procesi demokratskih promjena: socioekonomski razvoj ili sociokulturni činitelji?", *Društvena istraživanja*, god. 17 (2008), br. 3 (95), str. 327-349.
- Mendelson, Sarah and John K. Glenn, eds., *The Power and Limits of NGOs: A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*, Columbia University Press, NY, 2002.
- Merkel, Wolfgang, "Embedded and Defective Democracies", *Democratization*, Vol. 11, No. 5, decembar 2004., str. 33-58.

- Merkel, Wolfgang, "Plausible Theory, Unexpected Results: The Rapid Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe", *Internationale Politik und Gesellschaft/International Politics and Society, Newsletter der Friedrich-Ebert-Stiftung*, http://www.wzb.eu/zkd/dsl/pdf/o3_a_merkel_gb.pdf, no. 2/2008, str. 11-29.
- Meyer, Thomas, *Die Transformation des Politischen*, prijevod: *Transformacija političkoga*, prev. K. Miladinov, Politička kultura, Zagreb, 2003.
- Michael, Schuman H., "Why Do Progressive Foundations Give Too Little To Too Many?", *The Nation*, 12/19 January 1998.
- Miloš, Česlav, *Zniewolony umysł*, prijevod: *Zarobljeni um*, prev. Petar Vujčić (2. izd.), Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1987.
- Miszlivetz, Ferenc, *Illusions and Realities. The metamorphosis of civil society in a new European space*, Savaria University Press, Szombathely, 1999.
- Molnar, Aleksandar, (ur.), *Kulturno-etičke pretpostavke civilnog društva (Pojmovnik civilnog društva III)*, Grupa 484, Beograd, 2004.
- Moore, David, *Status organizacija koje djeluju za opće/javno dobro: Međunarodni pregled*, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, Zagreb, 2005.
- Morawska, Ewa, "International migration and the Consolidation of Democracy", u: Jan Zielonka i Alex Pravda, (ur.), *Democratic Consolidation in Eastern Europe. vol. 2: International and Transnational Factors*, Oxford University Press, New York, 2001., str. 177-178.
- Nacionalna strategija stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnoga društva*, Ured za udruge Vlade Republike Hrvatske, [http://www.uzuvrh.hr/UserFiles/NacionalnaStrategija\(1\).pdf](http://www.uzuvrh.hr/UserFiles/NacionalnaStrategija(1).pdf) 2006.
- Nef, Jorge, Bernd Reiter, *The Democratic Challenge* (moj prevod *Demokratski izazov* uskoro izlazi u izdanju "Političke kulture" u Zagrebu), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.
- Nerfin, Marc, "Neither Prince Nor Merchant: The Citizen. An Introduction to the Third System", *IFDA Dossier*, http://www.dhf.uu.se/ifda/reader-docs/pdf/doss_56.pdf, 56 (1986).
- Neumann, Franz, *The Democratic and the Authoritarian State*, Free Press, New York, 1957., prijevod: *Demokratska i autoritarna država*, preveli Nađežda Čačinovič-Puhovski i Žarko Puhovski, Naprijed, Zagreb, 1992.
- Norris, P., (ur.), *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

- Novak, Božidar, (ur.), *Deložacije u Republici Hrvatskoj*, Hrvatski helsinški odbor, Zagreb, 1994.
- O'Donnell, Guillermo A., "Horizontal Accountability in New Democracies", *Journal of Democracy*, Vol. 3, No. 9 1998.
- O'Donnell, Guillermo A., "Democracy, Law, and Comparative Politics", *Studies in Comparative International Development*, Vol. 36 Issue 1, p7, 30p, proljeće 2001.
- Offe, Claus, "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics", *Social Research*, 52:4 (1) 1985.
- Offe, Claus, *Modernity and the State: East-West*, Polity Press, Cambridge, 1996.
- Offe, Claus, *Varieties of Transition: The East European & East German Experience (Studies in Contemporary German Social Thought)*, 1997.
- Offe, Claus, Jon Elster, Ulrich Preuss, (ur.), *Institutional Design in Post-Communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Offe, Claus, "Sadašnje povijesne tranzicije i neke osnovne opcije oblikovanja društvenih institucija", *Politička misao*, 36 (1999), 4; str. 18-37.
- Offe, Claus, "Capitalism by Democratic Design. Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe", *Social Research*, 4/1991 (58).
- Offe, Claus, "Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa", *Merkur*, 45(4), 279-292, 1991.
- Offe, Claus, "Political liberalism, group rights, and the politics of fear and trust", *Studies in East European Thought*, 53: 167-182, 2001.
- O'Neil, Patrick, *Post-Communism and the Media in Eastern Europe*, Frank Cass, London-Portland, 1997.
- Ott, Katarina, (ur.), *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji 1 – Izazovi ekonomske i pravne prilagodbe*, Institut za javne financije, Friedrich Ebert Stiftung Zagreb, Zagreb, 2003.
- Ott, Katarina, (ur.), *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji 2 – Izazovi institucionalnih prilagodbi*, Institut za javne financije, Friedrich Ebert Stiftung Zagreb, Zagreb, 2004.
- Ott, Katarina, (ur.), *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji 3 – Ususret izazovima pregovora*, Institut za javne financije, Friedrich Ebert Stiftung Zagreb, Zagreb, 2005.

- Ott, Katarina, (ur.), *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji 4 – Izazovi sudjelovanja*, Institut za javne financije, Friedrich Ebert Stiftung Zagreb, Zagreb, 2006.
- Ott, Katarina, (ur.), *Kako da javne financije zaista budu javne? Sudjelovanje građana u nadzoru lokalnih proračuna u Hrvatskoj, Makedoniji i Ukrajini*, Institut za javne financije, Zagreb, 2008.
- Padgett, Stephen, *Organizing Democracy in Eastern Germany: Interest Groups in Post-Communist Society*, Cambridge University Press, 1999.
- Padgett, Stephen, "Organizing Democracy: Economic Interest Groups in Post-Communist Germany", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol.15, No. 3, septembar 1999., str. 1-23.
- Pankowski, Rafal, "Is Civil Society Always a Good Thing?", *Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe (CEE Trust) Civil Society Forum*, <http://www.csf.ceetrust.org/paper/16/>, april 2009.
- Paunović, Žarko, *Nevladine organizacije*, Glasnik, Beograd, 2006.
- Pavlović, Vukašin, (ur.), *Obnova utopijskih energija*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije i Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije, Beograd, 1987.
- Pavlović, Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Politeia, Beograd, 2004.
- Pešić, Vesna, "Rat za nacionalne države", u: Nebojša Popov, (ur.), *Srpska strana rata*, 2. izdanje, I. knjiga, Samizdat B92, Beograd, 2002.
- Petričić, Darko, *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi*, Abakus, Zagreb, 2000.
- Pokrovac, Zoran, (ur.), *Građansko društvo i država*, Naprijed, Zagreb, 1991.
- Polanyi, Karl, *Velika preobrazba*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.
- Polity IV Project, *Polity IV Data Set*, <http://www.cidcm.umd.edu/polity/data/2007>.
- Pontuso, James F., "Transformation politics: the debate between Václav Havel and Václav Klaus on the free market and civil society", *Studies in East European Thought*, 54: 153-177, 2002.
- Popović, Srđa, *Raspad Jugoslavije* (2 dijela), *Peščanik*, <http://www.pescanik.net/content/view/2160/66/> i <http://www.pescanik.net/content/view/2161/66/>, 23.9.2008.
- Powell, Frederick, *The Politics of Civil Society: Neoliberalism Or Social Left?*, The Policy Press, 2007.
- Pridham, Geoffrey and Attila Agh, (ur.), *Prospects for Democratic Consolida-*

- tion in East Central Europe*, University of British Columbia Press, Georgetown, 2002.
- Prpić, Ivan, *Država i društvo*, Mladost, Beograd, 1976.
- Prpić, Ivan, "Država – nastanak i pojam", *Naše teme* 12/1987, Zagreb, 1987.
- Prpić, Ivan, "Dječje bolesti hrvatskog parlamentarizma", u: B. Weber, S. Dvornik, (ur.), *Hrvatska, godinu dana nakon promjene – prva bilanca*, Heinrich Böll Stiftung, Zagreb, 2001.
- Prpić, Ivan, (ur.), *Država i političke stranke*, Narodne novine, Zagreb, 2004.
- Puhovski, Žarko, "Filozofija politike novog stanja", *Praxis*, Zagreb, br. 3-4/1971., str. 603-614.
- Puhovski, Žarko, "Korupcija kao drugorazredni problem", u: A. Sejmenović, S. Dvornik, M. Podunavac, (ur.), *Korupcija u odsustvu vladavine prava*, Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo, 2004.
- Puhovski, Žarko, "Mediji i zločin", *Pravda u tranziciji*, <http://www.pravdatranziciji.com/pages/article.php?id=19812005>.
- Puhovski, Žarko, "Politički pluralizam bez socijalnog utemeljenja", u: S. Dvornik i V. Horvat, (ur.), *Slaba društva i nevolje s pluralizmom*, Fondacija Heinrich Böll, Zagreb, 2005.
- Puhovski, Žarko, *Interes i zajednica*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, edicija "Razlog", Zagreb, 1975.
- Puhovski, Žarko, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- Puhovski, Ž., I. Prpić, D. Vojnić, (ur.), *Politics and Economics of Transition*, Informativ, Zagreb, 1993.
- Puhovski, Žarko, "Stanje u zemlji je bolje, ali nikako dobro" (intervju – Jelena Berković), *ZaMirZINE*, <http://www.zamirzine.net/spip.php?article6500>, 27.6.2008.
- Puhovski, Žarko, "Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnoga identiteta", *Reč*, Beograd, Br. 61/7, mart 2001., str. 7-22.
- Puhovski, Žarko, "Globalni nedostatak poopćivosti" (intervju – Snežana Ristić i Radonja Leposavić), *Reč*, Beograd, no. 65/11, mart 2002.
- Pusić, Vesna, *Vladaoci i upravljači*, Novi Liber, Zagreb, 1992.
- Pusić, Vesna, *Demokracije i diktature* (2. izd.), Durieux, Zagreb, 1998.
- Putnam, Robert D., *Making Democracy work*, prevod *Kako demokraciju uči-*

- niti djelotvornom*, prev. M. Paić Jurinić, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, biblioteka "Politička misao", Zagreb, 2003.
- Putnam, Robert D., *Bowling Alone. The collapse and revival of American Community*, Simon & Schuster, New York, 2000.
- Radan, Peter, *The Break-up of Yugoslavia and International Law*, Routledge, London i New York, 2002.
- Raik, Kristi, "Promoting Democracy through Civil Society: How to Step up the EU's Policy towards the Eastern Neighbourhood", CEPS Working Document, Bruxelles, No. 237 / februar 2006.
- Ramet, Sabrina P., *Balkanski Babilon*, Alinea, Zagreb, 2005.
- Ramet, Sabrina P. i Dubravka Matić, (ur.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, Alinea, Zagreb, 2006.
- Ramet, Sabrina P., *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Renan, Ernest, "Što je nacija", *Kulturni radnik*, Zagreb, br. 6, 1981.
- Rihtman-Auguštin, Dunja, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Rucht, Dieter, "Deliberativna demokracija i moć u pokretima za globalnu pravdu", *Politička misao*, Vol. XLV, (2008.), br. 3-4, str. 59-90.
- Sajó, András, Katharine Lauer, (ur.), *Western Rights?: Post-communist Application*, Kluwer Law International, Haag, 1996,
- Sajó, András, "Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe", *East European Constitutional Review*, proljeće 1998.
- Sajó, András, "The Self-Protecting Constitutional State", *East European Constitutional Review*, proljeće-ljeto 2003.
- Schmitter, Philippe C., and Schneider, Carsten Q., "Liberalization, Transition and Consolidation: Measuring the Components of Democratization", u: Croissant, Aurel; and Merkel, Wolfgang, (ur.): *Special Issue: "Consolidated or Defective Democracy? Problems of Regime Change"*, *Democratization*, 11(5) 2004, str. 59-90.
- Schöpflin, George, "Liberal Pluralism and Post-Communism" u: Will Kymlicka i Magda Opalski, (ur.), *Can Liberal Pluralism be Exported?*, Oxford University Press, Oxford-New York, 2001.

- Schöpflin, George, "The end of communism in Eastern Europe", *International Affairs*, januar 1990., Vol. 66 Issue 1, p3, 14p.
- Schöpflin, George, "Nationalism and the national minorities in East and Central Europe", *Journal of International Affairs*, ljeto 1991., Vol. 45 Issue 1, p51, 15p.
- Schöpflin, George, "Identities, politics and post-Communism in Central Europe", *Nations & Nationalism*, oktobar 2003., Vol. 9 Issue 4, p477-490, 14p.
- Schraeder, Peter J., "The state of the art in international democracy promotion: Results of a joint European – North American Research Network", *Democratization*, vol. 10, no 2, ljeto 2003.
- Schwartz, H., "In Defense of Aiming High", *East European Constitutional Review*, 3-1992.
- Sejfića, Ismet, "From the 'Civil Sector' to Civil Society? Progress and Prospects", u: Martina Fischer, (ur.), *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina. Ten Years after Dayton*, Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung / Lit Verlag, Berlin, 2007.
- Sejfića, Ismet, *Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH / Historical Preconditions and Current Development of Civil Associations in BiH*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2008.
- Shapiro, Ian, Stephen Skowronek i Daniel Galvin, (ur.), *Rethinking Political Institutions. The Art of the State*, New York University Press, New York i London, 2006.
- Skopljanac-Brunner, N., A. Hodžić, B. Krištofić, (ur.), *Mediji i rat*, Agencija Argument, Beograd, 1999.
- Smootha, Sammy, Priit Järve, (ur.), *The fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*, Open Society Institute, European Centre for Minority Issues, Budimpešta, 2005.
- Spasić, Ivana, *Sociologije svakodnevnog života*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.
- Stubbs, Paul, "Civil Society or Ubleha?: reflections on flexible concepts, meta-NGOs and new social energy in the post-Yugoslav space", <http://paulstubbs.pbworks.com/f/Civil%20Society%20Stubbs%202006.pdf> 2006.
- Stubbs, Paul, "Civilno društvo je samo lijena fraza", intervju, *h-alter*, <http://>

- www.h-alter.org/vijesti/arhiva-2006-2/civilno-drustvo-je-samo-lijena-fraza, 5.II.2006.
- Stubbs, Paul, "Conflict and Co-Operation in the Virtual Community: eMail and the Wars of the Yugoslav Succession", *Sociological Research Online*, <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/3/7.html>, vol. 3, no. 3 1998.
- Sunstein, C., "Understanding Post-Communist Crime and Corruption", *East European Constitutional Review*, 4-1997.
- Šalaj, Berto, *Socijalni kapital*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, biblioteka "Politička misao", Zagreb, 2007.
- Špehar, Andrea, *How Women's Movements Matter. Women's Movements' Strategies and Influence on Gender Policy Formation in Post-Communist Croatia and Slovenia* (disertacija), Livrena, Göteborg <http://www.pol.gu.se/file/Person/spehar%20andrea/dissertation.pdf> 2007.
- Šušak, Bojana, "Alternativa ratu", u: Nebojša Popov, (ur.), *Srpska strana rata*, 2. izdanje, II. knjiga, Samizdat B92, Beograd, 2002.
- Taylor, Charles, *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, 2000.
- Thiery, Peter, "Zivilgesellschaft", u: D. Nohlen & R. Schulze, (ur.), *Lexikon der Politikwissenschaft*, 3. izd., Verlag C. H. Beck, München, 2005.
- Thompson, Mark, *Kovanje rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Hrvatski helsinški odbor (izvršni izdavač), Građanska inicijativa za slobodu javne riječi i Article XIX, Zagreb, 1995.
- Uzelac, Alan, "Vladavina prava i pravosudni sustav: sporost pravosuđa kao prepreka pridruživanju", u: Ott, Katarina, (ur.), *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji: Izazovi institucionalnih prilagodbi*, IJF, Zagreb, 2004., str. 99-123.
- Uzelac, Alan, "Hrvatsko pravosuđe u devedesetima: od državne nezavisnosti do institucionalne krize", *Politička misao*, Vol XXXVIII, (2001.), br. 2, str. 3-41.
- Vankovska, Biljana, "Western Civil-Society Empowerment: How to Do it Better?", *Review of International Affairs*, Beograd, vol. LIII, No. 1106, april-juni 2002., str. 31-38.
- Vejvoda, Ivan, "Finding Their Own Way", *Transitions*, juni 1998.
- Visković, Nikola, *Sumorne godine*, Kultura&Rasvjeta, Split, 2003.

- Vlaisavljević, Ugo, *Etnopolitika i građanstvo*, Dijalog, Mostar, 2006.
- Vojna operacija "Oluja" i poslije, HHO, Zagreb, 2001.
- Vrcan, Srđan, *Nacija, nacionalizam i moderna država*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- Vrcan, Srđan, B. Buklijaš, D. Lalić, S. Kunac, N. Bulat, D. Štrelov, *Pakiranje vlasti. Izbori u Hrvatskoj 1995. i 1997.*, Alineja, Zagreb, 1999.
- Vujadinović, Dragica, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavičević, (ur.), *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, knjiga I: *Institucionalni okvir*, CEDET, Beograd, 2002.
- Vujadinović, Dragica, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavičević, (ur.), *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, knjiga II: *Civilno društvo i politička kultura*, CEDET, Beograd, 2004.
- Vukadinović, Đorđe i Predrag Krstić, (ur.), *Kritički pojmovnik civilnog društva* (I), Grupa 484, Beograd, 2003.
- Waldron-Moore, Pamela, "Eastern Europe at the Crossroads of Democratic Transition: Evaluating Support for Democratic Institutions, Satisfaction With Democratic Government, and Consolidation of Democratic Regimes", *Comparative Political Studies*, Vol. 32 No. 1, februar 1999., str. 32-62.
- Waškiewicz, Andrzej, "Civil society in Poland. Some remarks of a historian of ideas", *Civil Society Forum, Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe*, <http://www.csf.ceetrust.org/paper/17/> 2008.
- Weber, Bodo, Srđan Dvornik, (ur.), *Hrvatska – godinu dana nakon promjena / Kroatien ein Jahr nach dem Umbruch – erste Bilanz*, Heinrich Böll Stiftung, Zagreb, 2001.
- Zakošek, Nenad, "Democratization, State-building and War: The Cases of Serbia and Croatia", *Democratization*, Vol.15, No.3, str. 588-610, June 2008.
- Zakošek, Nenad, "The heavy burden of history: The political uses of the past in the Yugoslav successor states", *Romanian Journal of Political Science*, Winter 2007, Vol. 7 Issue 2, p31-44.

Kazalo pojmova

- antipolitika 25
- autoritarni režim 28, 38, 61, 99, 150, 154
- autoritarnost 16, 102, 104, 113
- Bosna i Hercegovina 8, 11, 43, 44, 52, 117, 127, 141, 142, 148, 149, 150, 157, 195, 205, 206, 219, 220, 222, 228, 229, 230, 234
- civilni "sektor" 217
- civilno društvo 7, 8, 9, 10, 11, 18, 20, 30, 33, 102, 115, 118, 150, 161, 162, 164, 166, 175, 176, 178, 180, 181, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 209, 213, 218
  - "zagonetni nestanak" nakon postkomunističkih promjena 161
- Čehoslovačka 26, 32, 75, 138, 142, 162
- decentralizacija 123, 124, 125, 126, 128, 137, 146
- demokracija
  - deficit demokracije 61, 173, 174
  - defektna 62, 64, 66, 150, 154, 190, 193, 238
  - delegativna 83, 150
  - etnička 107
  - iliberalna 62
  - liberalna 16, 22, 65, 76, 144, 146, 163, 178, 216
  - konsolidacija 68, 75, 116, 154
  - ustavna 89, 194
- demokratizacija
  - inozemna pomoć 125
- demos – vidi: puk
- disidenti 25, 163, 165, 190

društvo

- autonomija odnosa 28, 40
- emancipacija od države (vidi i: građansko društvo) 100
- kapitalističko 189
- moć 42, 59, 79, 213
- razaranje 37, 40, 52, 83
- snage promjene 37
- socijalističko (kao zasebna formacija) 190
- svijest društva 27, 182

država

- apsolutistička 167, 178
- demokratska 64, 78, 82, 101
- intervencionistička 54, 174, 175
- nacionalna 16, 17, 18, 71, 91, 108, 141, 142, 144, 148, 155, 156, 206, 220
- privatizacija (etnička) 230
- politička elita, kao dominantna 52
- poslovna elita 52

etničnost 108

- konflikti 195
- primordijalna pripadnost 113, 142, 219

etno-etika 157, 216, 229

etno-nacionalizam 9, 108, 109, 119, 124, 125, 132, 137, 139, 141, 142, 195, 204, 220

Evropska Unija 15, 17, 43, 173, 195

gospodarstvo 42, 48, 49, 50, 70, 72

građansko društvo 21, 27, 35, 58, 62, 65, 87, 94, 142, 144, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 177, 178, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195

Hrvatska 8, 10, 11, 18, 43, 44, 52, 91, 102, 116, 117, 123, 124, 126, 127, 134, 140, 141, 142, 143, 147, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 166, 195, 196, 197, 203, 204, 205, 206, 219, 220, 222, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 233, 235

identitet 22, 62, 78, 106, 107, 127, 137, 154, 155, 188, 228

ideologija 15, 16, 27, 29, 30, 31, 32, 38, 39, 40, 45, 46, 48, 53, 56, 57, 74, 78, 79, 90, 94, 102, 103, 105, 115, 118, 122, 124, 129, 131, 140, 142, 143, 144, 146, 152, 154, 162, 164, 165, 169, 182, 189, 190, 203, 206,

- 207, 211, 216, 222
- implozija 28, 33, 50, 120, 146, 162, 198
- ingovernabilnost 198
- institucije 12, 17, 18, 20, 35, 36, 43, 44, 46, 47, 50, 56, 60, 62, 64, 65, 68,
70, 72, 73, 74, 75, 80, 81, 83, 84, 86, 99, 112, 114, 116, 117, 121, 122,
135, 137, 138, 140, 144, 168, 173, 175, 180, 181, 186, 190, 195, 200,
201, 208, 209, 214, 215, 232, 234
- institucionalni optimizam 60
- interesi 8, 27, 30, 36, 46, 47, 50, 51, 53, 56, 57, 65, 69, 71, 72, 77, 78, 79,
80, 82, 83, 88, 90, 99, 100, 102, 104, 105, 111, 112, 118, 119, 124, 126,
132, 133, 140, 141, 142, 146, 162, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 174,
177, 179, 181-182, 185, 187, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 212, 216,
220, 235
- interesne grupe 36, 39, 53, 56, 68, 58, 81, 162, 168, 169, 196, 197
- javno mnijenje 186, 210, 225
- javnost 21, 27-28, 36, 37, 46, 61, 76, 82, 93, 94, 116, 117, 127, 144, 155, 165,
168, 173, 186, 187, 190, 192, 199, 202, 204, 205, 207, 221, 231, 232
- Jugoslavija 9, 18, 24, 26, 32, 41, 51, 52, 63, 81, 104, 109, 110, 111, 119, 120,
121, 124, 131, 133, 135, 140, 146, 147, 151, 152, 163, 174, 190, 202,
203, 220, 223
- južna Evropa 8, 10, 38, 39, 99
- kolektivizam 16, 104, 109, 113, 118, 131, 136, 145, 210, 237
- komunizam 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 45, 46,
47, 50, 54, 56, 71, 76, 77, 87, 91, 102, 103, 104, 114, 116, 118, 121, 126,
127, 130, 143, 161, 164, 166, 196, 202, 206, 216, 218
- komunistička partija 81, 119, 121, 176
- kontrola
- demokratska, kao kontrola puka odozdo 64, 65, 100, 168, 173,
218, 219, 223
  - politička 41, 51, 91, 122, 123, 218, 219, 222
  - totalna 31, 37, 54, 95, 99
- Latinska Amerika 38, 41, 44
- legitimacija 30, 57, 83, 104, 128, 133, 138, 139, 139, 146, 154, 171, 188, 226
- mobilizacija 77, 107, 119, 124, 134, 137, 140, 142, 144, 147, 152, 154, 173,
203, 205, 219, 225, 233
- moć
- društvena 42, 59, 79, 185, 186, 213

- ekonomska 43, 50, 79, 99, 167, 177, 178, 181, 185, 190-191
politička 35, 41, 42, 43, 45, 49, 50, 59, 79, 99, 124, 151, 178,
181, 185, 186, 190-191, 223
- modernizacija 17, 21, 35, 39, 74, 145
- nacionalizam 109, 123, 124, 127, 128, 130, 131, 134, 135, 138, 143, 144,
145, 149, 155, 220, 225
- narod 124, 129, 138, 143, 155, 157, 200, 203
- nasilje 18, 19, 44, 132, 136, 145, 150, 158, 225, 226, 227, 228, 230, 231
- nedržavne organizacije 190, 204, 209, 217
- neoliberalizam 74
- nevladine organizacije – vidi: nedržavne organizacije
- novi socijalni pokreti 173, 174, 175, 176, 190
- obrazovanje 7, 9, 80, 88, 107, 144, 170, 173, 180, 184, 213, 213, 216, 219,
235
- odgovornost 12, 44, 45, 62, 64, 90, 93, 100, 104, 110, 114, 117, 150, 183,
193, 199, 201, 207, 208, 210, 211, 216, 232
- partije 26, 34, 45, 51, 55, 66, 67, 76, 77, 118, 119, 122, 140, 141, 142, 143,
146, 147, 148, 152, 153, 155, 168, 173, 181, 191, 199, 220, 223
- partnerstvo 214
- pluralizam 26, 38, 103, 106, 118, 120, 123, 125, 135, 146, 147, 150, 154,
187, 194, 196, 220
- policy-mjere 82, 181, 199
- politička kultura 56, 102, 201, 203, 213, 216, 235, 237
- politički sistem 17, 62, 71, 75, 81, 121, 154, 200
horizontalna odgovornost 62, 93, 150, 193
trodioba vlasti 172, 193
- politika 8, 10, 20, 32, 46, 48, 58, 59, 67, 73, 76, 80, 83, 84, 101, 115, 117,
118, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 134, 138, 140, 147, 148, 154,
157, 164, 169, 170, 178, 180, 181, 182, 192, 195, 196, 202, 208, 221,
230, 231, 234
- Poljska 15, 26, 75, 138, 162, 163, 165
- posttotalitarizam 41, 51, 114, 150
- pravosuđe 63, 93, 153, 190, 219, 230
- privatizacija 37, 39, 52, 59, 69, 79, 91, 92, 117, 118, 149, 153, 174, 221, 230
- privreda 16, 17, 18, 20, 27, 28, 36, 37, 39, 42, 43, 48, 50, 52, 55, 56, 59, 67,
69, 72, 73, 74, 79, 80, 81, 84, 86, 90, 91, 93, 94, 95, 100, 118, 146,
151, 152, 169, 170, 171, 185, 215, 216, 219, 221

- puk 36, 60, 61, 65, 155, 177, 200, 233
- rat 8, 15, 17, 18, 32, 38, 39, 40, 43, 67, 108, 131, 132, 148, 152, 153, 154,
157, 171, 178, 195, 203, 204, 205, 206, 208, 211, 219, 220, 221, 222,
224, 225, 228, 229, 230, 231
- reforma 31, 43, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 78, 79
- postkomunističke reforme, pitanje redosljeda 68,
- reforma, ekonomska 39, 69, 75, 78, 82, 104, 121, 123, 124
- reforma, politička 75, 81, 82, 84
- revolucija
- boljševička 34
  - demokratska 35, 36, 37, 63,
  - nosioci 25
  - politička 24, 25, 34, 46
  - sistemska 24, 34, 36, 68, 71, 107, 194
  - svjetska 35, 131
- Rumunjska 26, 27, 120
- samoupravljanje 51, 92, 121, 122, 129
- socijalizam 27, 32, 39, 48, 52, 73, 77, 92, 101, 104, 105, 115, 121, 123, 125,
131, 134, 153
- socijalna prava 56, 73, 84, 86, 88, 90, 169
- solidarnost 56, 58, 90, 105, 106, 112, 126, 133, 164, 172, 174, 178, 179, 192,
204, 222, 226
- Solidarnost, poljski sindikat 26, 118, 163
- Sovjetski Savez 27, 31, 32, 38, 40, 47, 63, 108
- Srbija 8, 10, 11, 18, 43, 44, 52, 102, 117, 119, 127, 135, 136, 137, 141, 142,
149, 150, 151, 152, 157, 195, 198, 205, 206, 219, 221, 222, 224, 225,
230, 233, 234
- strah 32, 33, 40, 48, 76, 112, 114, 115, 140, 148, 162, 163, 228, 233
- stranke – vidi: partije
- sukob 27, 28, 39, 58, 78, 117, 127, 149, 154, 164, 187, 206, 207, 208, 214,
216, 222, 225, 228
- tehnokracija 54
- tolerancija 56, 128, 179, 204, 216
- totalitarizam 39, 41, 42, 203
- tradicija 16, 22, 107, 123, 131, 146, 148, 169, 182, 183, 189, 201, 202
- tranzicija 8, 9, 15, 16, 18, 20, 26, 41, 44, 45, 66, 68, 73, 74, 79, 82, 102, 117,
126, 143, 151, 164, 197, 202, 218, 219, 237

- treći val (demokratizacije) 38, 39, 44, 60
treći sistem 177
treći sektor 212
transformacija/preobrazba 8, 9, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 30, 37, 43, 65,
69, 71, 72, 77, 79, 82, 83, 84, 89, 90, 100, 117, 143, 149, 150, 151, 153,
154, 178, 193, 197, 203, 213, 222
urušavanje – vidi: implozija
ustav 46, 55, 56, 62, 66, 69, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 109, 126, 129, 135,
136, 137, 151,
vladavina prava 11, 28, 36, 37, 46, 60, 69, 74, 80, 91, 93, 100, 111, 165,
194, 197, 203, 204, 218, 230, 237
vlast 16, 17, 22, 25, 28, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 47, 52, 54, 55, 62, 63, 64, 67,
69, 76, 80, 81, 83, 88, 93, 99, 100, 103, 111, 112, 114, 121, 122, 124,
125, 129, 133, 136, 138, 139, 140, 143, 146, 147, 150, 151, 152, 153,
154, 164, 168, 172, 175, 176, 181, 183, 185, 186, 190, 191, 192, 200,
201, 202, 203, 206, 219, 220, 221, 227, 230, 233, 237
zajednica 21, 53, 57, 71, 73, 90, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 119,
125, 126, 127, 129, 131, 132, 136, 137, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 156,
167, 169, 177, 183, 185, 195, 199, 206, 208, 212, 214, 216, 220
zakon 27, 36, 55, 61, 86, 88, 91, 93, 109, 112, 116, 168, 183, 201, 234, 235
zakonodavne inicijative 128, 235

Kazalo imena

- Bauman, Zygmunt 23, 32, 34, 36, 56, 71, 73, 107, 191
Berger, Peter 106, 175
Carothers, Thomas 15, 45, 61, 66, 75, 82, 117, 151, 208, 212
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 189
Hodžić, Alija 131, 174, 227
Kaldor, Mary 30
Kasapović, Mirjana 140, 154
Locke, John 191
Marx, Karl 40, 41, 189
Matić, Davorka 143, 144
Merkel, Wolfgang 42, 62, 66, 68, 69, 150, 193
Milošević, Slobodan 124, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 142, 149, 150, 157,
206, 224
Miszlivetz, Ferenc 29, 35, 41, 176
Nerfin, Mark 176, 177
Neumann, Franz 101, 168
Neumann, Sigmund 24, 28
Offe, Claus 26, 29, 30, 31, 39, 56, 57, 58, 71, 73, 75, 78, 118, 142, 146
Puhovski, Žarko 29, 31, 32, 33, 48, 53, 56, 59, 101, 107, 125, 126, 131, 132,
144, 146, 168, 196, 200, 203, 227
Pupovac, Milorad 227
Pusić, Vesna 52, 145
Pusić, Zoran 227
Ramet, Sabrina P. 24, 30, 143, 163
Tito, Josip Broz 128, 129, 133, 134
Tuđman, Franjo 147, 152, 196, 206
Zakošek, Nenad 140, 141

Nakladnik Fraktura, Zaprešić
Za nakladnika Sibila Serdarević
Urednik Seid Serdarević
Lektura i korektura Margareta Medjurečan
Grafička urednica Maja Glušić
Dizajn i prijelom Fraktura
Fotografija na naslovnici © Stanko Abadžić
Tisak Grafomark, Zagreb
Godina izdanja 2009., studeni (prvo izdanje)
ISBN 978-953-266-115-6 (Fraktura)
ISBN 978-953-98520-9-0 (Heinrich Böll Stiftung)
Biblioteka Platforma, knjiga 6

www.fraktura.hr fraktura@fraktura.hr
T: +385 1 335 78 63 F: +385 1 335 83 20

